

HA 3.133

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR HÍRLAPTÁRA

ERDÉLYI MUZEUM

50.köt. 1945.

1/2-3/4.füz.

bor.,cl.,tj.,3 t.

Megj.: Borító a végére kötve!

Teljes.

Fv.

NJ

23892
OSZTÁLYA

ítési naplóban

SZ.

cl.tj. 3 t.

HA 3.133

ERDÉLYI MÚZEUM

L. KÖTET

1945. 1-4. FÜZET

SZERKESZTI

SZABÓ T. ATTILA

KOLOZSVÁR, 1945

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Lap

<i>Balogh Artúr</i> : A jobbágyfelszabadítás egyik lelkes harcosa a reformkorban — — — — —	161
<i>Biró Vencel</i> : A kolozsvári jezsuita egyetem szervezete és építkezése a XVIII. században — — —	1
<i>Buza László</i> : A Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniója mint összetett állam — — — — —	14
<i>Entz Géza</i> : A dési középkori templomok legrégebbi ábrázolásai —	31
<i>Faragó József</i> : A »Remény« harmadik kötetének kézírata — — —	37
<i>Gunda Béla</i> : A funkcionálizmus kérdése a néprajzban — — — —	181
<i>György Lajos</i> : A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai — —	195
<i>Jakó Zsigmond</i> : Az elpusztult települések kutatása — — — — —	46
<i>Kelemen Lajos</i> : A nyárádrémetei fesztület — — — — —	61
<i>Kristóf György</i> : A Petőfi-kultusz és irodalom első három évtizede	211
<i>László Gyula</i> : A korszerű régészeti múzeum. Tanulságok a kievi Történeti Múzeum kiállításáról	67
<i>Márton Gyula</i> : Gúny- és melléknevek Magyarlónáról és Jegenyéről — — — — —	88
<i>Nagy Jenő</i> : Adalék a kalotaszegi Magyarvalkó népi mesterségeinek szókincséhez — — — — —	94

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

³ <i>Balanzi György</i> : Kossuth terve a moldvai csángók hazatelepítésére 1842-ben — — — — —	229
<i>Faragó József</i> : Aranyoscitkó-víves Magyarbólkényben 99 — Für-	

Lap

dózó gyermekek mondókája Aranyosrákoston — — — —	99
<i>Ferenczy Sándor</i> : Tyiszk — — —	100
<i>Gunda Béla</i> : A csép régi magyar elnevezése 234 — A felmentő méhrajokról szóló erdélyi mondák 234 — Farkasgégén eresztett... 101 — Székely tájszók a XVIII. század végéről — — —	104
<i>Jakó Zsigmond</i> : A Papfalvi Havasalyi-család. Adalék a magyar-román asszimiláció kérdéséhez 235 — Az erdélyi mértéktörténet kérdéséhez 240 — Lakság 105 — Lengyelkék — — — — —	106
<i>Kovács István</i> : A babiloniai vetőeke — — — — —	243
<i>Kristóf György</i> : Egy megjegyzés Kazinczy »Erdélyi levelek« című művének legújabb kiadásához	107
<i>Krizsovánszkyé Nagy Olga</i> : A mezőpaniti „kisasszonyok“ —	246
<i>Nagy Jenő</i> : Népi téglaegetés a zilahi Míce-völgyben 246 — Péntek hídjá 250 — Tehénhajtó —	250
<i>K. Sebestyén József</i> : A bibarcfalvi református egyház elvesztett kelyhe 251 — A brassai magyar evangélikus egyház régi klenódiumai 208 — A kézdivásárhelyi református egyház klenódiumai 251 — A sepsiszentgyörgyi református egyház régi klenódiumai 254 — A zabolai református egyház kelyhe és ezüst pohara 255 — Székelyróvásos bejegyzés a brassai magyar evangélikus egyház jegyzőkönyvében — — — — —	108
<i>Szta</i> : A himlő népies gyógyítása Erdélyben a XIX. század elején 275 — Aramáj 259 — An-	

gyalhegye ~ Zangyalhegye 111	
— Arsága 112 — Az aj ~ ágy	
váltakozás erdélyi helyneveink-	
ben 257 — Benája 260 — Csulye-	
nyes 261 — Dárityte 261 — Egy	
állítólagos Kemény-ének 120 —	
Élőerdő 262 — Emán, Josikmán	
112 — Eszeg, Észek, Észeg, Íszeg,	
Íszka, Jíszka; Ziszegu 113 —	
Gyorgyik 263 — Háj 263 — Há-	
rámok 265 — Kalotaszeg régi	
népi fazekasságának történeté-	
hez 122 — Kolozsvár nevének	
egy középkori magyarázata 265	
— Kotyor, Kotymány 114 — Li-	
sárdó, Risárdó 116 — Luget, Lu-	
gel, Ledéj 266 — Mézmár, Szőlő-	
már 267 — Mosolygó 267 — Nyár-	
szó, Vársza 117 — Ordigoje, Ur-	
gyigoje, Uryigoje, Ordinus,	
Ordinusa 119 — Pitráj, Petrai,	
Ptyetráj, T'etraje, T'itrai 268 —	
Riszeg, Riszeg 269 — Szenesel,	
Szenesele, Szeneselu, Szeneselye	
269 — Tyisárdou(l) 271 — Var-	
galistető 271 — Vérvölgy 272 —	
Zergy 273 — Zörk, Zörke, Zerke	
— 274 Zumala, Zumále — — — 274	
Vita Zsigmond: Liszt Ferenc	
Nagyenyeden — — — — — 256	

SZEMLÉ

A szerkesztő: Az »ötvenedik« kö-	
tet elé — — — — — 125	
Entz Géza: A kolozsvári hivatásos	
képzőművészek kiállítása 128 —	
Négy történelmi kiállítás Ko-	
lozsvárt — — — — — 277	
László Gyula: A marosvásárhelyi	
képzőművészeti kiállítás — — — 279	
Szta: Mikecs László (1917—1944) — 276	
Vidovszky Erzsébet: Az EMKE	
újjászervezése — — — — — 126	

ADATTAR

Jakó Zsigmond: Adatok a toroc-	
kői jobbágylázadások történeté-	
hez — — — — — 130	
Márton Gyula: A szolnokdobokai	
Árpástó helynevei — — — — — 281	

KÉPEK

A bibarcfalvi református egyház	
kelyhe — — — — — 252	
A brassai magyar evangélikus	
egyház klenódiumai (4 kép)	
108, 109	
A brassai székely rovásírásos be-	
jegyzés — — — — — 108	
A dési városi pecsétek templom-	
ábrázolásai (3 kép) — — — 34	
A kézdivásárhelyi református	
egyház klenódiumai — — — 252	
A kolozsvári jezsuita épületek — 9	
A Magyar Nemzeti Múzeum ki-	
állításairól (2 kép) — — — — 80	
A sepsiszentgyörgyi református	
egyház kelyhei és bronzkanesői 252	
A zabolai református egyház	
kelyhe és serlege — — — — 252	
A zilahi népi tégláégetés (3 kép)	
247, 248	
Árpástó helynévtérképe — — — 295	
Babilonai vetőke — — — — — 244	
Kolozsvár látképe 1835 tájáról — 11	

HIREK

Az Erdélyi Magyar Tudományos	
Intézet működése 1944 ősze óta	
318 — Az Erdélyi Múzeum-Egye-	
sület Bölcsészeti-, Nyelv- és Tör-	
ténettudományi Szakosztályának	
működése 319 — Az Erdélyi	
Nemzeti Múzeum tárai 320 — A	
Székely Nemzeti Múzeum — — 320	

AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM LEVÉLTÁRÁNAK
KIADVÁNYAI

- Mikó Imre gr.—Szabó Károly: Erdélyi Történelmi Adatok. I—IV. köt. (1855—1862) — — — 7000.— lej
A II—IV. kötet külön egyenként 1200.— lej
- Jakó Zsigmond: Erdélyi Történelmi Adatok. V. 1. Adatok a torockói jobbágylázadások történetéhez — — — — — 600.— lej
- Jakó Zsigmond: Erdélyi Történelmi Adatok. V. 2. Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához — — — — — 4500.— lej
- Jakó Zsigmond: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának multja és feladatai — — — — — 200.— lej
- Jakó Zsigmond: Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1942. évi működéséről — — — — — 150.— lej
- Jakó Zsigmond: Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1943. évi működéséről — — — — — 200.— lej
- Jakó Zsigmond—Valentiny Antal: A torockószentgyörgyi Thorotzkay-család levéltára (Az Erdélyi Múzeum Levéltára 1. Két oklevélhasonmással és egy térkép-vázlattal). — — — — — 400.— lej
- Jakó Zsigmond—Valentiny Antal: A czegei gróf Wass-család levéltára (Előkészületben).

Megrendelhetők az Erdélyi Múzeum kiadóhivatalában (Kolozsvár, Király-u. 14.).

ERDÉLYI MÚZEUM

L. KÖTET

1945. 1-2. FÜZET

SZERKESZTI

SZABÓ T. ATTILA

KOLOZSVÁR, 1945

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

TRANSILVANISCHES MUSEUM

MUSÉE DE TRANSYLVANIE

Szerkesztőség és kiadóhivatal — Redaction et Administration

Kolozsvár, Király-utca 14.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályának közlönye. — Megjelenik évenként négy számban. — Előfizetési ára évi 3000 lej.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Biró Vencel</i> : A kolozsvári jezsuita egyetem szervezete és építkezései a XVIII. században	1
<i>Buza László</i> : A Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniója mint összetett állam	14
<i>Entz Géza</i> : A dési középkori templomok legrégebbi ábrázolásai	31
<i>Faragó József</i> : A »Remény« harmadik kötetének kéziratja	37
<i>Jakó Zsigmond</i> : Az elpusztult települések kutatása	46
<i>Kelemen Lajos</i> : A nyárádrémetei fészület	61
<i>László Gyula</i> : A korszerű régészeti múzeum	67
<i>Márton Gyula</i> : Gúny- és melléknevek Magyarlónáról és Jegenyéről	88
<i>Nagy Jenő</i> : Adalékok a kalotaszegi Magyarvalkó népi mesterségének szókincséhez	94

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Faragó József</i> : Aranyoscsitkó-vivés Magyarbólkényben	99
Fürdőző gyermekek mondókája Aranyosrákoson	99
<i>Ferenczi Sándor</i> : Tyiszk	100
<i>Gunda Béla</i> : Farkasgégén eresztett	101
Székek tájszók a XVIII. század végétől	104
<i>Jakó Zsigmond</i> : Lakság	105
Lengyelkék	106
<i>Kristóf György</i> : Egy megjegyzés Kazinczy »Erdélyi Levelek« című művének legújabb kiadásához	107
<i>K. Sebastyén József</i> : Székely rovásírásos bejegyzés a brassai magyar evangélikus egyház jegyzőkönyvében	108
A brassai magyar evangélikus egyház régi klenódiukai	108
<i>Szta</i> : Anygyalhegy ~ Zanygyalhegye	111
Arsága	112
Emán, Josikmán	112
Eszeg, Észeg, Íszeg, Íszka, Jiszka; Ziszeg(u)	113
Kotyor, Kotymány	114
Lisárdó, Risárdó	116
Nyárszó, Vársza	117
Ordigoje, Urygigoje, Ordigus, Ordingusa	119
Egy állítólagos Kemény-ének	120
Kalotaszeg régi népi fazekasságának történetéhez	122

SZEMLE

<i>A szerkesztő</i> : Az »ötvenedik« kötet elé	125
<i>Vidovszky Erzsébet</i> : Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület újjászervezése	126
<i>Entz Géza</i> : A kolozsvári hivatásos képzőművészek kiállítása	128

ADATTÁR

<i>Jakó Zsigmond</i> : Adatok a torockói jobbáglázadások történetéhez	130

A kolozsvári jezsuita egyetem szervezete és építkezései a XVIII. században

1.

Erdélynek főiskola-szervező fejedelmei szándékuk megvalósításában egyúton haladtak. Akár János Zsigmondot, Báthory Istvánt, Bethlen Gábort, akár a Rákócziakat nézzük, egyetértettek abban, hogy az országnak egyetemre szüksége van, és hogy annak tanári karát a legjobb erőkből kell összeállítani. A hazai tanulás szükségességét legvilágosabban Báthory István fejezte ki a kolozsvári egyetem alapítólevelében. Ő olasz egyetemen tanult és így tudta, hogy költségesség tekintetében mit jelent a külföldön tanulás. Szegénysége miatt a külföldi tanulás hiányában mennyi tehetség kallódik el felhasználatlanul. Ugyanezt érezte át Bethlen Gábor is, amikor legalább itthon alkalmat kívánt adni a tanulásra.

Tisztában voltak mindannyian azzal, hogy az egyetem tekintélyét elsősorban tanárainak arravalósága adja meg, azért a tanári kar összeállításában, a hazai tanárok mellett külföldiek alkalmazását is számításba vették. A nemzetközi latin nyelv használata és az egyetemek meglehetősen hasonló szervezete miatt, szándékuk végrehajtása nagyobb nehézségekbe nem ütközött. János Zsigmond megbízottat küldött ki jeles külföldi tanárok behívására. Bethlen is, majd a Rákócziak is több külföldi tanárt nyertek meg főiskolájuk számára. Báthory István meg az akkor virágzó jezsuita rendet bízta meg a tőle alapított kolozsvári egyetem ellátásával. Mindegyik fejedelem iskolaalapítását saját egyháza keretébe illesztette be. A közoktatás ugyanis akkor a vallások hivatása volt. Az uralkodók szervezéssel és gazdag alapítványokkal támogatták az iskolát. A főiskolák kapui azonban bármely vallású és bármely nemzethez tartozó tanuló számára nyitva állottak. Az egyházak tehát országos feladatot oldottak meg.

Báthory Istvántól alapított jezsuita egyetem tanárai között voltak erdélyi magyarok, akárcsak a többi fejedelem főiskoláján. Az ő egyeteme sem távolodott el az erdélyi gondolkozástól, sőt a vitatkozásra feltett kérdések, egy-egy előadott színdarab és a hazai viszonyokhoz való alkalmazkodás tanúsága szerint e gondolkozásba egyre jobban beleilleszkedtek. A fejedelem és vele együtt az ország minden vallású rendei a jezsuitákban képzett tanárokat láttak, ennek megfelelőleg tőlük sokat vártak. Bízta abban, hogy nem kísérleteznek, hanem más országokban alkalmazott tanítási rendjükkel lépnek be Erdély földjére.

E tanítási rendszer pedig az akkori idők kívánalmait kielégítette. Az egyetem szoros kapcsolatban állott a gimnáziummal, sőt a gimnázium mint nyelvi fakultás (facultas linguarum) az egyetemnek egyik

karát alkotta. A tulajdonképeni egyetem bölcséleti és teológiai karra oszlott. A bölcséleti tanulmányok két évig tartottak. Az első évfolyam tárgyai: a logika, metafizika, a második félévben ezekhez járult még a matematika. A második évben fizikát (kinematika, dinamika, kozmográfia, hőtan, fénytán, cseppfolyós testek sztatikája) tanulták, a második félévben etikát is. Betetőzésül a teológia következett, melynek tanulmányozása négy évet vett igénybe. Tárgyai voltak: dogmatika (I—IV.), szentírás-magyarázat (I—IV.), kánonjog (III—IV.), hitvitázás (I—II.), továbbá egyháztörténelem, ékesszólástan, héber és görög nyelv. A teológia morális és a kazuisztika tanítása nem minden főiskolán ment egyöntetűen.¹

Báthory István alapítólevele és a vitatkozásra tett kérdések tanúsága szerint az ő egyeteme is bölcséleti és teológiai karral indult. Az egyetemi fokot bizonyította, hogy a főiskola egyetemi fokozatokat (borostyánkoszorús, magister, doctor) osztogatott. Az alapítólevél 1581-ben kelt.² Ez évben már benn a városban kezdődött a tanítás, addig, 1579 óta, künn, Kolozsmonostoron működött a főiskola.

A jezsuiták 1588-ban történt kiutasításuk után, csak megszakításokkal folytathatták tanítói munkájukat. Tevékenységük nagyobbarányú kibontakozása csak a fejedelemség megszűnése után következett be. Most kezdődő munkásságuk 1773-ig tartott, alkotásuk azonban ez időn túl is századokon keresztül megmaradt.

A fejedelemség után beállott új helyzetben, a Habsburg uralkodók meg a katolikus társadalom pártfogása és visszanyert vagyona révén a rend nagyobb munkalehetőséghez jutott. Ekkor nemcsak középiskolákat nyitott, vagy a meglévőket jobban felszerelte, hanem a főiskolai oktatást is megkezdette. Gr. Apor István erdélyi kincstartó 8000 forint alapítványával lehetővé tette, hogy 1698 óta a bölcséletet is tanították.

A XVIII. században újraéledt főiskola kezdetben Collegium Academicum, akadémiái kollégium nevet viselt. Élén állott az akadémiái rektor (rector academicus), neve 1725-től rector magnificus. Segítője a cancellarius, amely hivatalt többször egyben maga a rektor töltötte be. A kancellár feladata abban állott, hogy a tanulmányok menetére és rendjére ügyeljen. Tulajdonképen ő volt az akadémia igazgatója. Az 1720-as években a kolozsvári akadémián a rektor egyben kancellár is volt, utóbb a két tisztséget két kézben találjuk.³

A karok számát 1703-tól kísérhetjük figyelemmel. Ez évvel kezdődőleg két egykorú értékes forrás kínálkozik, amelyek a főiskola szervezetére felvilágosítást adnak. Egyik magának a főiskolának Névkönyve.⁴

¹ Fináczy Ernő, A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I, 98—102.

² Veress Endre, Font. Rer. Trans. I, 91—92, 127—132.

³⁻⁴ A kollégium 1703-tól 1772-ig terjedő kéziratosa Névtárából vett adatok. Ebbe Dávid Pál a következő megjegyzést tette: „Notandum: pro distractione a tolleratio után ezen könyv kezemhez került, és nékem adatott, által attam Minorita P. Béla Andrásnak mint jó emberemnek, kiis ottan ottan szép jedzékeket tett két testvéreiről s egyebekről is. Nagy káris az, midőn holmi nevezetes történt dolgokat fel nem jegyez az ember jövődő-

E könyv magában foglalja a rektornak, kancellárnak, a jezsuita tanároknak nevét évről-évre a tanulók névsorával együtt. A tanulók nevét karok szerint tünteti fel. A másik egykorú forrás a jezsuita diákotthonban (convictus) lakó tanulók névsora 1703-tól kezdve osztályaik, vagy vagyonukhoz mért ellátásuk (I—II—III. asztal) szerint.⁵ Kiegészítő adatokkal szolgál még a jezsuita rendház története az 1701. évvel kezdődőleg 1747-ig.⁶ A folytatólagos kötet lappang.⁷

E forrásokból megállapítható, hogy a főiskola csak a böleseleti karral kezdődött, hittudományi tanulók 1712-től szerepelnek. A bölesezeti kar első évfolyamának hallgatói a főtantárgyról elnevezve logikusok, a második év hallgatói meg fizikusok. A teológiai hallgatók kevés számuk miatt (4—5—7) nem alkottak külön kart, a theologia moralis azonban 1712—1726 között tanították. Az ilyenek a theologia scolastica tanulására Nagyszombatba mentek. A hittanhallgatók érdekében a metafizika tanítását közben annyira elmélyítették, hogy ennek hallgatói a bölesezeti karban harmadik évfolyam gyanánt jönnek elő. A tárgyat inkább a teológusok tanulták, világi hallgató elvétve fordult elő. Így ez évfolyam a teológia első évének is tekinthető. A bölesezeti kar első és második évfolyamának hallgatói átlag világiak voltak néhány hittanhallgatóval vegyítve.

A hallgatók rangsora e szerint alulról fölfelé számítva: logikus, fizikus metafizikus, theologus moralis. A konviktusi bejegyzés gyakran casistát (casus-eset-ből), azaz hitvitázót említ. Számokat illetően néhány adat: 1711-ben logikus 11, fizikus 7. 1712-ben theologus moralis 4, fiziko-metafizikus 7, logikus 16, 1726-ban theologus moralis 7, metafizikus 8, fizikus 11, logikus 18. 1738-ban metafizikus 15, fizikus 15, logikus 31. 1750-ben metafizikus 14, fizikus 20. Az utóbbi években az évfolyamokat kettőre vonták össze.

A hallgatók többnyire magyarok voltak, főleg székelyek, állandóan találunk azonban más nemzetbelieket is. Feltűnő, hogy a főnemes-ifjak milyen szép számmal látogatták a főiskolát. Közülök többen kiszolgáló

belieknek olvasására, mivel midőn olyan régiséghez akadhat az olvasó, kiből valamit tanul, vagy pediglen közben halgatván mások régiségekről mit szólnanak, tehát fontosabban tud hozzá szollani. Ebben magomat vádolhatom, hogy eleitől fogva ottan történt nevezetes dolgokat nem jegyeztem fel magamnak.“ — E Névtár Dávid Páltól 1791-ben fiához, Dávid János nagyenyedi kántor- és orgonistához került, ő pedig 1811-ben Br. Toroczky Józsefnek adta át. A kézirat a Toroczky család levéltárával a budapesti Országos Levéltárba került. Címe hiányzik, lapszámozás nincs. A könyv vastagsága 4—5 cm, bőrkötéses, ívrétű, a végéről a be nem írt lapok hiányoznak. L. a marosvásárhelyi letéti osztályon őrzött Toroczky levelek 79. esomóját.

⁵ Liber continens nomina et historias convictorum Claudiopoli anno 1703 (Kézirat a kolozsvári piarista rendházban).

⁶ Historia S. J. Claudiopoli ab anno millesimo septingentesimo primo ab exordio scilicet p. Chr. n. saeculi decimi octavi degentis (Kézirat a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában).

⁷ Jakab Elek azt állítja, hogy a kolozsvári jezsuita háztörténet Pray Györgyhez, tőle meg a budapesti egyetemi könyvtárba került (Századok 1889: 6.). Ott azonban nem volt fellelhető.

tervében új karok létesítése és új tárgyak bevezetése szerepelt. Az egyetemen néhány évig ugyan még az addigi dékánok maradtak meg, 1768-tól kezdve azonban már két dékán: decanus theologiae és decanus philosophiae volt. Ezzel az egyetem formailag tökéletesedett; emellett csakhamar lényeges változások is következtek. 1768-ban 6, a következő évben 9 (köztük 3 világi), 1770-ben 11 teológust (köztük 3 világi) találunk a konviktusban. 1771-ben már 4 negyedéves teológus tanult az egyetemen. Évek folyamán tehát számuk egyre emelkedett.

A tanári kar és az előadott tantárgyak egyelőre a régi beosztásban maradtak meg. 1753-ban például a dékánon kívül tanára volt a metafizikának, fizikának, logikának, etikának, matematikának, vitatkozástannak. A következő évi beosztás feltüntette, hogy a fizika egyetemes és részleges, és hogy az etika tanára a természetjogot (ius naturale) is tanította. A bölcelet tanári kara eszerint a dékánnal együtt 7, a rektorral együtt 8 tagból állott. Közben egy-egy tanár két tárgyat is tanított. 1755-től kezdve néhány évig a logikusokat I., a fizikusokat meg II. éves filozófusoknak jelölve találjuk. Az egyetem hallgatóinak száma így alakult: 1753-ban metafizikus 10 (köztük 3 pap), fizikus 28 (bene 2 pap), logikus 66. 1755-ben másodéves bölcsészhallgató 39, elsőéves 57. 1768-ban fizikus 28, logikus 40. A hittudományi kar 9 hallgatóval indult meg. 1772-ben, a jezsuiták működésének utolsó teljes évében, logikus 36, fizikus 21. A teológusok számát nem jelölték meg, a konviktusban azonban 5 teológus lakott.

Meglepő, hogy az egész kollégium mindennemű tanulóinak száma az akkori kor viszonyaihoz képest milyen nagy volt. Az első években, II. Rákóczi Ferenc szabadságharc idején, a tanulók még kis számban gyülekeztek, de számuk akkor is nőtt: 1703-ban 50, 1705-ben 90, 1710-ben 104, 1711-ben 186 tanuló nevét olvassuk. A tanév elején elég szép számmal jelentkeztek, de a háború miatt aztán időközben elszéledtek. Jól jegyzi meg 1706-ban az iskolai Névtár: Miként a tavaszi időben a virágzó fák gazdagsága nem mindig termékeny ősz bizonyítéka, ugyanúgy a tanév végét sem koronázza az ifjúság sokasága. Utóbb a létszám tetemesen emelkedett: 1712-ben 229, 1747-ben 387, 1753-ban 429, 1771-ben 493.¹¹ A nagy szám a jezsuiták munkájának értékelésekor figyelemreméltó. A rend 1579—1773 között, némi megszakításokkal tehát csaknem 200 évig, állott az erdélyi közoktatás szolgálatában.

Munkájának megítéléséhez fontos adat még, hogy a rend a tanításon kívül egyéb, részben gyakorlati köztevékenységet is fejtett ki. Papírmalmukban többféle papírt állítottak elő, nyomdájuk meg az olcsó könyvkiadást könnyítette meg. E nyomdából sok értékes mű került ki. Gyógyszertáruk diáksegélyezés szempontjából is jelentős, emellett másoknak is rendelkezésére állott. Csillagvizsgálójukban nemcsak égitestek megfigyelésével foglalkoztak, hanem a hőmérséklet tanulmányozásával, feljegyzésével is.

A tanmenetre és a jezsuita iskolákban szokásos vizsgálatokra nézve a kolozsvári jezsuita háztörténet részletes felvilágosítással szolgál.

¹¹ Kollégiumi Névtár 1753 és a szövegben jelzett években.

A vitatkozásokra vonatkozólag álljon itt egynéhány adat: 1723-ban az egyetemes történetből vett kérdéseket egy hallgató kitűnő eredménnyel védte meg. 1733-ban a bölceleti vitatkozásban 24 hallgató felelt meg sikerrel, köztük 7 kitűnően. 1746-ban a bölceletből 27 hallgató tett sikeres vizsgálatot.¹²

A rend feloszlata után három évi átmenet következett, majd 1776-ban a kollégium a piaristák kezelésébe jutott.¹³ Egyidejűleg az egyetemi oktatás is szélesebb alapokra helyeződött. Nemcsak a karok száma gyarapodott, hanem a tanszékekben is változás állott be.

A hittudományi kar nem sokáig maradt fenn. Az 1777–78. tanévben voltak még növendékek, de aztán a püspök különböző helyekre osztotta szét őket (Gyulafehérvár, Buda, Bécs). 1784-ben II. József kívánságára ugyan valamennyien visszatértek, de két év múlva ugyancsak az ő rendeletére a pesti központi papnevelőbe vonultak. A kolozsvári hittudományi kar ezzel megszűnt.

A bölcsészeti kart a piarista tanárok látták el. A kar először három tanárból állott (bölcelet, mennyiségtan, fizika), 1778-ban a mennyiségtan két részre oszlott: elméletire és gyakorlatira. Tizennégy évvel később ez utóbbi a fizika-tanár vállára nehezedett. 1779–80-ban a történelem számára új tanszék létesült. I. Ferenc király ezekhez a természettudományi tanszéket fűzte.

Mária Terézia királynő 1774-ben az egyetemen jogi kart alapított. A főiskola egyetemi rangját ugyanis a rend feloszlata után is megtartotta.¹⁴ A jogtudomány tárgyai: római, természet-, büntetőjog, államrendészet, majd 1776-tól a hazai jog. I. Ferenc idejében a tanítás anyaga bővült. Új tárgyak lettek: a bánya- és rendőrjog, nemzetgazdaság, statisztika, tiszti irály (stilus curialis), mezei gazdaságtan, régi írásmód (paleographia). 1775-ben az orvos-sebészeti tanítás is megkezdődött egy tanárral (sebészet, bonctan, szülészet). I. Ferenc óta szemészetet, állatorvostudományt, majd később patológiát, fiziológiát, orvosi gyakorlatot, vegytant és fűvészetet is adtak elő.¹⁵ Az orvosképzés sajátos módon állandóan a bölcsészeti kar kebelén belül folyt.

Az egyetemnek ez a szervezete maradt meg 1786-ig. Ekkor II. József az egyetemet akadémiai lyceummá szállította le.¹⁶ A köztudatban azonban az egyetem elnevezés tovább élt, annál is inkább, mivel a különböző karok továbbra is megmaradtak. A jogi kar 1849-ig működött Kolozsvárt, azután az osztrák-német elnyomatás korában mint jogakadémia Nagyszebenbe került. A bölceleti kart továbbra is a piarista tanárok vezették. Négy tanár a következő tárgyakat tanította: az egyik a meny-

¹² Historia S. J. 1723. 1746.

¹³ A piarista alapítóleveleket l. Erdélyi Károly, A kolozsvári róm. kat. főgimnázium története. Az 1897–8. évi intézeti Értesítő. 85–9.

¹⁴ Uo. 86, 89.

¹⁵ Vass József, Az erdélyi róm. katolikusok főtanintézete Kolozsvárott. Az intézet 1856–57. évi Évkönyve. 20–1. — Salzbauer János, A kolozsvári kegyestánító rendi társház és róm. kath. főiskola évszázados történeti vázlat. Intézeti Évkönyv 1876–77-ből. 22–3, 26–7.

¹⁶ Jakab Elek, Kolozsvár története III, 428–30.

nyiségtant (tisza és alkalmazott = pura et applicata), a második az egyetemes történelmet és nyelvészetet (philologia), a harmadik logikát, metafizikát és etikát, a negyedik elméleti és gyakorlati fizikát. A hallgatók érdeklődését a bölcészek állandó tekintélyes száma mutatta. Néhány adat: 1836—37-ben 210, 1840—41-ben 179, 1844—45-ben 154, 1847—48-ban 161 a bölcészek száma. 1850-ben a reakciós intézkedések nyomán e kar munkája is megakadt.¹⁷ A piarista tanárok eszerint hetvennégy évig szolgálták Erdélyben a főiskolai oktatás ügyét a jezsuitáktól átvett intézmények (egyetem, nevelő intézet, csillagvizsgáló, nyomda) keretében.

2.

A jezsuiták kolozsvári működésüket 1579-ben a várossal akkor még össze nem épült Kolozsmonostoron, a volt benedekrendi rendházban kezdték meg. E rendház az apátsági templom mellett, azzal párhuzamosan az északi oldalon, a Szamos felé eső részen állott. Mivel e hely messze esett a várostól, Báthory István alapítólevelének birtokában, 1581-ben benn a városban, a Farkas-utca végén állott ferencrendi rendházban nyitották meg iskolájukat.¹⁸ Pázmány Péter, a jezsuita rend tanítványa és növendéke e két hely valamelyikén lakhatott. A jezsuiták a farkas-utcai kolostorban 1588-ig, kiutasításukig, illetőleg 1603-ig, újabb távozásukig és egyben ez épület lerombolásáig laktak. A Báthory-egyetemnek eszerint ezek a rendházak voltak első otthonai.

A kiutasított jezsuita tanítók újabb munkavállalását Bethlen Gábor fejedelem engedte meg. 1615-ben az országgyűlés a katolikusoknak visszaadta a kolozsmonostori apátsági templomot és ugyanez időkből beljebb, a mostani monostori római katolikus plebániával szemben, Szentpáliné Galambfalvi Borbála asszony, plebánia épületül házat adott a katolikusoknak. A templomot ettől fogva a jezsuita lelkészek gondozták, a plebániában laktak, és benne vagyosabb diákok részére konviklust rendeztek be. Iskolájuk e házzal majdnem szemben, feljebb az apátsági templom felé, állott. Ennek az iskolának udvarán a szegényebb diákok részére otthont, szemináriumot tartottak fenn. Ez az iskola azonban csak alsóbbfokú középiskola volt.¹⁹

Nagyvárad elfoglalása után, 1660-tól, a török hódoltság szinte Kolozsvár városáig terjedt. A jezsuiták tehát féltek, nehogy tanítványaikat a török elkapdossa és magával vigye. Kérték azért a városi

¹⁷ *Familiae clericorum regularium Scolarum piarum Provinciae Hungariae et Transilvaniae. Pro anno 1837—50.*

¹⁸ Veress Endre, i. m. I, 137. — A jezsuiták feljegyzése szerint a Farkas-utca a ferencrendi templom pátrónusáról, Szent Farkasról kapta nevét (A kolozsvári könyvező Szűznek históriája. Kolozsvár. Második kiadás 1819-ben, 35 l.). Ennek azonban ellentmond a kolozsvári városbíró irata, amelyben 1486-ban a ferencrendieknek a templomépítést a Farkasok utcájában (in platea Luporum) megengedi. Jakab Elek, i. m. Oklevéltár, I, 272.

¹⁹ Biró Vencel, A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében: EM. 1931: 117 kk. és kny. Erd. Tud. Füv. 35. sz.

tanácsot, hogy őket tanítványaikkal együtt engedje be a város várfalai közé. Barcsay Ákos fejedelem már 1659-ben intette erre a városbíró és a városi tanácsot. A tanács a felszólításnak végül is engedett. A jezsuiták 1670-ben már benn voltak, „drága pénzeket“ vévén helyet iskolának.²⁰

Az elhelyezkedés a Farkas-utca elején azokon a területeken történt, amelyeken ma is a katolikus konviktus (részben piarista rendház) és a gimnázium áll. E területekhez járult még a mai egyetem helyén álló telek; itt a jezsuita atyákon kívül konviktorok is laktak. Az ebédlőt is az utóbbi helyen szerelték föl.²¹

A fejedelemség megszűnése után a katolikusok 1693-ban visszakapták az óvári domonkos (ma ferencendi) zárdát; ezt használatra a jezsuitáknak engedték át.²² Itt folyt az akadémiai tanítás is. 1712-ben még itt találjuk a főiskolát.²³ Innét azonban rövidesen átvonultak a Farkas-utcába. 1724-ben a jezsuiták az egyetemi diákokthoznak (Báthory-Apor szeminárium) építését azzal a megokolással is szorgalmazták, hogy a távolabbi Óvárból kellemetlen a kollégiumba való járás.²⁴ Ekkor tehát már a főiskolai oktatás a farkas-utcai épületben folyt. A városnak 1734-ből eredő leírása szerint az akadémiai előadásokat a nagyszerű iskolaépületben tartották, amely épület a konviktustól keletre esik.²⁵ Nyilvánvaló tehát, hogy a mai gimnázium helyén állott épületben folyt a tanítás. A Báthory-szeminárium 1728-ban nyílt meg,²⁶ a nemesi konviktus alapítási idejét pedig 1735-re teszik. Az utóbbi helyen is többször laktak egyetemi hallgatók.

Az iskolafejlesztés nagyja azonban a külön egyetemi építkezésre esett. A telek, amelyen ma az egyetem épülete áll, szolgált e célra. Az építkezések rendjét egy egyemeletes épületszárny nyitotta meg, amely a templomtól²⁷ (ez 1718—24 között készült el) a Farkas-utca széléig húzódott. A szép ház építése 1703-ban már folyamatban volt.²⁸ 1734-ben a jelzett városleírás már mint kész épületet említi.²⁹

Az egyetemi főépület a templom folytatásaként a Király-utcában húzódott, a közepén egyik szárnya a Farkas-utca felé tért át. Eszerint

²⁰ Jakab Elek, i. m. II, 812—3; Erd. Orsz. Eml. XV, 95.

²¹ Apor Péter, *Metamorphosis Transylvaniae*: Magy. Tört. Eml. II. oszt. XI, 425—33.

²² Szász Károly, *Sylloge Tractatumum* 390; Erd. Orsz. Eml. XXI, 148—150.

²³ Jakab Elek, i. m. III, 172.

²⁴ *Historia S. J.* 1724.

²⁵ *Descriptio civitatis Claudiopolis etc. anno D. 1734.* Magyar fordításban Vass Józseftől: Emléklapok Kolozsvár előkorából. Korunk, 1864 és kny. 30. Legújabbban Márkos Albert fordította le és adta ki az »Erdélyi Ritkaságok« 18. számaként (Kolozsvár, 1944. Minerva-kiadás). — A jelzett iskola építéséhez 1727-ben fogtak hozzá. Valószínű képét l. Kolozsvár 1798. évi rajzán (Jakab Elek, Kolozsvár története világosító rajzai. XIII. tábla).

²⁶ Biró Vencel, *A Báthory-Apor szeminárium története*, Kolozsvár, 1935.

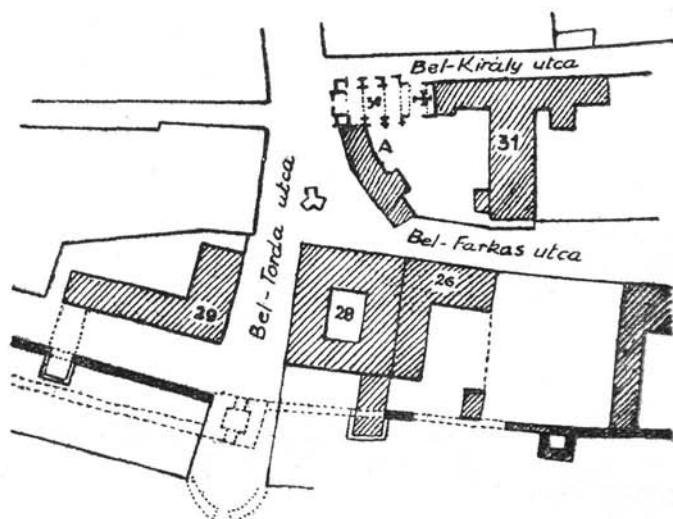
²⁷ Ua., *A kolozsvári piarista templom alapítása*, Kolozsvár, 1932.

²⁸ Czegei Vass György naplója 361. Magy. Tört. Eml. II, 35.

²⁹ Vass József, *Emléklapok Kolozsvár előkorából* 30. — Az épület leg-szebb és teljes alakját l. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. VII, 111. (Háry Gyula rajza).

T betű alakot formált. JAKAB ELEK Kolozsvár történetéhez csatolt térképe mutatja az épület elhelyezését és alakját. E tanulmányban közölt térképrészleten a „régí társoda“ az egyemeletes szárnyat, az „új társoda“ a kétemeletes egyetem épületet jelenti.

Ez újabb egyetemi épület keletkezésének ideje még mindig hozzávetőleges. JAKAB ELEK az építést 1752—1765-ig terjedőnek gondolja. Megjegyzi azonban, hogy még közelebbi kutatás lenne szükséges.³⁰

29. Szeminárium
28. Nemesi Konviktus
26. Gimnázium

30. Templom
31. „Új társoda“
A. „Régí társoda“

———— Várfalmaradványok

Jezsuita épületek a volt jezsuita, ma ú. n. piarista templom-környékén
Az »új társoda« az egyetem XVIII. század közepén emelt épülete

Erre vonatkozó forrásul a jezsuita rendház-történet második köteté kívánkoznék; ez azonban ezidőszerint nem található. Fennmarad még a »Litterae Annales« című kéziratos (esetleg nyomtatott) jezsuita egyetemes rendtörténet, de ehhez csak Rómában, esetleg Bécsben lehetne hozzájutni. Ez utóbbi helyen a levéltári anyag óvóhelyre került és már régebben kapott tudósítás szerint a háború tartama alatt nem állhat az érdeklődő rendelkezésére.

A király-utcai rész 1759-ben mindenesetre készen állott, amennyiben Kolozsvár ez évben készült rajzán már jelezve találjuk. De csak jelezve a földszinten és az emeleten három-három ablakkal.³¹

³⁰ Jakab Elek, i. m. III, 324—5.

³¹ Ua., Világosító rajzok stb. XII. tábla (Szakál János metszete). — Mindenesetre az 1734-i városképen még nincs rajta. Vö. Borbély Andor, Er-

E jezsuita kollégium története szempontjából eseményszámba megy, hogy most az egyetemi épület teljes képe, azaz a Farkas-utcáról nézett alakjának mellékelt rajza előkerült. A nagymúltú intézet így közelebb jutott érdeklődésünkhöz. Az épület ugyanis Kolozsvárnak 1835-ben készült tusrajzán tisztán látszik. A rajzoló neve még homályban van, alkotásának idejét azonban a farkas-utcai templom tetejére tett évszám elárulja. A rajznak litografia útján Bécsben sokszorosított mása levélpapír-díszül szolgált, és a papírból egy példány az Erdélyi Múzeum levéltárában fennmaradt.³²

A rajzoló valahol a feleki oldalon ült, ahonnét a Farkas-utcat jól látta. A Bethlen-bástya, a református templom és kollégium, az új katolikus gimnázium (elkészült 1821-ben), az egyetem, a kéttornyú jezsuita (most piarista) templom, ennek háta megett a toronynélküli főtéri nagytemplom szemlélhető e képen.

A rajz tanúsága szerint is az egyetem-épület kétemeletes és a kéttornyú templom folytatásaként húzódik, a templomnál kissé alacsonyabb. Rajta két megtörés látszik. Az első megtörés a Farkas-utca felé kiugró szárnyépületet jelenti, három ablakával. A másik kiugrás, ettől jobbra, a csillagvizsgáló torony. E torony azonban az ú. n. országgyűlési terembe feljáró déli oldalhoz ragasztva, 1798—1805 között épült.³³

Az egyetem vízszintes tagozódású, párkánnyal díszített barokk épület. Hozzáillett tehát, és szervesen kapcsolódott bele az épület-tömbbe, amely körös-körül jezsuita alapítású volt. A két nevelőintézet, a gimnázium, a remek templom, mellette az egyemeletes ház, más oldalról a kétemeletes egyetem, az akkori viszonyok között valamennyi elsőrendűen megépítve és a környező alacsonyabb házak közül hatalmasan kiemelkedve, tetszetős látványt nyújtottak a szemlélőnek. Az egész összefogta a templomtérén álló Szűz Mária-szobor, úgyhogy az egész épülecsoport szerves egységbe olvadt.

Az említett épületeken kívül, a jezsuita rend tulajdonához tartozott még a kolozsmonostori belső rendház (amely ma is áll). Ez az iskola beköltözése után a diákság kirándulási, egyben üdülő helyéül szolgált.³⁴ Továbbá a rendé volt künn a régi apátsági templom a mellette álló rendházzal.

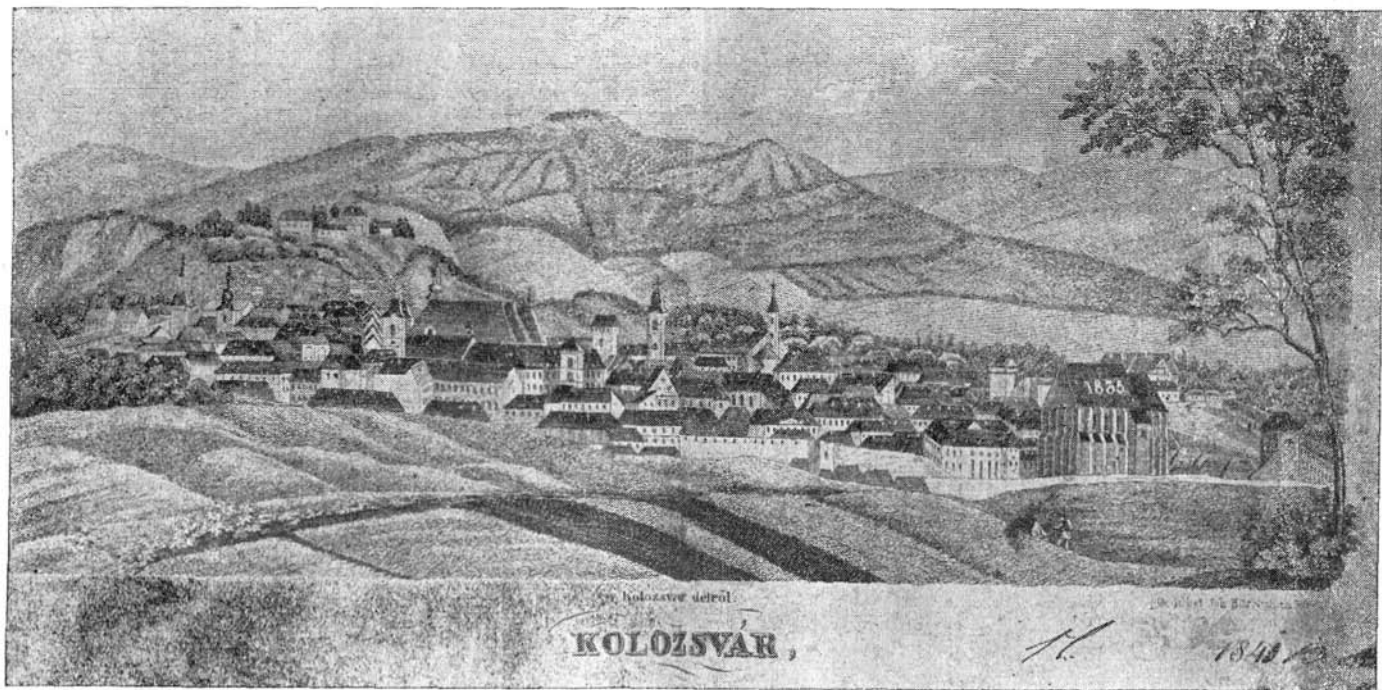
Az apátsági templomot azóta is sok csapás érte, mióta a rend visszanyerte. Villámsújtott állapotban volt akkor, amikor azt 1615-ben a katolikusok megkapták. Somkerek-i Erdélyi István hozatta rendbe. A templom 1657-ben, a törökdúláskor elégett, csak falai maradtak fenn. Hogy egészen el ne pusztuljon, 1693-ban Perényi Kata asszony, Kemény Zsigmond özvegye, újjólag felépíttette. 1704-ben kisebb kuruc

délyi városok képeskönyve 1736-ból: EM. 1943: 197. kk. és Erd. Tud. Füz. 161. sz. 5. kép.

³² Gedr. bei Joh. Höfelich in Wien. Karácsony János csicsókeresztúri lelkész levele Torma József gondnokhoz, 1841. aug. 13 (Torma-család lt.). — Hálás köszönettel említem meg, hogy e jelentős, sokszorosított tusrajzot Kelemen Lajos találta meg és ő volt szíves rá figyelmeztetni.

³³ Salzbauer János, i. m. 42—3.

³⁴ Apor Péter, Met. Trans. 433.

Kolozsvár látképe 1835 tájáról
Eredetije az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában

csapat menekült be a templomba, mire az üldöző német katonák gránátot dobtak bele és felgyújtották.³⁵ Köveit, a templomot és rendházat körülvevő várfal omladékaival együtt, azután a jezsuiták bent a városban megkezdett építkezéseikhez használták fel. A templomból a szentély maradt fenn; ez mint kápolna állott a legújabb korban templommá történt kiegészítésig.

Az apátsági templom mellett állott rendházzal a jezsuita rend feloszlatásának évéből, 1773-ból, részletes adatok kerültek elő. E rendházat tudvalevőleg az erdélyi fejedelmek, mivel Kolozsvárt nem volt házuk, a jezsuiták kiutasítása után (1588) lakhelyül használták. Több nevezetesebb esemény fűződik e házhoz. Így Báthory Zsigmond fejedelem bizalmas embereivel itt beszélte meg a törökpárti vezetők kivégzésének tervét. II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata előtt itt írta alá a szövetség-levelet. A falakra tett felírások szerint az épületet Rákóczi Zsigmond fejedelem (uralkodott 1606—8 között) megnagyobbította, Bethlen Gábor a kincstári javak közül kivéve azt nemesi, azaz magántelekké tette, I. Rákóczi György pedig ezt az intézkedést megerősítette.³⁶

A fejedelemség megszűnése után a kolozsmonostori birtokot, vele egyetemben e házat a jezsuiták visszanyerték. A rendháznak, vagy mint másként nevezték, Rákóczi-kastélynak, kúriának 1773-ból eredő adatai, legalább az alapformára vonatkozólag, az előző időre is érvényesek.

Eszerint a kúria a teleknek keleti részén állott, homlokzatával Kolozsvár városa felé fordulva. Az előtte húzott falon két bejárója volt: egy nagyobb és egy kisebb. A nagyobb bejáró íves, rajta három vésett szobor állott. A közepen Szűz Mária ülő alakban, jobbáiban a kised Jézussal, baljában kormánypálca, fején korona. Tőle jobbra Szent István királyi palástban, amint a szentkoronát felajánlja. Baloldalt Szent László király áll, vértben, ércsisakkal, kardja markolatán rózsafüzérel.

A portától balra maga a kastély állott. Egyemeletes épület zsindeley fedéllel. Tágas, amennyiben a földszinten és az emeleten is tíz-tíz szobára tagozódott. A kúria udvara hosszúságban 21 ölnyire, szélessége pedig 14 ölre (1 kir. öl = 2,959 m) terjedt. Ahogy a nemesi kúriáknál szokásban volt, az épület megett itt is kertek (főzelékes, gyümölcsös), gazdasági épületek következtek, majd a kovácsok műhelye. Az önellátást és a jövedelmezőséget szolgálták a különböző malmok és szeszfőzők: serfőző, borégető, liszt-, fűrés-, papírmalom, téglavető, ványoló. Földesúri jövedelmi forrás a borásztatás és a húsmérés volt.³⁷

³⁵ Erd. Orsz. Eml. XV, 499. A kolozsvári könyvező Szűznek históriája, 35—6; Vass György naplója 406.

³⁶ Urbarium, seu conscriptio totalis et integra possessionis Colos Monstra, 1773. dec. 25. Ebben: Residentia seu curia nobilitaris. Erdélyi fiskusi levéltár. XXIII. szekrény a budapesti Orsz. Lev. -ban (Kolozsvári és kolozsmonostori jezsuitákra vonatkozó adatok).

³⁷ A Rákóczi-kastélyt a fejedelem a rendház omladékaiból építtette (Erd. Orsz. Eml. XV, 499). A közhit szerint az átépítő I. Rákóczi György

A kétemeletes egyetemi épület további sorsára vonatkozólag kiegészítéssel hozzáfűzhetjük még: Pállya István piarista rektor azt konviktorok részére rendezte be, az egyetemi előadások helyéül meg a mai gimnázium helyén állott iskolaépületet jelölte meg (1777). 1790-ben az erdélyi főkormányshék (gubernium) Nagyszebenből Kolozsvárra költözött és a szükséges helyiségekül a volt egyetemi épületeket foglalta el. A konviktorok elhagyták tehát e helyet, csupán néhány tanár lakott még ott ideiglenesen, 1811-ben e tanárok is véglegesen kiköltöztek ez épületből.³⁸

Mivel a főkormányshék használatába átment egyetemi épületek (a régi- és új „társoda“ együtt) idővel romladozni kezdtek és a használatért kapott évi 800 forint bérösszeg a szükséges javításokra sem volt elég, Szepesy Ignác gyulafehérvári püspök 1822-ben az épület eladását vette tervbe. Az ország az épületeket 1829-ben bizonyos kikötésekkel meg is vette. A beiktatás, a vételár teljes átadása után, 1840-ben történt meg.³⁹

Azóta ez egyetem-épület az állami egyetem megszervezésekor, 1872-ben jutott újra régi hivatása betöltéséhez. Az új egyetem felállításaig ugyanis előadó-helyiségül szolgált. Fokozatosan bontották le azt aszerint, amint az új egyetem építése előrehaladt. Először (1893-ban) a keleti szárnyat, majd (1896-ban) a nyugati szárnyat, utoljára a középső részt bontották le. Az új épület 1902-ben lett kész.⁴⁰

Amikor az új egyetemet felépítették, abba a régi egyetem köveit is beillesztették. E kövek közül pedig sok a kolozsmonostori apátság Árpád-házi királyok korából származó épületeinek romjaiból került oda. A falakról tehát közel kilencszáz év tekint felénk. Elég idő ahhoz, hogy tisztelettel fejtet hajtsunk az ősök közművelődési munkája előtt.

BIRÓ VENCEL

fejedelem volt. Ezzel szemben nehézséget támaszt a jezsuiták 1773-ból eredő urbariuma, amely szerint a kúriát Rákóczi Zsigmond nagyobbította. Egykorú adat szerint is a kúria 1648-ban, I. Rákóczi György halála évében már romladozott állapotban volt (... adiacet templo huic castellum ad septemtrionem, modo quidem ruinosum sed quando nostrorum erat, commode habitabile. Erd. Orsz. Eml. XV, 481).

³⁸ Salzbauer János, i. m. 9, 16.

³⁹ Uo. 17; Jakab Elek, i. m. III, 834—5.

⁴⁰ Szabó T. Attila, A Ferenc József tudományegyetem építkezéseinek története. Erdély magyar egyeteme, Kolozsvár, 1941. 247—68 és kny.

A Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniója mint összetett állam

A Szovjet-Unió közjogi berendezéséről, éppen úgy, mint általában egyéb viszonyairól is igen keveset tud a magyar közönség. E tekintetben a tudomány emberei is alig kivételek. A magyar tudósok között elenyészően csekély az oroszul-tudók száma; nem ismerek például jogász-professzort, aki oroszul olvasni tudna. Egész tudományos érdeklődésünk nyugat felé fordult, s észre sem vettük, hogy mennyire elhanyagoljuk keletet. Pedig Magyarország éppen a nyugat és a kelet határán fekszik. Történelmünk sok nehéz megpróbáltatása, de egyszersmind sok dicsőséges lapja is ezzel van összefüggésben. Az lett volna kötelességünk, hogy a nyugati és a keleti műveltség összeolvadását munkáljuk; terjesszük a nyugati kultúrát kelet felé, de szívjuk magunkba és adjuk tovább mindazt, ami keleten érték.

A Szovjet természetesen nem került el a magyar tudósok, közöttük a magyar jogászok érdeklődését sem. Mi, közjogászok élénk figyelemmel kísértük mindazt, ami a Szovjet közjogi berendezéséről tudomásunkra jutott, de mindent másodkézből merítettünk. Az orosz szakirodalom, melyet különben sem értettünk volna meg, nem jutott el hozzánk, de nem jutottak el az orosz szakemberek nyugati nyelven közzétett munkái sem. Pedig nyilvánvaló, hogy ilyenek vannak, s szinte csodálatos, hogy ezek sem találták meg az utat Magyarországra. Lehet, hogy a könyvkereskedők hibásak, akik nem építeték ki összeköttetéseiket kelet felé, lehet, hogy más volt az ok. Tény az, hogy a magyar tudós nehezen jutott megbízható adatokhoz a Szovjetre vonatkozólag. A Szovjet körül tombolt az ellentmondó propaganda, s nehéz volt megállapítani, mi az igazság. Az alkotmánytörvényeket egymásnak ellentmondó kommentárok kísérték. Gyakori volt az a megjegyzés, hogy a hatályban lévő alkotmánytörvény már több lényeges változáson ment át. Szívesen hangsúlyozták, hogy mint mindenütt, úgy a Szovjetben is, sőt — mint mondták — ott különösen is, más a leírt és más a tényleg érvényesülő jog. A szakember nem tudott úrrá lenni ezek felett a nehézségek felett, s eleve kilátástalan volt számára, hogy tudományos felelősség mellett a Szovjet kérdéseire hozzá tudjon szólni.

A helyzet még ma sem változott meg. S ezt hangsúlyozni kívánom ennek az előadásnak a kezdetén, melyben a Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniójának jogi alkatáról fogok szólni.* Lelkiismeretesen dolgoztam fel mindazt, amit a kérdéstről tudok. De az adatokat má-

* Előadás a Kolozsvári Magyar Tudományegyetem és az Erdélyi Múzeum-Egyesület rendezte Szabad Egyetemen 1945. február 8-án.

sodkézből merítettem. Nem volt alkalmam a helyszínen tanulmányozni a Szovjet jogi berendezését, sőt nem volt alkalmam arra sem, hogy legalább orosz lapok útján kísérjem figyelemmel a Szovjet politikai életét, ami az Unió közjogi berendezéséről is tájékoztatott volna. Előadásomban éppen ezért lehetnek hiányok, sőt esetleg tévedések is.

A Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniója — mint neve is mutatja — nem egységes állam, hanem több államot összefogó jogi szervezet. Az ilyen szervezetet államkapcsolatnak nevezzük.

A szó tágabb értelmében államkapcsolat minden jogilag szabályozott viszony két vagy több állam között. Ilyen értelemben a nemzetközi jog minden államra nézve az államkapcsolatok legkülönbözőbb alakjainak egész sorozatát teremti meg. Az állam élete csak két esetben volna államkapcsolatok nélkül elképzelhető: ha vagy egy egységes állam foglalná magába a föld összes népeit, tehát ha egyetlen állam lenne az egész világon, vagy ha az állam teljesen elzárkóznék a többi állammal való mindennemű érintkezés elől. Az egymással érintkező államok szükségképen különböző kapcsolatokba kerülnek egymással.

Az állam feladatai között igen sok van olyan, melyet izoláltan nem vagy nehezen tud megoldani. Az ilyen feladatok érdekében kerülnek az államok egymással érintkezésbe s hoznak létre különböző jogilag szabályozott kapcsolatokat. Ezek a kapcsolatok a szaporodás irányzatát mutatják.

A nemzetközi alkotmánynak — legalább ma még — egyik alap-tétele az állami szuverénitás. Ennek értelmében saját területén az államhatalmat minden állam tetszése szerint szervezheti és tetszése szerint gyakorolhatja, természetesen a nemzetközi jognak az ő hozzájárulásával megállapított korlátai között. Az állam minden nemzetközi szerződéssel megszorítja elvileg korlátlan rendelkezési szabadságát s a nemzetközi jog mind nagyobb mértékben hatol be az állami szuverénitás területére. A nemzetközi jog fejlődésének jellemző vonása ez a fokozatos szocializálódás. A szuverénitásban megnyilatkozó külön akarrattal és külön érdekekkel szemben a nemzetközi jogi szabályozásban megjelenő közös akarat és közös érdek. Olyan kérdések, melyek sokáig az állami szuverénitás féltve őrzött ügyei voltak, lassanként átmennek a nemzetközi szabályozás területére. A nemzetközi jognak ez a szuverénitás rovására történő szocializálódása ugyanaz a jelenség, mint a magánjogban a magántulajdonnak a közösség érdekében való fokozott korlátozása a tulajdonos rendelkezési szabadságának megszorításával.

Maga a nemzetközi jogközösség, vagyis az egymással érintkező államoknak a nemzetközi jog által összefogott szervezete a szó tágabb értelmében szintén államkapcsolat. Ezen a különben egészen laza kapcsolaton belül teremti meg az állam a maga különböző tárgyú szűkebb vagy tágabbkörű külön kapcsolatait.

Van azonban az államkapcsolat szónak egy szűkebb értelme is. Ebben az értelemben az államok közötti jogilag szabályozott összeköttetéseknek már csak bizonyos eseteit nevezzük államkapcsolatnak. Az ilyen szorosabb értelemben vett államkapcsolat az egységes állammal szemben álló fogalom.

Igazi államkapcsolat csak az olyan összeköttetés, amely a következő kritériumokkal rendelkezik:

1. Szükséges, hogy az összeköttetés államok között jöjjön létre. Ezt feleslegesnek is látszik hangsúlyozni, mert hiszen természetes, hogy államkapcsolat csak államok között lehetséges. Mégis ki kell emelni azért, mert vannak az államhoz hasonló olyan politikai közületek, amelyek annak dacára, hogy egy egységes államon belül csak bizonyos autonómiát jelentenek az illető terület számára, könnyen az államkapcsolat látszatát keltik. Az ilyen politikai közületeket államtöredékek, államfragmentumnak nevezzük; ezek rendelkeznek az államiság bizonyos ismérveivel, de nem rendelkeznek valamennyi kritériumával. Ilyen államtöredék volt például 1918-ig Horvát-Szlavonország a Magyar Szent Korona országain belül. Horvát-Szlavonország nem volt állam, s így a Magyarország és társországai közti viszony nem is volt államkapcsolat.

2. Az összeköttetésnek jogilag szabályozottnak kell lennie. Ez is önmagától értetődik, mert hiszen az államkapcsolat a szó tágabb értelmében is mindig jogilag szabályozott viszonyt jelent. Ezt is azért kell kiemelnünk, hogy kizárjunk bizonyos látszólagos államkapcsolatokat. Monarchiákban előfordul, hogy a trónörökösödési rend véletlen összetalálkozása következtében ugyanaz az uralkodó kerül két külön állam trónjára. Ilyenkor a két állam között tényleges összeköttetés keletkezik, de ez nem lesz a szó igazi értelmében vett államkapcsolat. Jogilag szabályozott viszony a két állam között nincs. Az összeköttetés a trónörökösödési rend véletlen összetalálkozása folytán jött létre, s megszűnik, ha a két trónöröklési rend eltér egymástól. Amint az összeköttetést nem tudatosan hozta létre a két állam, éppen úgy anélkül is szűnik meg az, hogy közöttük megegyezés jönne létre.

Ilyen personálunió volt Angolország és Hannover közt 1714-től 1837-ig, valamint Hollandia és Luxemburg között 1815-től 1890-ig. Az unió mindkét esetben azért szűnt meg, mert az egyik állam trónöröklési rendje elismerte a nők trónöröklési jogát, a másik pedig nem.

3. A szó igazi értelmében vett államkapcsolat további kritériuma, hogy az államok közötti jogi összeköttetés állandó legyen. Ez persze nem azt jelenti, hogy örök időkre szóljon. Örök időkre kötött államkapcsolatok éppen úgy nincsenek, mint örökérvényű törvények. A nemzetközi szerződések is alá vannak vetve az örök változás törvényének. Hogy az igazi államkapcsolatnál az összeköttetésnek állandónak kell lennie, csak azt jelenti, hogy a megállapodás nem szólhat meghatározott időre. Ezért nem államkapcsolat például az alliance, a védés és dacsövetség két vagy több állam között. Az alliance-t mindig határozott időre kötik, s e mellett csak bizonyos esetekre szóló együttműködést jelent. Nem volt tehát államkapcsolat az első világháború előtt az ú. n. hármasszövetség, a két háború közötti időben az ú. n. kisenfente s nem államkapcsolat az sem, amely az ú. n. tengelyhatalmakat köti össze egymással.

4. Végül szükséges, hogy az összeköttetésnek politikai célja legyen. Nem tartoznak ennek folytán az államkapcsolatok közé a nem-

zetközi közigazgatási uniók, minő például a Világposta-Egyesület vagy a Nemzetközi Munkahivatal. Ezek az Uniók államok közötti állandó jellegű és jogilag szabályozott összeköttetések ugyan, de céljuk nem politikai, hanem bizonyos közigazgatási feladatok megoldása. Vannak ugyanis közigazgatási feladatok, melyeket az államok izoláltan vagy egyáltalában nem tudnának megoldani, vagy amelyeknek nemzetközi összeműködés nélküli megoldása nem volna tökéletes. Ezek a nemzetközi közigazgatási feladatok. A nemzetközi postaforgalom az államok összeműködése nélkül egyáltalán nem volna megoldható. Nemzetközi összeműködésre van szükség a munkás-kérdés rendezése esetében is, mert e nélkül a munkások helyzetének javítására tett szociálpolitikai intézkedések egyoldalúan növelnék a termelési költségeket, károsan befolyásolnák az illető ország versenyképességét a nemzeti piacon s végeredményként nyomorba dönthetnék a munkásokat, kiknek helyzetén pedig éppen javítani akarnak.

A szorosabb értelemben vett államkapcsolat tehát két vagy több állam jogilag szabályozott, állandó jellegű és politikai célú összeköttetése.

Az államkapcsolatnak két típusa van a szerint, amint az alárendeltség vagy a mellérendeltség elvén épül fel. Az alárendeltség elvén nyugvó államkapcsolatban a tagállamok nem egyenrangúak: az egyik alá van rendelve a másiknak. Ilyen alárendelt helyzetben vannak a félszuverén államok azzal a szuverén állammal szemben, mely felettük fennhatóságot gyakorol. A félszuverén államnak nincs teljes önállósága: ügyeinek egy részét, — elsősorban a külügyet és a hadügyet — a felette álló ú. n. szuverén állam intézi. Nemzetközi jogi helyzete hasonlít annak az embernek magánjogi helyzetéhez, aki ügyeit önmaga szintén nem intézheti. Ilyen a kiskorú, kinek ügyeit a gyám s a gondnokság alá helyezett tékozló vagy elmebeteg, kinek ügyeit a gondnok intézi. A hasonlat annál inkább talál, mert a félszuverén államok között is megtaláljuk azt a típust, mely a teljes szuverénítésnek kivívása felé van a félszuverénítés átmeneti állapotában — tehát mintegy kiskorú — s azt a másikat is, mely már volt szuverén állam, és most a szuverénítés teljes elvesztése felé halad. Félszuverén államok voltak átmenetileg a török uralom alól felszabadult balkán államok: Románia, Szerbia, Bulgária. Románia és Szerbia független államiságát az 1878-i berlini kongresszus ismerte el. Bulgária csak később, 1908-ban lett teljesen szuverén állam. Ilyen félszuverén államként szervezték meg a tengelyhatalmak Szlovákiát a Németbirodalom és Horvátországot Olaszország fennhatósága alatt.

Nem minden félszuverén állam helyzete teljesen azonos. Az élet természetesen nem alkalmazkodik sablonokhoz; az egyik félszuverén államnak több, a másiknak kevesebb az önállósága. Van félszuverén állam, melynek egyes belügyeit, például a pénzügyeket is a fennhatóságot gyakorló állam intézi, s van félszuverén állam, melynek a külügyek terén is van bizonyos önállósága.

Nagyobb jelentőségűek a koordináció elvén nyugvó államkapcsolatok. Itt a tagállamok egyenrangúak, jogilag nincs az egyik a másiknak

alárendelve. Az ilyen államkapcsolatnak ismét két típusa van: az államszövetség és a szövetséges állam. A közössé tett ügyeket a tagállamok mindkét esetben együtt intézik, a közössé tett ügyeknek éppen ebben az együttes intézésében nyilatkozik meg az egyenrangúság elve szemben az alávetettség elvén nyugvó államkapcsolattal, ahol az egyik fél, a szüzerén állam intézi a másik ügyeit is.

Az államszövetségnél a tagállamok a közössé tett ügyek intézésére közös szerveket létesítenek. Mindenik tagállam megőrzi szuverénitását, nem ismer el maga felett álló hatalmi szervezetet, csak közös szervek útján közösen intéznek bizonyos ügyeket, természetesen itt is elsősorban a külügyeket és a katonai ügyeket. Ezzel szemben a szövetséges államnál a közössé tett ügyek intézésére új állam alakul: a szövetséges állam vagy összállam. Az állami ügyek meg vannak osztva a szövetséges állam és a tagállamok között, bizonyos ügyek az egyik, mások a másik hatáskörébe tartoznak. Ugyanazon a területen tehát két egymást kiegészítő államhatalom érvényesül, az összállam és a tagállam hatalma, az egyeseknek két állampolgársága van, polgárai a tagállamnak és a szövetséges államnak is.

Szuverénitással a szövetséges állam rendelkezik, nála van a hatáskörök megállapításának hatalma, az ú. n. kompetenz-kompetenz. Jogilag az összállam minden ügyet saját hatáskörébe vonhat s ezzel megszüntetheti a tagállamok államiségát. De persze politikailag ezt a tagállamok közreműködése nélkül nem teheti meg, mert hiszen a tagállamok részt vesznek az összállam akaratának kiképzésében. Az összállamnak vannak olyan szervei, melyek a tagállamok delegátusaiból alakulnak meg s az összállam polgárainak akaratában a tagállamok polgárainak akarata is megnyilatkozik.

A szövetséges állam az igazi összetett állam, maga is állam és alkotó részei is államok. Az az állam, melyben autonómiával rendelkező államtörédek vannak, egységes állam s ha van is benne bizonyos összetettség, mint állam nem államokból tevődik össze.

Az államszövetség különleges alakja az ú. n. reálunió. A reálunióban élő államokat az uralkodó személyének közössége fűzi össze. Reálunió tehát csak monarchikus államok közt lehetséges és csak ott van, ahol az uralkodó személyének ez a közössége az érdekelt államok jogi szabályokban is kifejezésre jutó közös akaratán nyugszik. Ha az uralkodó közössége csak a trónöröklési rend véletlen összetalálkozása folytán keletkezett, — mint már említettem — csak látszólag van államkapcsolat. Nem reálunió az sem, ha a választási monarchiában az egyik állam a másik uralkodóját választja meg államfőül, anélkül, hogy azonos trónöröklési rend megállapítása útján intézményesen is biztosítaná a közösséget. Itt t. i. az összeköttetés nem állandó jellegű, hanem csak a megválasztott uralkodó idejére szól. Ilyen reálunió volt Magyarország és Ausztria között 1687-től, vagyis az azonos trónöröklési rend elfogadásától kezdve a monarchia összeomlásáig. A két államnak voltak közös ügyei, elsősorban a külügy és a hadügy s az ezekre vonatkozó pénzügy s ezeknek a közös ügyeknek az intézésére közös szervekkel is rendelkeztek (közös miniszterek), de nem volt egy felettük álló s őket

összefoglaló állami szervezet. Az Osztrák-Magyar Monarchia nem volt állam, jogilag szabatosan nem is Osztrák-Magyar Monarchiáról, hanem monarchiákról kellett volna beszélni. A közjogilag szabatos név Ausztria-Magyarország volt, mely kifejezésre juttatta, hogy két egyenrangú állam közti kapcsolatról van szó.

Az államszövetség típusának felel meg az a kapcsolat, amely a Brit-birodalom tagjait fúzi össze. Az összekötő kapocs elvileg itt is az uralkodó személye. Különös helyzet alakult ki azonban az 1937-i alkotmány értelmében Írországban. Megelőzően az 1922-i ír alkotmány értelmében az Ír Szabad Állam mint a Brit-birodalom tagállama királyság volt, s királya az angol király volt. Az 1937-i alkotmány az ország élére a nép által hét évre választott elnököt tette, anélkül, hogy az országot kifejezetten köztársaságnak nevezné. Az angol király jogait említés nélkül hagyja s nem szól az Angliával való kapcsolatról sem. Az angol király ezzel szemben ma is használja az Írország királya címet. Így Írország jelenlegi jogi helyzete a Brit-birodalmon belül szabatosan tisztázva nincs. Amint ez az államok egymás közötti érintkezésében gyakran előfordul, előnyösebbnek látszik a tudatosan teremtett bizonytalan helyzet, melyet mindenik fél a saját érdekeinek és törekvéseinek megfelelően magyarázhat.

Államszövetség volt — de az államszövetség különleges esete — a genfi Nemzetek Szövetsége is.

A szövetséges állam legismertebb alakjai az Amerikai Egyesült-Államok és Svájc. Az Amerikai Egyesült-Államok 48 szövetséges államból áll, Svájcot 25 kanton alkotja, mely kantonok mindegyike maga is külön-külön állam. Rajtuk kívül más szövetséges államok is vannak, így a latin-amerikai államok közül Mexikó, Brazília, Argentína és Venezuela. A Brit-birodalom tagállamai közül is szövetséges állam Kanada, Egyesült Dél-Afrika és Ausztrália. Ez utóbbiaknál tehát az a helyzet, hogy egy államkapcsolat tagállamai s maguk is összetett államok. Semmi sem bizonyítja ennél világosabban, hogy az egységes állam ma az államhatalom szervezésének távolról sem kizárólagos típusa.

Szövetséges állam volt a Németbirodalom is. Az 1870—71. évi német-francia háború után megalakult Német Császárság szövetséges állam keretébe foglalta össze a német államokat. A Német Császárságnak mint szövetséges államnak különleges vonást adott az, hogy három város tagállamot (Hamburg, Brema, Lübeck) nem tekintve monarchiáknak, összesen 22 monarchiának, közöttük 4 királyságnak (Poroszország, Bajorország, Szászország és Württemberg) kapcsolata volt Poroszország vezetésével, melynek királya a birodalmi alkotmány értelmében a Birodalom császára volt. Az 1871-i alkotmány a szövetséges állam formájában egy államba foglalta össze a németiség nagy részét. Az első világháború után az 1919-i weimari alkotmány a tagállamok jogainak fokozott korlátozásával tovább építette a németiség állami egységét. A hitleri uralom az 1934. január 30-i törvénnyel meg épen teljesen megszüntette a részek államiségét. Németország jelenlegi közjogi formája az ú. n. Harmadik Birodalom egységes állam. Ez az egységes állam igyekezett az ú. n. élettér elve alapján új részeket csatolni az egységessé

vált birodalomhoz s ezzel újabb összetett állam alakulásának lehetőségét nyitotta meg.

Ha a történeti fejlődést nézzük, úgy látszik, hogy a koordináció elvén nyugvó két államkapcsolat: az államszövetség és a szövetséges állam közül ez utóbbi a jövő. Az államszövetségek egy része úgy alakult, hogy államszövetség vette fel a szövetséges állam szorosabb kapcsolatát teremtő formáját. Az Amerikai Egyesült Államok tagállamai 1776—1787-ig, a svájci kantonok 1815-től 1848-ig államszövetséget alkottak s államszövetség volt 1815-től 1866-ig a Német Szövetség is.

Szövetséges állam az 1944. február 1-én bekövetkezett nagyjelentőségű változással a Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniója is.

A cári Oroszország — dacára annak, hogy hatalmát sok idegen nemzetiségű, nemorosz területre is kiterjesztette — egységes állam volt. Ezt a forradalom hatása alatt keletkezett 1906-i alapörvények is kifejezetten megállapították (1. §.). Mindössze Finnország részére biztosítottak bizonyos autonómiát, kimondva, hogy „a Finn nagyfejedelemség, mely az orosz állam elválaszthatatlan része, belső ügyeiben külön intézmények útján s külön törvényhozás alapján fog igazgattatni“ (2. §.). Finnországnak sem volt azonban államisága; államtörödék volt a már kifejlett értelemben az Oroszbirodalom belül. Jogi helyzete olyanféle volt, mint Horvát-Szlavonorszáé a Magyar Szent Korona országaiban.

A cári Oroszország — mint ismeretes — a területén élő nemzetiségekkel szemben a minden eszközzel való oroszosítás politikáját folytatta. Ez a politika nem ütközött különös akadályokba azoknál a népeknél, melyek, főleg Ázsiában, az orosznál alacsonyabb műveltségi színvonalon állottak s amelyeknek nem volt nemzeti öntudatuk. Nehézségek a nyugati határokon keletkeztek, ahol egy tömegben az oroszokkal azonos vagy esetleg még magasabb kulturális színvonalon lévő népek laktak: a finneknél, a lengyeleknél és a balti németeknél. Finnország bizonyos autonómiát kapott, mely azonban távol volt attól, hogy a finnek nemzeti önállóságát biztosította volna. A lengyeleknél és a balti németeknél véresen fojtottak el minden nemzeti megmozdulást. Az „idegen születésűek“-et állandó fenyegető veszélynek tekintették a Birodalomra nézve s üldöztetésükkel sikerült is az orosz kormánynak elérni azt, hogy az idegen születésűek végleg elkeseredve, értékes támogatást nyújtottak az elégedetlen orosz tömegek számára. Az 1905-i forradalomban az elégedetlen nemzetiségek nagy szerepet játszottak, de természetesen irányzatot az a beállítást, hogy ennek az orosz forradalomnak a valóságban nem is volt orosz jellege¹.

Az 1917. évi márciusi forradalom nagy változást hozott nemzetiségi tekintetben is. Az ideiglenes kormány programjával egy napon, március 6-án írták alá a Finnországhoz intézett manifesztumot. Mindazokat a rendelkezéseket, amelyek az ősi finn alkotmánnyal ellentétben állottak, érvényteleneknek nyilvánították, amnesztiát kaptak mindazok, akik a cári kormány ellen Finnország jogaiért harcoltak, s kilátásba helyezte a manifesztum a finn parlament összehívását is. Lengyel-

¹ Vö. Palme, Die russische Verfassung. Berlin, 1910. 64 kk. és 91 kk.

országot ebben az időben a központi hatalmak csapatai tartották megszállva. Ezért reávonatközöleg 1917. március 17-én csak egy proklamációt tettek közzé, mely Lengyelországnak külön állami életet ígért, s azt, hogy Oroszország katonai szövetséget fog kötni vele. Április 12-én jelent meg az ész-t önkormányzatra vonatkozó törvény s az orosz kézen lévő lett területek is olyan közigazgatási berendezést kaptak, amely lett elemekből tevődött össze. Március 19-én megalakult Szentpéterváron az ukrán nemzeti tanács. Július 2-án megerősítették Ukrajna új közigazgatási szervezetét és szabályozták viszonyát a központi kormányhoz.

1917. november 7-én vették át a hatalmat a bolsevikik. A Szovjet tovább folytatta azt a politikát, mely az államot a nemzetiségenként elkülönített területek külön megszervezésével föderatív alapon kívánta berendezni. A balti államokkal, Észtországgal, Lettországgal és Litvániával a szovjet kormány 1920-ban békeszerződést kötött s elismerte független államiségüket. Ugyanez történt 1920. október 14-én a szovjet kormánynak Finnországhoz való viszonyában is. Délen és keleten viszont új szovjet köztársaságok alakultak és csatlakoztak a föderációhoz.²

Az 1918-i alkotmány 2. §-a szerint „Az orosz tanácsköztársaság szabad népek szabad szövetkezése alapján, mint nemzeti tanácsköztársaságok uniója alakíttatik meg.”³

A Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniójának jelenleg is fennálló alakját az 1922. december 30-i egyezmény hozta létre. Eddig az időpontig az Orosz Szocialista Föderatív Szovjetköztársaság hivatalos elnevezést viselő Szovjetunió olyan részekből állott, melyek Moszkvával külön szerződéseket kötve csatlakoztak a föderációhoz. 1922. december 30-a óta az Unió azon az általános egyezményen nyugszik, melyet Oroszország, Ukrajna, Fehéroroszország, Georgia, Örményország és Azerbajdzsan kötöttek. Oroszország ettől az időponttól kezdve csak része és pedig jogilag egyenrangú része az Uniónak, melynek elnevezésében sem szerepel többé az orosz jelző. Az Unió 1925. május 25-én tartott harmadik kongresszusán a középázsiai Turkmenisztán és Özbegisztán vétettek fel az Unióba, az 1922. december 30-i egyezmény megfelelő módosításával.⁴

Később, az 1936-i alkotmánymódosítással kapcsolatban, került sor Tadzsikisztán, Kazaksztán és Kirgizisztán szocialista szovjet köztársaságoknak az Unióba való felvételére. Az 1936-i alkotmány már ezt a 11 államot sorolja fel az Unió tagjaiként, megállapítva, hogy a Szo-

² Leo Zaitzeff, Die Verfassungsentwicklung in Russland seit dem Sturz des Zarentums: Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart, Band XI (1922), 275–303, különösen 279–83. — Lydia Bach, Le droit et les institutions de la Russie soviétique. Paris, 1923. 72 kk.

³ Az 1918-i alkotmány szövegét közli Zaitzeff, i. m. 297–303.

⁴ Alexejew, Die Entwicklung des russischen Staates in den Jahren 1923–1925: Jahrbuch des Öffentlichen Rechtes, Band XIV (1926), 316–408, közelebbről 317–318.

cialista Szovjet Köztársaságok Uniója szövetséges állam, melyet egyenjogú szocialista szovjet köztársaságok szabad megegyezése hozott létre.

A jelenlegi háború alatt a Finnországgal 1940. március 12-én kötött moszkvai békeszerződés után került sor a Karjalai Finn Szovjet Köztársaság felvételére.⁵ 1940. augusztusában alakult meg a Moldvai Szocialista Szovjet Köztársaság a korábbi moldvai autonóm köztársaságból és az elfoglalt Besszarábia nagy részéből,⁶ majd ezt követőleg a három balti állam (Litvánia, Észtország és Lettország) mint nyugati peremállamok lettek a kaukázusi és középázsiai peremállamok után a Szovjetunió tagjaivá.⁷ Ezzel a Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniójában a szövetséges köztársaságok száma 16-ra emelkedett.

A Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniójának adatai

Tanácsköztársaság	Területe km ² -ben	Lélekszám	Népsűrűség km ² -ként	Fővárosa
1. Oroszország	16.378.000	108.811.000	7	Moszkva
2. Ukrajna	555.900	39.549.100	71	Kiev
3. Fehéroroszország .	226.000	9.804.900	73	Minszk
4. Örményország . . .	30.000	1.281.600	43	Erivan
5. Aszerbeidzsán . . .	86 0. 0	3.209.700	37	Baku
6. Georgia	69.600	3.542.300	51	Tiflisz
7. Turkmenisztán . . .	443.600	1.254.000	3	Asabad
8. Özbégisztán	378.300	6.282.400	17	Taskent
9. Tadzsikisztán . . .	143.900	1.485.100	10	Sztalinabad
10. Kazaksztán	2.744.500	6.145.900	2	Alma Ata
11. Kirgizisztán	196.700	1.459.300	7	Frunze
12. Karjalai finn tanácsköztársaság	174.400	469.200	3	Petrozavodoszk
13. Moldvai tanács- köztársaság	32.700	2.385.000	73	Kisenev
14. Litvánia	61 300	2.885.100	47	Vilna
15. Lettország	65.800	1.994.500	30	Riga
16. Észtország	47.600	1.131.000	24	Tallin (Reval)
	21.635.300	191.698 100	9	

Visszagondolva azokra, amiket előbb az államszövetségről és a szövetséges államról, mint a koordináción nyugvó államkapcsolatok két típusáról mondtam, megállapíthatjuk, hogy az 1922. december 30-i szerződés alapján, melyet az Unió központi végrehajtó bizottságának második ülészsaka, mint az 1923. július 6-i alkotmányt hagyott jóvá, a korábbi államszövetség szövetséges állammá alakult át.

Ennek a szövetséges államnak más hasonló államokkal szemben egy különös vonása van, az t. i., hogy az alkotmány kifejezetten fenntartotta

⁵ Vö. The Bulletin of International News (Published fortnightly by the Royal Institute of International Affaires). Vol. XVII, 456. — Karjala megelőzően, szűkebb határok között, autonóm szovjetköztársaság volt az orosz szövetséges köztársaságon belül.

⁶ Vö. i. h. 1060. l.

⁷ i. h. 1060. és 1140—1141. l.

a tagállamok szuverénitását (1923. alkotmány 3. cikk) s ennek folyományaként biztosította számukra az Unióból való szabad kilépés jogát (4. cikk). A legújabb események, melyek 1944. február 1-én a honvédelmi és a külügyi népbiztosságokat öszszövetségi népbiztosságokból szövetséges-köztársasági népbiztosságokká szervezték át s melynek jelentőségéről majd szólni fogok, a tagállamoknak honvédelmi és külügyi téren bizonyos önállóságot biztosítottak s így a Szovjetunió jogi szervezetét még inkább eltávolították a szövetséges állam szokásos típusától.

A Szovjetunió egyes részeinek állami önállóságát nem a központi hatalom politikája hozta létre. A szövetséges szocialista szovjet köztársaságok nem mesterséges alakulatok, hanem az illető részek önálló területi és nemzeti létén alapulnak, olyan tényen, melyet a szovjet politika helyesen felismert, bölcsen értékelt, s melynek politikai következményeit az Unió jogi szervezésének megállapításakor alapul vette.

Az 1936-i alkotmány értelmében az Unió hatáskörébe tartoznak, tehát a tagállamok közös ügyei a következők: 1. az Unió nemzetközi képvisellete, idegen államokkal szerződések kötése és ratifikálása, 2. a háború és béke kérdése, 3. új köztársaságok felvétele az Unióba, 4. ellenőrzés az Unió alkotmányának megtartása felett s annak biztosítása, hogy a tagállamok alkotmányai az Unió alkotmányával összhangban legyenek, 5. a tagállamok közötti határmódosítások megerősítése, 6. a honvédelem megszervezése s az Unió egész haderejének vezetése, 7. a külkereskedelem az állami monopólium elve alapján, 8. az állami biztonság védelme, 9. az Unió közgazdasági programjának megállapítása, 10. az Unió költségvetésének, valamint azoknak az adóknak és bevételeknek a jóváhagyása, melyek az Unió és a tagállamok háztartását, valamint a helyi háztartásokat szolgálják, 11. a bankoknak, az ipari és mezőgazdasági intézményeknek, valamint azoknak a kereskedelmi vállalatoknak a vezetése, melyeknek az egész Unió szempontjából jelentőségük van, 12. a közlekedés, a posta, távirat és telefon ügye, 13. a pénz- és hitel-rendszer, 14. a tulajdon állami biztosításának megszervezése, 15. államköölcsönök kötése és engedélyezése, 16. a földművelésre, valamint a földben lévő kincsek, az erdők és vizek használatára vonatkozó főelvek megállapítása, 17. a közművelődés és a közegészségügy terén a főalapelvek megállapítása, 18. a mezőgazdasági statisztika egységes rendszerének megállapítása, 19. a munkajog alapelveinek megállapítása, 20. a törvényhozás a bírósági szervezet, a perjog, a büntető- és a magánjogi törvénykönyv tárgyában, 21. az Unió állampolgárságára vonatkozó törvénynek s annak a törvénynek a megalkotása, mely az Unió területén tartózkodó idegenek jogait határozza meg s 22. a kegyelmezés ügyének szabályozása az Unió egész területére nézve (14. cikk).

A tagállamok szuverénitása csak a most felsorolt közös ügyekre vonatkozólag van korlátozva, ezen túl mindenik köztársaság önállóan gyakorolja az államhatalmat; az Unió a tagállamok szuverén jogait védi (15. cikk).

Minden tagállamnak külön alkotmánya van, mely számol az illető köztársaság különös viszonyaival s összhangban áll az Unió alkotmányával (16. cikk).

Minden tagállamnak joga van az Unióból kilépni (17. cikk). A tagállamok területe hozzájárulásuk nélkül nem módosítható (18. cikk).

Az Unió törvényeinek minden tagállam területén azonos kötelező ereje van (19. cikk).

Ha a tagállam törvénye ellentétben áll az Unió általános törvényével, az Unió törvénye érvényes (20. cikk).

Az Uniónak egységes állampolgársága van, mindenik tagállam polgárai egyben polgárai az Uniónak is (21. cikk).

Az Unióban az államhatalom legfőbb szerve a Legfelsőbb Tanács (30. cikk). Ez gyakorolja mindazokat a jogokat, melyek az alkotmány értelmében az Unió hatáskörébe tartoznak, feltéve, hogy az alkotmány nem utalja őket az Unió egy más szervének, t. i. a Legfelsőbb Tanács Elnökségének, a Népbiztosok Tanácsának, vagy az egyes népbiztosoknak hatáskörébe. E három szerv mindegyike a Legfelsőbb Tanácsnak felelősséggel tartozik (31. cikk).

A törvényhozó hatalmat kizárólag a Legfelsőbb Tanács gyakorolja (32. cikk). Ez a Legfelsőbb Tanács két házból áll: az Unió Tanácsából és a Nemzetiségek Tanácsából (33. cikk). Az Unió Tanácsát az Unió polgárai választják, minden 300.000 választóra esik egy képviselő (34. cikk). A Nemzetiségek Tanácsát a Szövetséges Köztársaságok, s a később ismertetendő autonóm köztársaságok legfelsőbb tanácsai, valamint az autonóm területek dolgozóinak szovjetjei küldik ki, minden szövetséges köztársaság 10, minden autonóm köztársaság 5, s minden autonóm terület 2 képviselőt (35. cikk). A Legfelsőbb Tanács tagjait 4 évre választják (36. cikk). A két ház egyenjogú (37. cikk), mindkettőt megilleti a törvénykezdeményezés joga (38. cikk). A törvény érvényességéhez szükséges, hogy mindkét ház egyszerű szótöbbséggel elfogadja (39. cikk). A két ház ülésezései egyidejűleg kezdődnek és végződnek (41. cikk). Mindkét ház maga választja meg elnökét és két alelnökét (42. és 43. cikk). A két ház közös üléseit az Unió Tanácsának és a Nemzetiségek Tanácsának elnökei felváltva vezetik (45. cikk). A Legfelsőbb Tanács évenként kétszer rendes ülészakra jön össze, rendkívüli ülészakot az elnökség belátása szerint hív össze; egy szövetséges köztársaság kívánságára a Legfelsőbb Tanácsot az elnökség összehívni tartozik (46. cikk).

Ha a két ház között véleménykülönbség keletkezik, a kérdés kiegyenlítő bizottság elé kerül, melyben a két ház egyenlő számú taggal van képviselve. Ha a bizottság nem talál olyan megoldást, mely mindkét házat kielégitené, az elnökség felosztatja a Legfelsőbb Tanácsot és új választásokat rendel el (47. cikk).

A két ház közös ülésen választják meg a Legfelsőbb Tanács Elnökségét, mely a két ház elnökéből, alelnökeiből, az elnökség titkárából és a két ház 31 tagjából áll; az Elnökség működéséről a Legfelsőbb Tanácsnak számot adni köteles (48. cikk). Az Elnökség hatáskörét az alkotmány a következőképpen határozza meg: 1. összehívja a Legfelsőbb Tanácsot, 2. értelmezi megfelelő rendelet kiadásával a törvényt, 3. felosztatja a Legfelsőbb Tanácsot, ha a két ház között megegyezést biztosítani nem sikerül, 4. saját kezdeményezésére vagy valamelyik szövet-

séges köztársaság kívánságára népszavazást (referendumot) rendel el, 5. felfüggeszti, ha a törvénnyel ellenkeznek, a Népbiztosok Tanácsának határozatait és rendeleteit, 6. a Legfelsőbb Tanács ülésezései közötti időben a Népbiztosok Tanácsa elnökének javaslatára a Legfelsőbb Tanács utólagos jóváhagyása mellett felmenti és kinevezi az Unió népbiztosait, 7. rendjeleket adományoz, 8. kegyelmezési jogot gyakorol, 9. kinevezi és felmenti az Unió hadseregének főparancsnokát, 10. ellenséges támadás esetén, ha a Legfelsőbb Tanács nem ülésezik, kimondja a hadi állapotot, 11. elrendeli a teljes vagy részleges mozgósítást, 12. ratifikálja a nemzetközi szerződéseket, 13. kinevezi és visszahívja az Unió diplomáciai képviselőit s 14. akreditálja az idegen államoknak az Unióhoz küldött diplomáciai képviselőit.

A Legfelsőbb Tanács Elnökségének hatásköre — mint látjuk — azokat az ügyeket öleli fel, melyek az államfő szokásos hatáskörét alkotják.

Míg a Legfelsőbb Tanács a törvényhozó, a Legfelsőbb Tanács Elnöksége az államfői funkciókat végzi, az Unió végrehajtó hatalmának legfőbb szerve a Népbiztosok Tanácsa (64. cikk).

A Népbiztosok Tanácsa is felelős a Legfelsőbb Tanácsnak. A Népbiztosok Tanácsa az érvényben lévő törvények alapján s azok végrehajtásaként határozatokat és rendeleteket ad ki s azok végrehajtását az Unió egész területén ellenőrzi (66. és 67. cikk). A Népbiztosok Tanácsa 1. összefogja és vezeti az Unió és a szövetsége köztársaságok népbiztosainak, valamint minden más neki alárendelt gazdasági és kulturális hatóságnak a munkáját, 2. megteszi a szükséges intézkedéseket a gazdasági terv és az állami költségvetés megvalósítására, valamint a hitel- és pénzrendszer szilárdságának biztosítására, 3. megteszi a szükséges intézkedéseket a közrend biztosítására, az állami érdekek megvédésére s az állampolgárok jogainak megóvására, 4. az ő feladata a külügyek általános irányítása, 5. megállapítja az állampolgároknak azt az évenkénti kontingensét, mely tényleges katonai szolgálatra behivatik, irányítja a fegyveres erő általános szervezését (68. cikk).

A Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniójának népbiztosai vagy összszövetségi népbiztosok vagy szövetséges köztársasági közös népbiztosok (74. cikk). Az előbbieket az államigazgatás hatáskörükbe tartozó teendőit az Unió egész területén vagy közvetlenül vagy az általuk létesített szervek útján látják el (75. cikk), az utóbbiak a hatáskörükbe utalt ügyekben az államigazgatást a szövetséges köztársaságok megfelelő népbiztosai útján végzik (76. cikk). Összszövetségi népbiztosok hatáskörébe tartozik a hadügy, külügy, külkereskedelem, közlekedésügy, posta, távirat és telefon, hajózásiügy és nehézipar (77. cikk), a szövetséges köztársasági közös népbiztosok viszont, melyek szintén az Unió és nem a tagállamok népbiztosai, de teendőiket a tagállamok megfelelő népbiztosai útján látják el, a következők: ügyek élén állnak: élelmezési ipar, könnyűipar, faipar, mezőgazdaság, gabonatermelés és állattenyésztés, pénzügy, belügy, igazságügy és közegészségügy (78. cikk).

A népbiztosoknak tehát három kategóriája van: 1. az Unió centralizált ügyeinek élén álló népbiztosok, 2. a szövetséges köztársaságok

külön népbiztosai s végül 3. a közös, ú. n. szövetséges köztársasági népbiztosságok. Az első csoportba tartozók az Unió közös ügyeit, a második kategóriába tartozók a szövetséges köztársaságok külön ügyeit igazgatják, a harmadik kategóriába tartozók pedig azoknak az ügyeknek az élén állanak, melyekben az Uniót csak a legfőbb vezetés joga illeti meg, a közvetlen intézkedés fenn van tartva a szövetséges köztársaságok részére. Ezekben az ügyekben mind az Uniónak, mind a tagállamoknak van népbiztossága, a tagállamok népbiztosai egyaránt kapnak utasításokat saját kormányuktól és az Unió megfelelő népbiztosától.

Az Unió és a szövetséges köztársaságok egymásközötti viszonyában a szuverénitás az Uniót illeti meg. Az Unió van jogosítva saját hatáskörét a tagállamok hatáskörének rovására az alkotmány megfelelő módosításával kiterjeszteni. Az alkotmány módosítása ugyanis az Unió Legfelsőbb Tanácsának hatáskörébe tartozik, de a módosítás csak úgy érvényes, ha a Legfelsőbb Tanács mindkét háza azt legalább kétharmad szótöbbséggel elfogadta (146. cikk). Az ú. n. kompetenz-kompetenz, t. i. a hatáskör megállapításának joga az Uniót illeti meg, viszont ezzel szemben áll mint a tagállamok szuverénitásának garanciája az a jog,elynél fogva a szövetséges köztársaságok az Unióból tetszésük szerint kiléphetnek.

Azokat az ügyeket, melyeknek az Unió nemzetközi helyzete szempontjából jelentősége van, az Unió közvetlenül intézi, más ügyekben, melyeknél az egységes szellem biztosítása fontos, az Unió csak a legfőbb irányítást tartja magánál, egyéb ügyeket végül a szövetséges köztársaságok az alkotmány keretei között önmaguk intéznek.

A népbiztosságoknak ebben a rendszerében, melyet az 1936-i alkotmány állapított meg, lényeges változás történt 1944. február 1-én, s ez a szövetséges köztársaságok jogi helyzetét is lényegesen megváltoztatta. A Honvédelmi és a Külügyi Népbiztosságokat összszövetségi népbiztosságokból szövetséges köztársasági népbiztosságokká szervezték át. Ez azt jelenti, 1. hogy a szövetséges köztársaságoknak külön katonai alakulatai lettek, melyek a Vörös Hadsereg szerves részei, 2. hogy a szövetséges köztársaságok jogot kaptak arra, hogy külállamokkal közvetlen kapcsolatokat létesíthessenek és velök megegyezéseket köthessenek. Vagyis a szövetséges köztársaságok az állami szuverénitás szempontjából két legfontosabb ügyben bizonyos önállóságra tettek szert: a hadügyeket és a külügyeket az Unió egységes irányítása mellett önmaguk intézik.

Molotov a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának 1944. február 1-i ülésén nyomatékosan mutatott rá arra, hogy a hadügyi és külügyi népbiztosságoknak ez az átszervezése újabb lépés a nemzetiségi kérdés megoldása terén: tovább építi ki a nemzetiségi alapon szervezkedett szövetséges köztársaságok szuverénitását az Unión belül.⁸

⁸ Molotov, Beszéd a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa X. ülésszakának 1944. február 1-én tartott ülésén. Idegennyelvű Irodalmi Kiadó. Moszkva, 1944.

A Szovjetunióknak, mint szövetséges államnak egyik legfőbb jellemző vonása éppen a Szövetséges Köztársaságoknak ez a nemzeti jellege: az Unió a külön államisággal rendelkező nemzetek kapcsolata. A Szovjetunióban a nemzetiségi autonómiának szokatlanul magas foka valósul meg. A nemzetiségi autonómia azt jelenti, hogy az egy nemzethez tartozók önmaguk intézik saját ügyeiket s önmaguk gyakorolják az államhatalmat főleg azokban az ügyekben, melyeknek a külön nemzeti élet szempontjából különösen nagy jelentőségük van.

A nemzetiségi autonómia elve nemcsak a szövetséges köztársaságok külön államiságában nyilatkozik meg, hanem a szövetséges köztársaságokon belül is kifejezésre jut.

A szövetséges köztársaságok egy részében, t. i. ott, ahol ezt a nemzetiségi viszonyok szükségessé teszik, autonóm köztársaságok és autonóm területek szerveztettek, melyek szintén a nemzetiségi autonómia elvét valósítják meg területi alapon. Az 1936. évi alkotmány egyenként felsorolja az egyes szövetséges köztársaságok keretén belül szervezett autonóm köztársaságokat az autonóm területeket. Ez biztosítékot nyújt az iránt, hogy ezek az autonómiák az Unió alkotmányának módosítása nélkül nem szüntethetők és nem változtathatók meg.

Az Unió legnagyobb tagállama az Orosz Szocialista Szovjet Köztársaság, mely területileg az egész Uniónak kb. négyötöd részét, a lakosság számát tekintve pedig több, mint felét alkotja. Az Unió területe kerekaszámában 21 millió négyzetkilóméter, ebből Oroszországra szintén kerekaszámában 16 millió négyzetkilóméter esik, az egész Unió lakosainak száma, több, mint 191 millió, melyből az Orosz Szövetséges Köztársaságra több, mint 108 millió lakos jut.

Az Orosz Szocialista Szovjet Köztársaságban a következő Autonóm Szocialista Szovjet Köztársaságok vannak: 1. Csuvas-föld, 2. Baszkir-föld, 3. Tatár-föld, 4. Dagesztán, 5. Krim, 6. Burját-mongol-föld és 7. Jakut-föld. Autonóm területek: 1. Njenjec-föld, 2. Zürjén-föld (Komi), 3. Cseremisz-föld (Mari), 4. Votják-föld (Udmurt), 5. Pjeri zürjén-föld, 6. Argajas, 7. Osztják-vogul-föld, 8. Jamal-föld, 9. Mordvin-föld, 10. Volgai Német-föld, 11. Kalmuk-föld, 12. Adigeja, 13. Kabardin-Balkar-föld, 14. Karacsaj, 15. Északi Oszét-föld, 16. Cserkeszföld, 17. Csecsen-Ingus-föld, 18. Chakaszföld, 19. Ojrat-föld, 20. a távolkeleten Zsidó-föld, 21. Korják-föld, 22. Ochot-föld és 23. Csukcs-föld.

A többi szövetséges köztársaságok közül az 1936-i alkotmány szerint Azerbajdzsánban egy autonóm szocialista szovjetköztársaság (Nachitesevany) s egy autonóm terület (Nagorno-Karabagh), Georgiában két autonóm szocialista szovjet köztársaság (Abház-föld és Adzsar-föld) és egy autonóm terület (a Délösszét-föld), Özbégisztánban egy szocialista szovjet köztársaság (Karakalpak) és végül Tadzsikisztánban egy autonóm terület (Gorno-Badachsán) van.

Ezeknek az autonóm köztársaságoknak és autonóm területeknek a jogi helyzete a szövetséges köztársaság jogi szervezetén belül a következő:

A közi gazgatási szervezetnek a Szovjetunióban három fokozata van: a község, a járás (volost) és a tartomány. Az autonóm köztársaságok között vannak olyanok, amelyek járásokra vannak felosztva s közvetlenül a szövetséges köztársaság kormányának vannak alárendelve, ezek nemzetiségi alapon szervezett autonóm tartományok s vannak közöttük olyanok, melyek egy tartomány részei. Ezek a tartományba beosztott autonóm köztársaságok az 1928. június 28-i törvény értelmében önként az illető autonóm köztársaság kongresszusának határozata alapján csatoltattak a tartományhoz, joguk van a tartományból szabadon kilépni.

Az autonóm területek szintén vagy be vannak kebelezve egy tartományba, vagy közvetlenül vannak a szövetséges köztársaság kormányának alávetve.

Már láttuk, hogy mind az autonóm köztársaságok, mind az autonóm területek képviselve vannak a Legfelsőbb Tanács Nemzetiségi Tanácsában és pedig az autonóm köztársaságoknak 5, az autonóm területeknek 2 képviselője van szemben a szövetséges szocialista szovjet köztársaság 10 képviselőjével.⁹

Az a szerep, melyet a Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniójának felépítésében a nemzetiségi elv játszik, különös figyelmet érdemel. Vannak szövetséges államok, melyekben a nemzetiségi elvnek nincs semmi szerepe, ilyen például az Amerikai Egyesült-Államok s Latin-Amerika szövetséges államai. A császári Németbirodalmat már a nemzetiségi elv hozta létre, de a nemzetiségi elv hatása ez esetben az egyesítés volt. Ez az elv a Németbirodalom formájában a német nemzeti egységet igyekezett megteremteni a történelmi fejlődés során kialakult külön államiságok tiszteletben tartásával. Svájcban is jelentős szerepe van a szövetséges állam szervezetében a nemzetiségi különbségeknek. Ismeretes, hogy Svájcban vannak német, francia és olasz kantonok, de nem a nemzetiségi különbség az egyetlen és kizárólagos rendező elv, Svájc összes németjei, összes franciái és összes olaszai nem egyetlen szövetség tagállam szervezetében élnek. Ezzel szemben a Szovjetunió kifejezetten a nemzetiségi elv alapján nyugvó szövetséges állam, a nemzeti államok szövetsége. Ha most figyelembe vesszük még a tagállamoknak az alkotmány által biztosított szuverénitását, mely az Unióból való szabad kilépés jogában jut kifejezésre, s ha figyelembe vesszük azt a külügyi és hadügyi önállóságot, melyet az 1944. február 1-i döntés kezdeményezett, helyesebben, amelyet az idézett döntés csak visszaadott egyes szövetséges köztársaságoknak, melyekben az Unió mai formájának kialakulása előtt önálló külügyi népbiztosságok már működtek, lehetetlen fel nem ismernünk, hogy itt a szövetséges államok eddigi eseteinél átfogóbb és nagyobb jelentőségű jogi szervezet van kialakulóban.

⁹ Karadshe-Iskrow, Das Verwaltungsrecht in der Sowjetunion (Russland) seit 1917: Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart, Band XXIII (1936), 136—261, közelebbről 163—64. — Ez a tanulmány közli függeléként az 1936-i alkotmány szövegét.

Minden szövetséges államban két ellentétes hatású elv érvényesül: az egyik a tagállamok különállása, a másikon a tagállamoknak egy közös szervezetben történt egyesülése nyugszik. A szövetséges állam egysége és ereje annál nagyobb, minél nagyobb és állandóbb az az erő, mely a tagállamok egyesülését létrehozta és megtartja. A császári Németbirodalomban ez az erő — mint láttuk — a nemzetiségi elv volt. Rendkívül erős összetartó hatalom, mely diadalmaskodni tudott a történelmi fejlődés során kialakult partikulárizmuson és a Németbirodalmat a hitlerizmus alatt egységes állammá tette. Sok esetben az összetartó erő a gazdasági érdekek közössége: a politikai és katonai egység ezeknek a gazdasági érdekeknek szolgálatában áll. Gazdasági érdekek tartják össze a Brit-világbirodalmat is, mely — mint láttuk — nem szövetséges állam, hanem államszövetség.

A közös gazdasági érdek nyilvánvalóan hatalmas összetartó erő, de természetesen távolról sem olyan állandó, mint a nemzetiségi elv. A gazdasági érdekek változhatnak s az államok új tömörülését eredményezhetik. Nem jöhet-e el az idő, amikor Kanadát vagy Ausztráliát gazdasági érdekei az Amerikai Egyesült-Államokhoz fogják közelebb vinni?

A fejedelmi uniókban az összetartó erő az államfő személyének közösségén keresztül a dinasztikus érdek volt. Ez a dinasztikus érdek mint összetartó erő a monarchia hatalmának csökkenésével és a demokratikus erők fokozott térfoglalásával természetesen megszűnt s az Unió felbomlott, ha csak jelentős gazdasági és politikai érdekek nem biztosították a tagállamok együttmaradását.

A Szovjetunióban az összetartó erő a nemzetiségi elv különválasztó momentuma mellett a szocializmus mint közös világnézet. Hatalmas ideológiai tényező, mely különösen akkor, ha nem kell gazdasági tényezőkkel harcban állnia — s ha a nemzetiségi elvvel való szembekerülése intézményesen kizárható, — biztos és tartós hatalmi elv.

A nemzetiségi különélésen felépített s a közös világnézet által összetartott Szovjetunió szervezetében rendkívüli expanzív erő van, s ez képessé teszi az Uniót egy összefüggő területen lévő sok állam egyesítésére s ennek következtében arra, hogy a nemzetközi hatalom megszervezésének egyik pillére legyen.

A genfi Nemzetek Szövetsége a nemzetközi hatalom jogi megszervezésének volt hatalmas kísérlete. A Nemzetek Szövetsége a nemzetközi hatalmat az univerzalitás elve alapján akarta megszervezni, egységes szervezetbe kívánta összefogni valamennyi kontinens államait. Ez a kísérlet nem sikerült, elsősorban azért, mert nincs olyan univerzálisan ható erő, mely az összes államokat összefogni és együtt tartani tudná. Már a Nemzetek Szövetsége életében felmerült az a gondolat, hogy több külön szövetséget kell alakítani. Ezek a külön szövetségek egy bizonyos területen, például egy kontinensen a közös kultúrával rendelkező s azonos gazdasági érdekű államokat tömöríték. Ezeket mintegy csúcs-szervezetben fogná össze az univerzális organizáció, mely nem foglalkoznék az egyes részek külön problémáival, hanem csak az igazán

egyetemes jellegű kérdésekkel s az egyes külön szövetségek között felmerülő vitákkal.

A Szovjetunió nagy népességével, hatalmas területével s a szervezetében rejlő expanzív erővel nem gondolhat-e arra, hogy a nemzetközi hatalomnak más világhatalmakkal együtt ilyen részszervezete legyen?

A hitlerizmus élettér-elmélete a nemzetközi hatalomnak szintén ilyen partikuláris megszervezésére gondolt s az „új európai rendben“ ilyet kívánt megteremteni.

Bizonyos, hogy a nagy politikai egységek korát éljük. A kis államok nem tudnak önállóan megállni a nagyhatalmak egymás közötti küzdelmében. Hogy milyen lesz a háború után a világ képe, nem tudjuk, de igen valószínű, hogy nagy politikai egységek kialakítása fogja jellemezni. A Szocialista Szovjet Köztársaságok Unióját mint összetett államot ebből a szempontból kell értékelni, ha a háború után kialakuló új nemzetközi jogi rendre gondolunk.

BUZA LÁSZLÓ

A dési középkori templomok legrégebbi ábrázolásai

Dés sóbányái révén már az Árpád-házi királyok uralkodása alatt jelentős szerepet játszott. Erre nemcsak II. Endre által adományozott és utódától, IV. Béla királytól 1236-ban megerősített kiváltságai és szabad királyi városi rangja mutatnak. Ugyanezt vallják művészeti emlékei is. Az 1938. november 8-án elpusztított ú. n. óvári torony ugyan nyomtalanul eltűnt, de a részleteiről fennmaradt fényképek kétségtelenné teszik, hogy a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt hajdani templom már a XII. században állott. Ezt bizonyítják a torony homlokzatába beillesztett egyszerű levelekkel, illetőleg akantuszszal díszített, vaskos törzsű oszlopfők. Különösen az utóbbi gondos faragása áll egy színvonalon a torony ikerablakait elválasztó jellegzetesen XIII. századi bimbós oszlopok kiegyensúlyozott formáival. Az óvári templom, a gyorsan fejlődő város első plébániája tehát a XII—XIII. század alkotása. Nagyságára következtetni enged az a tény, hogy homlokzata előtt az ikerablakok világos tanúsága szerint torony állott. E nevezetes körülményt akkor tudjuk igazán értékelni, ha meggondoljuk, hogy nemcsak Dés közeli és távoli környékén, hanem egész Erdély területén is, nem tekintve a bencés építkezéseket, mennyire ritka a román stílusú templomok tornyos megoldása. A toronyhoz csatlakozott a valószínűleg egyhajós, félkörívű vagy egyenes lezáródású szentélyű templom. Részletesebb leírását lehetetlenné teszi az, hogy a reformáció idején lerombolták s köveiből Kovács bíró 1578-ban az 1938 novemberéig fennálló emléktornyot állíttatta össze.

Ennek őrizte meg igen hű és pontos képét a dési ötvöscéh pecsétje, melynek korát rajzának elrendezése és betűtípusai alapján a XVI—XVII. század fordulójára tehetjük. A pecsét a várost a Szamos felől ábrázolja, s jól érzékelteti az Óvár meredek dombját is. A tetőn, a házak között emelkedik az emléktorony. A pecsét vésője nemcsak az építmény alapformáját, hanem részleteit is finoman és ami fontos, a valóságnak megfelelően adta vissza. Kitéűően megfigyelhetők az emelet jellegzetes ikerablakai s az osztó oszlopocskák testéből kétfelé hajló félkörívű nyílások. A torony törzsén feltűnik az 1578-ból származó feliratos kő, mégpedig a szöveg legfontosabb kifejezésével a DEUS szóval, melyből a legendás hagyomány szerint a város Dés elnevezése származik. A toronysisak csúcsát kakas koronázza világos utalásként a reformációra. A sziklás domb heraldikai jobboldalát háromlábú széken ülő, jobbfelé fordulva dolgozó ötvös alakja foglalja el. A pecsét körirata a körbe futó szalagot szép, szabályos renaissance betűkkel tölti ki. Az egyes szavakat egymástól ötágú csillagok választják el. A rendkívül finoman mintázott pecsét nemcsak nevezetes ábrázolása, hanem művészi

kivitele következtében is jelentős emléke a dési és egyáltalában a korabeli magyar ötvösségnek.¹

A dési református templomról írott tanulmányomban^{1a} rámutattam, hogy a XV. században rohamosan izmosodó város már nem elégedhetett meg az Árpád-kori plébánia-templommal; ekkor fogtak hozzá a Szent Istvánról elnevezett új egyház építéséhez. Ez azonos a mai református templommal. Ezzel kapcsolatban ki kell javítanom egy tévedésemet. A hajdani Szűz Mária tiszteletére szentelt plébánia templomot ugyanis azonosnak véltem a Szent István egyház Mária Magdolna kápolnájával. Kétségtelen azonban, hogy az aránylag nagy, tornnyal ellátott korábbi plébániát nem nevezhették később sem kápolnának. Elkerülte figyelmemet az a tény is, hogy míg a volt plébánia-templom Szűz Máriáról, addig a XVI. század első felében a városi oklevelekben többször említett² kápolna Mária Magdolnáról volt elnevezve. Sőt az erdélyi püspökségnek 1528. május 13-án kelt oklevele kifejezetten megmondja, hogy a Mária Magdolna kápolna a dési templomban van.³ Eddigi ismereteink szerint tehát a Szent István plébánia templomhoz két kápolna (Mária Magdolna és Szentlélek), valamint négy oltár (Szent István, Szentháromság, Szent Kereszt és Szűz Mária) tartozott.⁴

Újabb értékes adatok merültek fel a református templommal kapcsolatban a dési városi levéltár középső- és újkori okleveleinek fényképezésekor. Előkerült ugyanis három köralakú várospecsét. Valamennyi a város címerét ábrázolja. Az elsőt a kerek teret a tornyos templom tölti ki. A torony a pecsét jobb oldalán emelkedik, mögötte a templomtestet csak jelöli a tető és a fal. A szentély hiányzik. A tető fölött igen kezdetleges rajzban egy szemből ábrázolt, csákányát két kézzel magasra tartó bányász mellalakja látható. Az egész középrészt gyöngy-sor fogja közre, e körül olvashatjuk a maiusculás feliratot: S DE DESWAR. A felirat kezdetét görög kereszt, végét nyolcágú csillag jelzi. A zöld vagy fekete viaszból rányomott pecsét 1458—1559 között nyolc városi oklevélen szerepel.⁵ A legépebb példány 1487-ből maradt fenn. A második pecsét rajzát már KÁDÁR JÓZSEF is közölte.⁶ A templom alakja rajta nem változott, csak tornyán hat ablak, hajóján pedig két ablak által közrefogott ajtó látszik. A bányász a hajó fedele fölött oldalnézetben jelenik meg. Renaissance betűs körirata így szól: SIGIL

¹ A pecsétnyomó az Erd. N. Múz. Történeti Tárában található, a róla készült lenyomat pedig a Levéltár pecsétgyűjteményében. Figyelmemet rá K. Sebestyén József hívta fel, kinek ezúttal is hálás köszönetemet fejezem ki. A pecsét köriratának szövege: SIGILLVM CEHE AVRIFAB DESIENSIVM.

^{1a} L. tőlem: A dési református templom. Erd. Tud. Füzet. 141. sz.

² Kádár József, Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Dés, 1900. III, 112—4.

³ K. Papp Miklós, Deés város levéltára. Történeti Lapok. I (1874—75), 117. számú oklevél.

⁴ Kádár, i. h.

⁵ K. Papp id. cikkében a 41, 62, 78, 88, 93, 111, 115 és 171 számú oklevél.

⁶ Kádár, i. m. III, 164.

OPPI DEES AN 1568. Három oklevélen fordul elő (1585, 1654, 1712) s mindhárom példányon a viaszt papír takarja.⁷ Legérdekesebb és legszébb az 1575-ös évszámot hordó harmadik s egyszersmind legnagyobb pecsét. Ugyanez év december 26-án kiadott három városi oklevélen találjuk meg.⁸ Viaszát szintén rányomott papírlemez védi. A nagyobb alaknak megfelelően (átmérője kb. 30 mm, az előző kettőé kb. 20) rajza finomabb és részletesebb. A szentély ezen is hiányzik. A hajón egy hosszú és a bejárat felett egy rövid ablakot látunk. A torony földszintjén feltűnik a jellegzetes bejárat-szerű nyílás, a legfelső emeleten a széles ablak és a magas toronysisak két oldalán a fiatornyok. A templom mögött szép emelkedő renaissance pajzsban fé'hold és csillag, fölötte pedig szembeforduló csákányos bányász mellakja foglal helyet. Ennek jobb és bal oldalán oszlik el az 1575-ös évszám egy-egy számjegypárja. A pecsétekhez csatlakozik az 1522-ből származó, felirában Serényi Miklós bírót megörökítő kő is;⁹ ez KÁDÁR tanúsága szerint a templom köré emelt várfal egyik bástyáját díszítette s annak lebonátása után összetörött állapotban az egyház déli részén emelt új kőfalba került. A pajzs ábrázolása (templom felett jobbról csillag s balról egy csákánnyal vágásra készülő bányász oldalnézetben) megegyezik a szóbanforgó pecsétek ábrázolásával. Nagy kár, hogy e címert a múlt század 80-as éveinek átalakító munkálatai alkalmával nem őrizték meg.

A pecsétek és a befalazott kőcímer a templom építéstörténetére igen értékes támpontokat nyújtanak. Mindenekelőtt arra kell rámutatnom, hogy a rajtuk megjelenő templom minden bizonnyal a Szent István egyház s nem az Árpád-kori óvári plébánia. Tudjuk, hogy 1453-ban már kétségtelenül első szent királyunkról elnevezett templom volt a plébánia.¹⁰ Az első ízben 1458-ban, éppen a plébánia Szentlélek kápolnája számára tett legkorábbi adományt tartalmazó városi oklevélen felbukkanó, legrégebb pecsét tehát nyilván a plébánia-templomot ábrázolja mint a város legtekintélyesebb épületét. A pecsétnyomó ezek szerint a XV. század közepén készült.^{10a} A torony ekkor legalább is

⁷ K. Papp id. cikkében a 217, 408. és 491. számú oklevél.

⁸ Uo. a 187, 188 és 189. számú oklevél. Kőrirata: SIGILLUM OPPIDI DEESVAR. Középen: 1575.

⁹ Kádár, i. m. 163. — A felirat szövege: JESVS NAZARENUS REX JUDEORUM NICOLAUS SERÉNYI IVDEX ANNO 1522.

¹⁰ A Teleki-család oklevéltára. Budapest, 1895. II, 51. — Eduárd dési bíró és esküdtársai előtt Gál kézműves házat „quae quidem domus contra curiam seu domum plebanatus sancti Stephani regis iacet” Mátyus Péternek örökbevallja.

^{10a} Felvetődhetik az a vélemény, hogy a pecsét elrendezése és maiusculás kőrirata alapján még a XIV. században keletkezhetett. A pecsét egésze és részletei valóban behelyezhetők e korba. Ezesetben a templom csakis az óvári plébániát ábrázolhatná, hiszen a Szent István egyházat a formák egyöntetű tanúsága szerint csak a XV. század első felében kezdték építeni. — Ezzel szemben viszont kétségtelen, hogy a pecsét említett formái a XV. században is előfordulnak mind a magyarországi, mind a külföldi pecséteken

alapjában kellett, hogy álljon. Bár a pecsét befejezett tornyot mutat, ennek pecséttel való egyidejű elkészülte nem éppen szükségképpen. Mégis kétségtelen, hogy a század második felében, talán már Mátyás uralkodásának kezdetén a torony és így maga a templom is lényegében elkészült. E pecsét tehát valószínűsíti az új gótikus plébánia-templom említett dolgozatomban részletesen ismertetett első építési szakának korábbi datálását s egyszersmind megerősíti a formai megfigyeléseknek az a tanúságát, hogy a templom három főrésze (szentély, hajó, torony) nagyjából egyszerre keletkezett. Ez az első építkezés, úgy látszik, 1458 körül lezártnak tekinthető, hiszen ekkor Zsombori János özvegye már a templomon kívül álló Szentlélek kápolna részére is adományt tesz. Ez az időbeli visszatolódás természetesen csak a szorosan vett építkezésre vonatkozik, a részletek (boltozat, karzat, ablakkörácsok, stb.) későbbi keletkezését nem érinti.

A legkorábbi pecsét ábrázolása

Az 1568-as pecsét templomábrázolása

Az 1575-ös pecsét templomábrázolása

Pecsét-fényképekről rajzolta K. Csibtyén József

Igen fontos az 1575-ös pecsét tornyának rajza. Ez ugyanis most már külső alakjában is félreérthetetlen és lényegileg pontos ábrázolása a hajdani Szent István plébánia tornyának. Világosan felismerhető a földszinten az a széles bolthajtásos nyílás, mely az építmény testét mind a négy oldalon áttörve, annak lábas-torony jellegét ad. A legfelső emeletről ugyancsak négy nagy gótikus ablak tekint a négy égtáj felé. A pecsét ezt is érzékelteti. Végül rendkívül érdekes a toronysisak megmintázása. A karsú középső sisak mellett két oldalon feltűnik két fiatorony. Ez tehát annyit jelent, hogy a dési templom tornyát 1575-ben már feltétlenül négyfiatornyos toronysisak koronázta. A négy saroktorony kőből épült, sisakjuk viszont, akárcsak a nagy sisak, zsindellyel volt befedve. Adataink a XV. század végétől beszél-

és pénzeken. Különösen fontos a kereszt mellett a nyolcágú csillag feltűnése, mely éppen inkább a XV. századra jellemző. A pecsét sűrű felbukkanása 1458 és 1559 között is következetes használatra vall, s így nehéz elképzelni, miért nem szerepel a három-négy emberöltővel korábban keletkezett pecsét a XV. század közepe előtt egyetlen alkalommal sem. Addig tehát, míg egyéb döntő bizonyíték nem kerül elő, a pecsét XIV. századi keltezését nem tartom indokoltnak.

nek négy fiatornyos toronysisak megoldásokról (nagyzebeni szász templom 1494, brassói Katalin kapu 1559). A XVI. századi felvidéki stallumok intarziás lapjain jelennek meg az első ábrázolások (a Bártfai kettős stallum a Magyar Nemzeti Múzeumban). A XVI. század végétől a hasonló példákrol metszetek tájékoztatnak.¹¹ E körülmények figyelembevételével becsülhetjük igazán a szóbanforgó pecsétet, mely jelenlegi ismereteink szerint Erdélyben, sőt az egész országban négyfiatornyos toronytípus legrégebb, hiteles, datált ábrázolása. Különös hangsúlyt kap e tény faépítészetünkkel kapcsolatban. Kiderül ugyanis, hogy a magyar falusi fatorony kialakulásában már a XVI. század második felében Erdély területén nemcsak a korabeli szász, hanem magyar városi mintaképek is döntően közreműködtek. Az 1570 körül keletkezett, igen régi formáját megőrző mezőcsávási harangtorony és az azóta elpusztult vele egykorú alkotások tehát már magyar kőemlékek útmutatására is támaszkodhattak.

A dési ötvöscéh pecsétje

Az eredetiről rajzolta K. Sebestyén József

Az 1575-ből származó pecsét alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy a torony mai alakja a XVI. század 70-es éveiben megvolt. Így világossá derül a Bástakorszak pusztítása és az 1642. július 25-i villámcsapás okozta égés kárai után részben a várostól foganatosított, részben I. Rákóczi György nevéhez fűződő helyreállítások mértékére is. A XVII. század elején a templomot várfal vette körül. 1612. szeptember 29-én Füzesy János bíró jelenti, hogy a közelmúlt veszélyeitől kényszerítve alkalmas helyen a polgárok beleegyezésével közmunkával és közköltségen maguk és értékeik védelmére „quoddam fortalicium sive castellum erexissent extruxissent et aedificassent . . . In cuius quidem Castelli parte veteri seu interiori” laknak egyesek.¹² A templom várfala és bástyái tehát 1612 körül épültek s nem a XV. században, mint említett dolgozatomban feltettem volt.¹³ A Szentlélek kápolna így ter-

¹¹ Balogh Ilona, Magyar fatornyok, Budapest, 1935. 86–7 l. és a 164. jegyzet. — Ua., Les édifices de bois dans l'architecture religieuse hongroise. Budapest, 1941. 83–4. l. és a 127. jegyzet.

¹² Décs város levéltára (K. Papp id. cikkében a 329. számú oklevél).

¹³ Entz, i. m. 11.

mészetesen szintén belekerült a falgyűrűbe. — Mintegy harminc esztendő múlva villám gyújtotta a templomot. A városi tanács 1643. október 23-án írja Bethlen Istvánnak, hogy az előző év július 25-én a villámcsapás következtében „hirtelenséggel Tornyunkis . . . Templomunk mesterseges Boltozasokkal . . . csaknem egi ora alatt mikippen pusztultanak el”.¹⁴ A kolozsvári számadáskönyvek adatai megemlékeznek arról, hogy I. Rákóczi György megbízásából az 1630-as, 40-es évek folyamán a fejedelem a dési templom építésére csigákat s köteleket hozatott, arról is, hogy a városban építésszek, többek közt Agostino Serena is, megfordultak.¹⁵ Részletesebben csak a torony munkálatairól értesülünk. A fejedelem Gyulafehérvárt 1645. október 29-én kelt levele a dési városi tanácshoz erre vonatkozólag a következőket mondja: „Huseghtek városában lako Aacz Janos . . . jelenti, hogy a fellyeb elmult napokban Templomok mellet leuő Toronnak mindenekben valo felállatását es epitteset szegeődseg szerint magara ualalvan bizonios számu napszamos aaczembereketis öneon magha fogadot volna annak hamarabb ualo véghez vitelére. De az alatt Parancziolatunkbol Fogarasi Templomunk Tornyanakis epittesere kellettve menni; migh oda iart volna teolle ordinaltatot napszamos aacziok veghben viven azon toronnak epitteset“ . . . Ács János azonban bérét nem kapta meg. A fejedelem tehát utasítja a városi tanácsot annak megfizetésére.¹⁶ Rákóczi leveléből is kiténik, hogy Ács János, illetőleg az ő rendelése szerint dolgozó napszamosok csakis a torony faalkatrészeit, tehát sisakját hozták rendbe. Az 1575-ös pecsét pedig kétségtelenné teszi, hogy a helyreállítás pontosan a régi megoldáshoz igazodott. Ács Jánostól tehát csak a négyfiatornyos toronysisak régi formájában való újjáépítése és nem megalkotása származik. Hogy azonban a dési mester ügyes és tehetséges ember lehetett, arra bizonyíték a fogarasi templomtorony építésére vonatkozó fejedelmi megbízatás is.

A dési városi levéltár három ismertetett pecsétje a legrégibb magyar templomábrázolások becses emléke. Vizsgálatuk az idézett oklevelek szövegével együtt újabb értékes és megbízható adatokat szolgáltat a dési Főtér gyönyörű gótikus egyházának fejlődéstörténetéhez. Valószínűsíti a templom főrészei építésének Mátyás uralkodása elejére történt, nagyjából való elkészültét, másrészt kétségbevonhatatlanul bizonyítja, hogy a torony négyfiatornyos sisakja 1575-ben már mai formájában volt meg. Az erdélyi magyar gótika e csodálatosan harmonikus remekműve keletkezésétől kezdve büszke jelképe lett a városnak s így címerébe is bekerült. A bányász alakjában Dés gazdasági ereje és öntudata, a templomban pedig műveltsége és művészi jelentősége nyilatkozik meg.¹⁷

ENTZ GÉZA

¹⁴ Dés város levéltára (K. Papp cikkében a 408. számú oklevél).

¹⁵ Entz, i. m. 13—4.

¹⁶ Dés város levéltára (K. Papp cikkében a 413. számú oklevél).

¹⁷ A dési templom művészi kisugárzására vö.: Entz Géza, Szolnok-Doboka műemlékei. Szolnok-Doboka magyarsága (Szerk. Szabó T. Attila). Dés—Kolozsvár, 1944. 206—7.

A »Remény« harmadik kötetének kézírata

1.

A hazai önképzőkörök irodalmi munkássága eddig sem került ugyan el az irodalomtörténeti vizsgálódás figyelmét, de mégis bizonyos harmadrendű fontosságú kutatási területnek számított: alig tudott előkelőbb helyet kiharcolni magának egy-egy iskolai éresítő, vagy kollégiumi monográfia hosszabb-rövidebb fejezeténél. Ha ismertük is a multszázadi magyar ifjak e társaságait, érdeklődésünket és rokonszenvünket mindig az onnan kikerülő nagy egyéniségek vonzották és irányították: megállapítottuk és tudtuk, hogy pl. PETŐFI, JÓKAI, vagy másvalaki ebben meg ebben az önképzőkörben működött, s innen meg innen került ki, de tudásunk is, érdeklődésünk is megrekedt e határnál.

Gyökeresen megváltozott a helyzet, mióta a szellemtörténet jórészt át- meg átjárta az irodalomtörténeti érdeklődés mindenik területét. Az eddig jelentéktelennek látszó, vagy figyelmen kívül hagyott mozzanatok előtérbe nyomultak, s mostani felfogásunk szerint jelentős elemek lettek annak a szövevényes hálózatnak, melyet egyszerűen irodalmi életnek nevezünk. Természetes, hogy az önképzőkör sem kivétel, s valóban, történetének, jellegének és megnyilatkozási formáinak kutatása olyan miniatűr irodalmi életbe vezet, melyben nem hiányzanak sem a technikai tényezők, sem a szellemi mozzanatok. Napjaink irodalomtörténeti művei közül elég FARKAS GYULÁRA¹ hivatkoznunk, aki egész rendszerezést épít arra az ellentmondást alig tűrő megállapításra, hogy a „fiatal Magyarország“ tagjai az önképzőkörökben már tudatos nemzedékké forrnak össze.

Ifjúsági olvasóegyleteink története igen hézagos, s ha az anyagot módszertani szempontból is megróstatjuk, a lezárt kérdések száma egész elenyésző. Országos viszonylatban is ritka kivétel a kolozsvári Unitárius Kollégium olvasótársasága, mert a róla szóló tanulmányok és önálló munkák együttvéve túlzás nélkül több kötetet alkotnak. Igaz ugyan, hogy e művek többnyire elavultak, de szerzőik a szét-szórt s ma már nagyrészt hozzáférhetetlen anyagot összeszedték, alapot és útmutatást nyújtva a további kutatásoknak.

Első pillanatra sem kétséges, hogy a Remény története két jól elkülöníthető korszakra tagolódik: az elsőben az ifjúság a maga és környezete épülésére csak kézíratos gyűjteményekben örzi és terjeszti költői tehetsége megnyilatkozásait; a másodikban már szellemileg és anyagiilag is annyira megerősödik, hogy a művek nyomtatás alá kerülnek, s az

¹ A „fiatal Magyarország“ kora, Bpest 1932, 53.

ifjúi kísérletek három vaskos zsebkönyvben látnak napvilágot. E második korszak legösszefoglalóbb áttekintését HOFBAUER LÁSZLÓ² adja s az elsőről részletesen KOZMA FERENC³ emlékezik.

Irodalomtörténészeink egy pillanatra sem mondtak le arról a reményről, hogy a nyomtatott zsebkönyvek kéziratos elődeit valaha megtalálják, de eddig — amint tudjuk — minden fáradozásuk hiábavalónak bizonyult. Talán nem is vesztettünk sokat a kéziratok elkallódásával, mert a kortársak, sőt KRIZA JÁNOS fiának egybehangzó állítása szerint⁴ a kéziratok java a nyomtatott R e m é n y ben amúgy is megtalálható. A lappangó, vagy egészen elkallódott versek és prózai művek ismerete mégsem lenne érdektelen, mert nem is sejtjük, hogy e műveken keresztül az erdélyi önképzőköri munka kezdeteinek s némelyik írónk fiatalos megindulásának hány mozzanatát figyelhetnők meg tanulságos közvetlenséggel.

Más vonatkozásban ugyan, de most némileg mégis szélesíthetjük tudásunkat a kolozsvári Unitárius Kollégium önképzőköri világában csírázó zsebkönyv-irodalomról azzal a kézírral, amely a R e m é n y harmadik kötetének — a nyomtatottól sokban különböző — anyagát tartalmazza.

2.

A kolozsvári Lyceum-könyvtár kéziratai között 264 sorszám alatt két vaskos, 24,5x20 cm-es kötetet találunk. Az első kötet világozkék borítólapján e címet olvashatjuk:

43. K. 23. / REMÉNY / Zsebkönyv / 1841 / Szerkeszté / *Szentiváni Mihály.*

A második kötet kék borítólapja sokkal sötétebb s az előbbtől eltérőleg ilyen címet hordoz:

43. K. 32.⁵ / REMÉNY / Zsebkönyv / 1841. / *Második füzet.* /

Az első kötet borítólapját felnyitva, rögtön kezdődik A' Költő című novella; a második kötet ugyanezen része címlapnak van szánva, első lapján a következő szövegű felirattal:

REMÉNY / Zsebkönyv / 1841. / Szerkeszté / *Szentiváni Mihály.* / *Második füzet.*

Az ugyanezen levél második lapján levő jegyzet közvetve azt is elárulja, hogy a két kötet miért került a Lyceum-könyvtár tulajdonába. E megjegyzés szövege a következő:

² A Remény című zsebkönyv története: EM. 1930: 345—356 és kny. Erd. Tud. Füz. 30. sz.

³ Kozma Ferenc, A Kolozsvári Unitarium Collegium ifjúsága olvasó és irodalmi körének multja. Kvár, 1867.

⁴ Vö. Faragó József, Ismeretlen Kriza-életrajzok: Ethn. 1943: 245 és kny. Erd. Népr. Tan. 3. sz. 13.

⁵ Mind az első, mind a második füzet borítólapján e sorszám a Lyceum-könyvtár kézirattárának régi helyrajzi száma (az új a borítólap jobb felső sarkára, kis fehér címkére van írva). György Lajos professzor úr közlése szerint a két kötet régi sorszáma közül valamelyiknek helytelennek kell lennie, mert helyesen csak két egymás után következő sorszámot viselhetnének.

Transponitur Clarissimo Domino Professore / ALEXANDRO SZÉKELY pro revisione et / deponenda Opinione. Claudiopoli die / 30ma Novembris 1840. / NICOLAUS KOVÁTS Eppus Transsilv.

Emissis iis quae per Revisorem extracta et / Cerussa Rubra Subducta Sunt. — Admittitur ad Typum. Claudiopoli 3tia Decembris / 1840. / NICOLAUS KOVÁTS Eppus Transsilv.

E néhány sor mutatja, hogy a R e m é n y harmadik kötetének cenzurái példányával van dolgunk. Tudva azt, hogy az akkoriban kinyomtatott könyvek cenzurázott kéziratait a Lyceum-könyvtárban helyezték el és gyűjtötték össze, odakerülésének útja sem rejtély. A hivatalos jegyzetben szereplő Kovács MIKLÓSRÓL (1827. május 24—1852. október 15 között erdélyi római katolikus püspök) ismeretes, hogy röviddel püspökké váló kinevezetése után a könyvvizsgáló bizottság elnökének is megválasztották.⁶ Ha nem tévedünk, aranyosrákosi SZÉKELY SÁNDOR (mint az unitárius ifjúság akkori tanára s ennél fogva egyik legjobb ismerője) a Kovács megbízásából átnézte a kéziratot (erről szólna a cenzurái jegyzés első része), majd az így átnézett kéziraatra a könyvvizsgáló bizottság elnöke rávezette a kinyomtatás feltételeit és engedélyét (ez a cenzurái jegyzet második fele).⁷

Úgy látszik, hogy a két kötetet nem ugyanaz a cenzor nézte át, mert az első kéziratkötet legutolsó, 136. lapján a jegyzet az előbbtől eltérőleg így hangzik:

Transponitur Clarissimo Domino Professore / SAMUELI MÉHES pro revisione et / deponenda Opinione. — Claudiopoli / die 3 Novembris 1840. / NICOLAUS KOVÁTS Eppus Transsilv.

Omissis deletis imprimi posse / censeo. Claud. 1840. 7a Nov. / SAMUEL MÉHES / Revisor.

Admittitur ad Typum, cum observatione, et / conditione Dni Revisori Sig Claudiopoli / 9. Nov. NICOLAUS KOVÁTS Eppus Transsilv.⁸

MÉHES SÁMUEL református főiskolai tanárról tárgyunkkal kapcsolatban annyit kell tudnunk, hogy már 1829-től, SZILÁGYI FERENC ez évben (június 20-án) történt halála óta viselte a könyvvizsgálói tisztelet.⁹

A két hivatalos jegyzet tanúsága szerint tehát a cenzor az első kötet nyomdába-adására 1840. november 9-én, a másodikéra ugyanezen év december 3-án megadta az engedélyt, s így a következő évben, 1841-ben megjelent R e m é n y mind a kézirati anyag, mind a hivatalos engedély szempontjából sajtóra készen állott.

⁶ Vö. Szinnyei VI, 1345.

⁷ A cenzurái jegyzet írásmódjáról megemlítendő, hogy három kéz vonása. Mindkét Kovács névalírás egyforma (bizonyára sajátkezű), de az első és második szövegrész más-más toll (valószínűleg egy-egy hivatalnok) vonásait hordozza.

⁸ El szöveg kézírás szempontjából a következőképpen tagolódik: Az ismeretlen kéztől származó első rész után következik Kovács sajátkezű aláírása; ezt követi Méhes sajátkezű megjegyzése, aláírása s végül Kovács sajátkezű engedélye és aláírása.

⁹ Vö. Szinnyei VIII, 1012.

Maguknak a köteteknek papírja dúrva, világoskék; a levelek széle kissé rongyolódott, szakadozott. Az első kötet 136 számozott lapot tartalmaz,¹⁰ de csak 133 van belőlük teleírva; ezeket két üres követi s a legutolsón¹¹ a cenzurái jegyzet olvasható. A második kötet sokkal terjedelmesebb és tartalmasabb is: 166 lap van benne s ezek mindenike tele van írva, a legutolsó alján e zárszóval: VÉGE. A két kötet ugyanazon kéz írása.¹² Néhol könnyen, máshol nehezebben betűzhető, bizonyára aszerint, hogy a másoló kevésbé, vagy jobban el volt fáradva.

A kötetek lapjain néha egy idegen kéz fekete, eléggé feltűnő, de nem dúrva tollvonásaival találkozunk. E tollvonások többnyire csak lényegtelen javításokra szorítkoznak: a helyesírás és a központosítás fogyatékségeit helyesbítik. A javítgatás azonban nem általános és nem is rendszeres, úgyhogy a két kötetben még számos hiba maradt. Bizonyára a nyomdába-bocsátás előtt nézte át a kéziratot a társaság valamelyik tagja, talán éppen SZENTIVÁNI, a szerkesztő.

E kis simítgatásoknál sokkal jelentősebb azonban az olyan eset, amidőn az előttiünk ismeretlen javító nem elégszik meg a darabok helyesírási csinosításával, hanem lényegükbe és jellegükbe is beleavatkozik. E különös módszer legjellemzőbb példája JAKAB ELEKnek »Nádányi és Szilassy« című „históriai“ balladája. A hosszú versből az említett módon nem kevesebb, mint hat szakasz van törölve. Mivel a cenzorra — ki, mint tudjuk, vörös ceruzával teljesítette kötelességét¹³ — egyáltalán nem gyanakodhatunk, már csak a költemény tárgyának és hangjának az államérdek szempontjából való teljesen közömbös jellege miatt sem, ismét a szerkesztőre kell gyanakodnunk. SZENTIVÁNI — amint más adatok is bizonyítják — a Reményben megjelent darabok csinosítása érdekében nem rettent vissza kissé erőszakos változtatásoktól sem. A Jakab Elek-féle vers törölt szakaszainak további sorsáról semmit sem tudunk, mert a ballada a nyomtatott Reményben nem kapott helyet.

Ha bizonyosak lennének abban, hogy a javítások, törlések valóban SZENTIVÁNITÓL származnak, akkor a kérdés további részleteit haszonnal boncolgathatnók, mert az öntudatos és erélyes szerkesztő nem egy műhelytitkába nyernék bepillantást. Nem biztos azonban, hogy a javítások tőle valók, s még kevésbé, hogy valamennyi tőle származik. A tinta

¹⁰ A számozás helytelen, mert a 136. lap is 135-nek van feltüntetve. Hasonló tévedés máshol is előfordul. Az elírás — érdekes módon — egyetlen esetben sem folytatódik.

¹¹ Ami tehát valójában a 136., csak 135-nek van feltüntetve.

¹² Kolozsváron nem kaptam Szentiváni-kéziratot s így a másoló személyét nem sikerült megállapítanom. Kéziratösszehasonlítás nélkül is bizonyos, hogy a felette fárasztó és unalmas munkát nem a szerkesztő, hanem a társaság valamelyik tagja végezte.

¹³ A Lyceum-könyvtár kéziratai között sok olyant láttam, amelyekben a cenzor fekete tintával jelölte meg a kihagyandó részeket; bizonyos azonban, hogy ugyanabban a műben a fekete tintát is, a piros ceruzát is nem használhatta.

minősége, a tollvonások s a javítások jellege annyira más és más, hogy a kérdés tisztázódását csak a véletlen segítségével várhatjuk.

Sokkalta könnyebben és teljes bizonyossággal felismerhető a cenzor működése. Vörös ceruzájának a nyomát az első kötetben mindössze a 84. lapon látjuk. E lapon két verset találunk: ALPÁRTÓL (Mentovich) a »Szerencsééhez« és LISZNYAY KÁLMÁNTÓL a »Lengyeldal« címűt. ALPÁR versének második (utolsó szakasza) kis vörös kereszttel van megjelölve, LISZNYAY verse két vonallal egészen át van húzva. A nyomtatott R e m é n y ben egyik darab sem jelent meg.

A második kötetben szintén csak egy helyen, a 137. lapon találunk piros jelzést: a cenzor feltűnően, dúrván aláhúzta KÚTHY LAJOS »Az eskü órája« című — viszonylag terjedelmes — novellájának egyik mondatát. E mondat a nyomtatott R e m é n y ből szintén kimaradt.

3.

Ha a kézirat és a nyomtatott R e m é n y anyagát összehasonlítjuk, sok érdekes jelenséget állapíthatunk meg.

Mindenekelőtt feltűnik, hogy a kéziratban levő prózai és verses darabok sorrendjében semmi rendszer nem fedezhető fel. A kötött és kötetlen szövegű műfajok ninesenek kötetenként különválasztva, sem ugyanazon kötetben egymástól elkülönítve. Tudjuk ugyan, hogy a nyomtatott R e m é n y ben is rendszertelenül követi egymást a próza és a vers, de a kézirat és a nyomtatott R e m é n y darabjainak sorrendje merőben különböző. Talán nem tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy a másoló olyan rendben írta őket egymás után, amilyenben a szerzők, vagy SZENTIVÁNI a kezébe adták, s később — nyomtatás előtt — a szerkesztő csoportosította őket végleges sorrendbe. Ha ugyanattól a költőtől egymás után több vers is van a füzeben, nevét csak a legutolsó alatt tüntetik fel s a többi alá mindig odaértendő; e módszer a tájékozódást néha megnehezíti, s természetes, hogy a kézirati jelleg miatt tartalommutató sem siet az érdeklődő segítségére.

Sokkal érdekesebb tanulságokat rejt a mennyiségi összehasonlítás. A prózai résszel hamar végzünk: a kéziratban levő valamennyi novella megtalálható a nyomtatványban is. Annál nagyobb meglepetés ér a versek összehasonlításakor: csaknem ötven olyan vers, illetőleg versciklus van a kéziratban, amelynek hiába keressük nyomát a nyomtatott zsebkönyvben.

Mielőtt kinyomoznók e szerfölött nagy csoukítás okait, kísérvük végig útjukon a nyomtatott R e m é n y ből kimaradt verseket. Amint a költők tudomást szereztek arról, hogy a költemény nem jelenik meg, s amint kézírataikat visszakapták, bizonyára igyekeztek őket más gyűjteményekben elhelyezni. Nem lehetetlen, hogy e törekvésüket sok esetben siker koronázta. Minket a törekvés eredménye csakis azért érdekelne, hogy megtudjuk: megjelentek-e valahol nyomtatásban a R e m é n y ből kimaradt versek, vagy sem? Sajnos, kíváncsiságunkat a leglelkiismeretesebb kutatással sem tudjuk kielégíteni. Kritikai kiadás (SZENTIVÁNI kivételével) egyik költőnk műveiből sincs és nem rendelke-

zünk munkásságuk pontos és hiánytalan leírásával sem. Többnek van közülük verskötete, s ezeket nem is mulasztottam el áttanulmányozni, de a továbbiakra nézve teljesen lehetetlen az eligazodás. Tudjuk, hogy költőink a zsebkönyveket, évkönyveket, folyóiratokat, napilapokat, naptárakat, gyűjteményeket, általában minden lehető módot és alkalmat felhasználáltak műveik közlésére. E nagy anyag átlapozása nemcsak lehetetlen, hanem eredménye sem állana arányban a hosszú időt igénylő bűvárkodással. Megnéztem a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Nemzeti Múzeum, a kolozsvári Lyceum-könyvtár, az Erdélyi Nemzeti Múzeum és a kolozsvári Unitárius Kollégium kéziratárát: hátha ráakadnék a versek kézírataira. Eredmény egyetlen esetben sem mutatkozott.¹⁴

A hiábavaló fáradozás meggyőzött arról, hogy a nyomtatásból kimaradt versek kézíratai vagy lappanganak, s talán soha elő sem kerülnek, vagy már nincsenek is meg. A kézirat *R e m é n y* mindkét esetben úgy tekinthető, mint csaknem ötven ismeretlen vers örzője, e versek legelső, s ugyanakkor egyetlen példánya. A szerkesztő bizonyára a költők sajátkezü kézírataiból másoltatta őket s e feltétlen hitelesség következménye, hogy ismeretük nemcsak a *R e m é n y* harmadik kötetéről való tudásunkat gazdagítja, hanem alkalomadtán szerzőik képéhez is érdekes vonásokkal járulhat. Íróik ugyan nem igénylik s nem is érdemelnek első helyet a magyar irodalom arcvonalában, tehát célszerűtlen lenne e kéziratok verseket válogatás nélkül egymás után közzétenni, az azonban feltétlenül hasznos és szükséges, hogy legalább a címeiket felsorakoztassuk, és így néhány adalékkal járuljunk hozzá a kor irodalmi képéhez.

Alább betűhíven, a legszükségesebb jegyzetekkel kiegészítve összeállítom a kézirat *R e m é n y* tartalomjegyzékét. A verses műveket *-gal jelzem; zárjelben mindenik darab után közlöm, hogy a nyomtatott *R e m é n y* [R] hányadik lapján olvasható. Amelyik vers mellől hiányzik az utalás, az nyomtatásban nem jelent meg s — a fentiek alapján — más kézírata sem ismeretes.

ELSŐ KÖTET

Veress József: A' Költő. Eredeti Novella, 1—45 [R 49—122].

Vályi Tamás: *Vilmának, 46 [R 175—176].

Turul: *Szívem története I—IV, 47—48. [R. 315—318].

Arpádina: A' májusfa. Eredeti Novella, 49—79 [R 6—40].

Gálffi Sándor: *Szegény leány dala, 80.

Versek *Alpártól*:

*Zarándok, 81 [R 184—185].

¹⁴ Kivétel természetesen Szentiváni Mihály és Kriza János. Az ő munkásságuk jobban magára vonta az irodalomtörténeti érdeklődés figyelmét s a rendelkezésünkre álló tanulmányok, kiadványok alapján sokkalta könnyebb megállapítani, hogy kéziratban maradt verseik közül később melyik jelent meg nyomtatásban. Vizsgálódásom azt mutatja, hogy a kézirat *Remény* több ismeretlen Szentiváni-, illetőleg Kriza-verssel gyarapítja ismereteinket. E verseket érdemesnek tartom alkalomadtán közölni.

*Dal, 82 [R 260].
 *Emlékezet, 83.
 *Szerencséhez, 84.
Lisznyay Kálmán: *Lengyeldal, 84.

Versek *Szolga Miklostól*:
 *Vándordalok I—IV, 85—88.
 *A' néma, 88.
 *Búdalok I—III, 89—92 [R 177—181].

Versek *Dózsa Dánieltől*:
 *Véghangok I—III, 93—95.
 *Hozzá, 96 (Miért tűnsz el...).
 *A' végzet, 97—98.
 *Hozzá, 99 (Ne hajts keser-
 veimre...).
 *A' vágy, 100.

Hattyu: *Virágaim, 101 [R 134].
Dózsa Dániel: *A' tűzimádó,
 102—103.

Balogh János: *Kép, 103.
Fogarasi János: *A' pacsirtá-
 hoz, 104—105 [R 259—260].

Hattyu: *Sírvirágok, 105 [R 312].
 Versek *Szentivánitól*:
 *(Határidon vagyok)¹⁵, 105—
 106.

*Leánybú, 106.
 *A' Pap I—II, 107.

Tárkányi Béa: Halászdalok I
 —VI, 108—112 [A nyomtatott R-
 ben csak az I, IV és VI. sorszám-
 múak jelentek meg].

Versek *Hory Farkastól*:
 *Vallomás, 112.
 *A' föld álma, 113—118 [R 127
 131].

*A' koldus, 118.
 *A' kis síró, 119 [R 181].
Szentiváni [Mihály]: Emelka
 sirja, 119—120 [R 47—48].
Finta Károly: *Mátyás választása
 I—III, 121—124 [R 1—5].

*Uti Naplomból, 125.
 *Kölcsey Sirja fölött, 125.
Hory Farkas: *Vesztés, 126.
Kabos Ferencz irományaiból
 közli egy barátja: *Dalok I—VII,
 127—133 [A nyomtatott R-ben a
 41—43. lapokon megjelentek az
 I, IV és VII. jelzetűek; a III
 sorszámmal jelzett »Vadászdal«
 címen önálló versként megtalál-
 ható a R 44—45. lapjain].
 Keleti rajz, 130¹⁶ [R 45—46].

MÁSODIK KÖTET

Szentiváni Mihály: A' föllett
 ideál. N. N. egy barátjához, 1—
 32 [R 135—174].

Turul: *A' költő sirja, 33 [R 124].
Tiboldi István: *Félénk vitéz, 33
 [R 264].

Aranyosi: *Székelykői viszhang,
 33 [R 314].

T. Iván: *Föilirás egy görög kar-
 don, 34.

*Aproságok (1—3), 34.
Aranyosi: *Ohajtás, 35 [R 314].
Veress József: *Személyes le-
 irás, 35—36 [R 182—183].
T. Iván: *Az arató lány, 37—38
 [Krizsa név alatt a R 311—312.
 lapjain].

*Magán lét, 38—39.
 *Leány és anyja, 39—40.
 *Urfi, 41.

¹⁵ A kéziratban címe nincs, helyette első sorát közöltem.

¹⁶ E »Keleti rajz« című prózai rész, amint a lapszámozás is mutatja, a Dalok közé keveredett, vagyis előtte is, utána is ugyanazon versciklus darabjai olvashatók. Különbén a darabok sorszámozása s maga a »Keleti rajz« címzés is — több más helyhez hasonlóan — a fekete tintát használó kéz műve.

- *Büntetés, 42.
 *Ha ez meg amaz volnék, 42—43.
 *Ifju álmok, 43.
 * Muszka népdalok I—II, 44—46 [Krizsa név alatt, Kozák népdalok címen a R 186—88. lapjain].
 *Elmejátzsiság, 46—47.
 Riskó Ignác: *Népdal, 47—48.
 *Párta, 48.
 *Magvetés, 48.
 *Herakles, 48.
 *Izlet, 48.
 *Feledni... 49—50 [R 123—124].
 *Hit, 50 [R 176].
 *Síró leány, 50 [R 40].
 *Kis leány sirverse, 51 [R 185].
 *Egy falusi sebészre, 51.
 Kriza [János]: *A' vén körtefa, 51—52 [R 125—126].
 *Csüggedt szerelem, 53—54 [R 132—133].
 Hory Farkas: *A' holdkóros, 55—58.
 Szentiváni [Mihály]: A' nehézelműek, 59—95 [R 265—310].

Veress [József]: *L. N. emlékkönyvébe, 96.

Versek Szentivánitól:

*Dévai Váron, 96—97 [R 319—320].

*Népdalok: I. Nyárádmelléki, 98—99 [R 251—252]. II. A' beteg szerető, 99 [R 252—253]. III. A' szőlőtolvaj, 100 [R 253—254]. IV. A' Székely legény Kolozsvártt, 101 [R 254—255]. V. Az 's még-sem az, 102. VI. Székely támadt, 103—104 [R 255—257]. VII. Székely bánja, 104 [R 257—258].

Kúthy Lajos: Az eskü' orája. Novella, 105—153 [R 189—250].

Dózsa Dániel: *A' rab, 154—155 [R 313—314].

Jakab Elek: *Nadányi és Szilassy historiai ballada 1613.ból, 156—161.

*Ideáломhoz, 162—163.

*Eltűnt szívnyugalom, 163—164.

*Ohajtásom, 164.

*Vilmához, 165—166.

A kötetek tartalmának ismertetése után végül is arra kellene választ kapnunk, hogy mi okozta a kéziratos és a nyomtatott Remény közötti különbséget, vagyis a kézirat egy része nyomtatásban miért nem jelent meg? Feleletet kettőt-hármat is nyerünk, s ha nem is lehetünk bennük egész bizonyosak, az igazat minden valószínűség szerint megközelítjük.

A cenzorra semmiképpen nem gyankodhatunk, de arra annál inkább, hogy a nyomtatott Remény egy természetes, magától értetődő rostálás eredménye. A szerkesztőnek mindig több anyag áll rendelkezésére, mint amennyit felhasznál s kétség sem férhet ahhoz, hogy a viszonylag nagymultú, hírneves zsebkönyvnek nem volt nehéz írókat, mukatársakat hódítani. Az anyagot a szerkesztő összegyűjtötte, valamennyit cenzura alá bocsájtotta s a cenzurázás után megmaradt — még mindig várakozáson felüli mennyiségű — anyagból szabadon, tetszése szerint válogathatott.

E minden bizonnyal jelentős szempont feltételezése után semmi okunk sincs azt hinni, hogy a nagy csökkentést talán a kiadással kapcsolatos takarékosági törekvés befolyásolta. A főszempont kétségtelenül az esztétikai rostálás marad, illetőleg SZENTIVÁNNAK az az „irodalom-

politikai“ elve, amelyről már HOFBAUER is megemlékezett.¹⁷ A talpraesett szerkesztőnek nemcsak ahhoz volt különleges rátermettsége, hogy kora és környezete úgyszólván valamennyi számottevő íróját összefogja, hanem a zsebkönyvet tartalomban is egyre tömörebbé, jellegben is egyre egységesebbé tette. 195, majd 101 darab után az új R e m é n y már csak 51 darabot tartalmazott s e csökkentést majd mindenik népszerűsége nem számítható műfaj megsínylette, köztük legszembetűnőbben az epigramma. SZENTIVÁNI igen jól érezte és tudta, hogy mivel nyeri meg a közönség tetszését, de ugyanekkor arra is gondja volt, hogy a tömörítés ne a terjedelem rovására történjék.¹⁸ Törekvéseinek helyes irányát és sikerét az bizonyítja a legjobban, hogy a R e m é n y harmadik kötetére egészen váratlanul 600-nál több előfizető jelentkezett.

A R e m é n y kiadatlan részeivel nemcsak SZENTIVÁNI esztétikai mértékéről, értékeléséről tájékoztat, hanem igen érdekesen példázza, hogy mennyit változott régen is a mű, amíg kéziratból nyomtatott könyvvé vált.

FARAGÓ JÓZSEF

¹⁷ Hofbauer, i. m. 12.

¹⁸ A nyomtatott Remény első kötete 376, a második 306, a harmadik 320 számozott lapot tartalmaz. Ebből látható, hogy a csökkenés nem is állandó s egészen elenyésző.

Az elpusztult települések kutatása

Minden tudományág további fejlődése számára nélkülözhetetlen a felvetett problémák és jelenségek időnkénti rendszerezése, a használt módszerek ellenőrzése. Különösen gyümölcsözőnek ígérkezik ez olyan fiatal kutatási ágaknál, mint amilyen településtörténetírásunk. Településkutatásunk alig másfél évtizedes munkával az elmúlt élet eddig teljesen hilygatatlan részeit szólaltatta meg. Ismeretlen jelenségek hosszú sorát hozta felszínre, nemsejtett összefüggéseket tárt fel, a névtelen tömegeket a történelem szereplői közé emelte. Eredményei máris nagy lépésekkel segítettek közelebb a mult alaposabb megismeréséhez. Azonban bármekkora színgazdagodást hozott is az eddigi kutatás, településeink multjának még számtalan részlete feltáratlan. Egyes problémacsoportok több, mások kevesebb kutatót vonzottak magukhoz, ismét mások mindmáig hiába várják feldolgozóikat. S még azokban az esetekben is, mikor a kérdéseknek sok részletét sikerült tisztázni, új módszerek alkalmazásától a kép további kiegészülése várható. A hiányok megállapításának, a feladatok számbavételének, a módszerek összemérésének ideje településtörténetírásunkban is elérkezett. Az egymás mellett dolgozó kutatók azonban nem láthatják, hogy a tőlük távolabb eső munkamezőkön mi marad műveletlenül. Addig is, amíg a hiányok és teendőik tudatosítása a kutatás egész területére kiterjedő, alapos számvetés útján megtörténhetik, nem látszik feleslegesnek a figyelmet felhívni néhány különösen elhanyagolt részletkérdésre.

Amióta a történetkutatás nagyobb területek (fejedelemség, tartomány, megye) településeit egységekként veszi vizsgálat alá, az eltűnt falvak kérdései új problémacsoporttá növekedtek. Néha egyetlen falu teljes forrásanyagának összegyűjtéséből kiderül, hogy a mai község határán egykor több olyan település osztozott, melyek időközben nyomtalanul eltűntek. Helyüket a mai lakosság sok esetben már nem ismeri, emléküket legfeljebb egy templomrom, dűlőnév, vagy a szántó-vető ember ekéje által felvetett tégladarabok hirdetik. Ha pedig egy vidék, vagy megye egész forrásanyagát összehordjuk, hatalmas csoportot tesznek ki az oklevelekben szereplő, de ma már nem létező települések. Amint a falusiak ajkán nemzedékről nemzedékre szálló legendák élnek a községük határában levő pusztá helyekkel kapcsolatban, ugyanúgy monográfikus irodalmunk sem szűkölködik ezek keletkezése felől az általánosító magyarázatban. Az alföldi magyar nép képzelete szinte minden pusztá települést a „veres barátok“ misztikus klastromaival, helytörténetíróink legtöbbször pedig a török háborúkkal kapcsol össze. Nem ritka az olyan vélemény sem, mely az elpusztult települések nagy számában a népünk felett lebegő sötét végtet egyik jelét látja. Telepü-

léskutatásunk ma már több vidéken összegyűjtötte az eltűnt helységek vonatkozó adatait.¹ Egykori helyüket sok esetben nagyjából meghatározta, s a pusztulás időpontját is megállapította. Egyébként azonban az elpusztult falvak életének feltárását mindeddig csak mellékes feladatként kezelte s kísérletet sem tett problémáik áttekintésére. Ezzel önként lemondott azoknak a bizonyságoknak meghallgatásáról, melyekkel a megsemmisült telepek multja az élő falvak sorsának alaposabb megismeréséhez hozzájárulhat.

Történeti kutatásunknak ez a magatartása annál érthetlenebb, mert hiszen Magyarország joggal tekinthető az elpusztult települések földjének. Az Alföldön, a Bánság síkján, a községek százaiban szűnt meg végleg az élet. Joggal várható lett volna tehát, hogy ennek az elsüllyedt világnak a megszólaltatására a magyar történettudomány fogja a módszereket kidolgozni. Azonban sajnos, nem így történt, sőt kutatásunk a külföldi irodalom eredményeit sem méltatta kellő figyelemre. Pedig különösen a csaknem százszázalékosultra visszatekintő gazdag német pusztakutatás szolgálhat számunkra is sok jó analógiával.² A külföldi eredmények áttanulmányozása elsősorban arról győz meg, hogy a települések tömeges pusztulása nem valami szomorú magyar végzet, hanem általános középeurópai jelenség. S mert ez így van, a sajátos helyi okokon kívül az egész folyamat mögött közös rugók keresendők. Ezek feltárásakor tehát eredményesen használhatók a külföldi megállapítások. A folyamatnak azonban természetesen csak az iránya azonos. Jelentősége, mérete az egyes országok, sőt területek szerint vál-

¹ A teljes forrásanyag összegyűjtésére törekvő modern településtörténeti munkákban a helységek középkori elnéptelenedése felől szétszórtan sok részlet található. Dolgozatunkhoz ezeket használtuk fel. Megállapításaink a következő munkák adatain nyugsznak: Csánki Dezső, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I—V. Bpest. 1890—1941; Mályusz Elemér, Turóc megye kialakulása. Bpest, 1922; Fekete Nagy Antal, A szepesség területi és társadalmi kialakulása, Bpest, 1934; Szabó István, Ugocsa megye (Magyarság és nemzetiség 1. 1.) Bpest, 1937; Fügedi Erik, Nyitra megye betelepülése (Település és Népiségtörténeti Ertekezések 1.) Bpest, 1938; Iczkovits Emma, Az erdélyi Fehér megye a középkorban (ua. 2.) Bpest, 1939; Balázs Éva, Kolozs megye kialakulása (ua. 3.) Bpest, 1939; Maksai Ferenc, A középkori Szatmár megye (ua. 4.) Bpest, 1940; Jakó Zsigmond, Bihar megye a török pusztítás előtt (ua. 5.) Bpest, 1940; Mezősi Károly, Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (Településtörténeti Tanulmányok 1.) Bpest, 1943.

² Az elpusztult települések egész kis könyvtárt kitevő irodalmából alapvető jellegük miatt kiemeljük a következő munkákat: Beschorner H., Wüstungsverzeichnisse: Deutsche Geschichtsblätter 1904:1—15, Notwendigkeit eines sächsischen Wüstungsverzeichnisses und Bestimmung seines Umfangs: Denkschrift über die Herstellung eines Historischen Ortsverzeichnisses für das Königreich Sachsen, Dresden, 1903., Über den Wiederaufbau der meisten im Dreissigjährigen Kriege zerstörten Dörfer (Studium Lipsiense) Berlin 1909; Walter M., Die abgegangenen Siedlungen, Karlsruhe, 1927; Lappe J., Die Wüstungen der Provinz Westfalen. Die Rechtsgeschichte der wüsten Marken. Münster i. W. 1916. — Mindegyikben, de különösen a legutolsóban gazdag irodalom-felsorolás található.

takozik. Például a települések eltűnése Magyarországon sokkal súlyosabb probléma, mint a nyugodtabb életű Németországban. A pusztasodás a Kárpátokon belül is, az Alföldön az életre sokkal nagyobb alakító hatással volt, mint Erdélyben, vagy a Felvidéken. Tájainknak éppen ez a változatos multja nyújt reményt arra, hogy az eltűnt települések kutatása nálunk sokkal többféle tanulsággal szolgál, mint Nyugaton.

Amíg mi is nem rendelkezünk olyan pusztajegyzékekkel, mint a németek, addig pontosan nem állapítható meg, hogy a mai települések az egykor fennállottaknak hányadrészét teszik ki. Annyi azonban Csánki Dezső történeti földrajzából és a megye-monográfiákból máris kitűnik, hogy a nagyszámú pusztafalvak figyelembe vétele nélkül egyetlen táj betelepüléséről sem rajzolható kielégítő kép. Csánki még bizonyára bővíthető falu-névsora szerint például Hunyad vármegye 481 középkori településéből napjainkig 155, Kolozs megye 285 községből pedig 62 pusztult el Bihar megyében 1692-ben 112 lakott és 370 elhagyott helységet írtak össze. Ezekon kívül ugyanitt még több mint 300 olyan középkori település megsemmisülését tartja nyilván a kutatás, melyekre a török kiűzések a lakosság már nem is emlékezett.³ A felszabadító háborúk után egész Csongrád megyében Makó volt az egyedüli lakott hely. Ugyanekkor a Mátyás korában öt várral, 16 mezővárossal és 213 községgel bíró Bács megye teljesen néptelen. Somogy vármegye középkori falvainak kétharmada, több mint 530 település pusztult el.⁴ Már ezek a kiragadott példák is meggyőzhetnek a felől, hogy a falvak megsemmisülésével kapcsolatos kérdések tisztázása településtörténetírásunk egyik lényeges feladata.

A kutatás első teendője az elnéptelenedett telepek számbavétele. A német történetírás ezt egységes tervek szerinti külön pusztajegyzékek összeállításával intézte el.⁵ Ezek azonban nem csupán falunévsorok, hanem egyben tartalmazzák az eltűnt településekre vonatkozó legfontosabb adatokat. Ilyenek például a helység okleveles említései, a pusztulás körülményeit, idejét megvilágító adatok, a falu fekvésének, határának meghatározására szolgáló támaszpontok. Ezekon kívül tájékoztatnak még a lakosság és az elhagyott határ további sorsa felől s a pusztához fűződő mondákat is közlik. Azonban bármilyen kitűnőek is ezek a jegyzékek, véleményünk szerint van egy nagy hátrányuk: az elnéptelenedett telepeket kiemelik eredeti környezetükből. Ez pedig éppen a lakott és eltűnt közösségek együttes vizsgálatától várható előnyöket veszélyezteti. Települések nyilvántartásában különbséget tenni a szerint, hogy az napjainkban lakott-e vagy sem, a történetész szempontjából egyáltalában nem indokolt. A pusztafalvak éppen úgy a vizsgált területen egykor lefolyt településmozgalomnak eredményei, mint szerencsésebb társaik. Számbavételük tehát az élő községekkel együtt az

³ Mezősi, i. m. 17.

⁴ Eperjessy Kálmán, A települési rend bomlása. Magyar Művelődéstörténet III, 134.

⁵ Beschorner, Wüstungsverzeichnisse 8—9.

elkészítendő helytörténeti adattárakban mehetne végbe⁶, vizsgálatuk pedig az általános településtörténettel legszorosabb kapcsolatban történhetnék. Így teljes egészükben kifejezésre jutnának a történeti rekonstrukcióban azok az összefüggések, melyek az élő és halott falvakat a valóságban egybekapcsolták.

Bármilyen szempontok szerint készüljön is elnéptelenedett településeink jegyzéke, előzőleg tisztázandó, hogy mi tartozik a pusztatelep fogalma alá. Egyes német kutatókkal szemben nézetünk szerint az eltűnt települések közé nem sorolhatók be az elpusztult várak, kastélyok, kolostorok, kápolnák, majorok, malmok, elhagyott bányák, stb. Ezeknek a problémái a várkutatás, művészet-, egyház- és gazdaságtörténet módszerével az általános településtörténeten belül kielégítően megoldhatók. A látszólagos egyezések ellenére ugyanis a felsoroltak és az eltűnt települések kérdései között olyan kevés az érintkező pont, hogy összekeverésük e kutatási ág tényleges teendőiről terelné el a figyelmet. A puszták helyek közé tehát csak az egykori tényleges lakótelepek számíthatók. Ezek bármilyen kicsinyek legyenek is, a táj bizonyos darabjával, a határral együtt zárt közösségek élet és munka színterei voltak. Várak, kolostorok, majorok és más gazdasági üzemek a tájjal mindig lazább kapcsolatban állottak, mint a falvak. Sorsukat nem egyszer külső tényezők a tájban ható erőktől függetlenül alakították. Éppen ezért pusztulásuk vagy fennmaradásuk a vidék életére általános érvényű megállapítások alapjául csak ritkán szolgálhat. A puszták közé kell azonban sorolnunk a koraközépkori oklevelekben szereplő településirákat, melyek később nem fejlődtek falvakká, hanem mint szállások, praediumok éltek tovább, vagy hullottak már Mohács előtt a feledés homályába. Életüket ugyanis a tájat formáló erőknek köszönhatték, s elmulásuk is a vidék közös sorsát alakította: segítette a szerencsésebb települések megerősödését.

Felmerül azonban az a kérdés, hogy a sokszor századokon keresztül lakatlan, de később újból életrekelt helységeknek a pusztákorszáka bevonható-e az eltűnt települések vizsgálatának körébe. Magának az életnek a tényét tekintsük-e vagy figyelemmel legyünk arra is, hogy ez az új élet mennyiben folytatása a korábban kialudtnak. Elég a törökjárta országrészek településeire gondolnunk.

A másfél százados háborús állapot, különösen a Bánságban teljesen letört a föld színéről a középkori település-hálózatot. Az embertől magárahagyott művelt táj hamarosan átalakult még eredeti állapotánál is vadabb természeti tájjá. S amikor három-négy emberöltő múlva a pusztákon új népesség jelent meg, annak teljesen előlről kellett kezdenie mindent. Ha ugyanazon a tájon ma újból települések állanak, ezeknek az eltűntekhez sokszor alig van valami közük. Határunk kiterjedése gyakran megváltozott, a falu más helyen, esetleg egészen új névvel

⁶ Ezekről az adattárakról, melyek különösen az erdélyi hely-, település- és népiségtörténet fellendülésének egyik nélkülözhetetlen alapfeltételei, más alkalommal kívánunk szólni. Részletes tervüket mielőbb nyilvános megvitatás elé kívánjuk bocsátani.

épült fel. De még ha a határ, a falu helye nem változott meg s a név a régi maradt, akkor is joggal kérdezhető, mi kapcsolata van a kihalt földművelő magyar telepnek a földalatti putrikból álló XVII. századi szerb pásztorszállással.

E kérdésekre adandó felelet meghatározza a településtörténet és a pusztakutatás egymáshoz való viszonyát. Éppen a fenti nehézségek példázzák, hogy a pusztakutatás a településtörténetnek mennyire szerve része. Ezt különben a magyarországi viszonyok a külföldi irodalomnál sokkal jobban tudatosíthatják. Nálunk ugyanis a lakatlanság, végleges megsemmisülés a települések nem egy kis százalékának jutott osztályrészül. Hiszen a hódoltság területén alig akad olyan falu, melyben legalább rövid időre ki ne lobbant volna az élet lángja. Ezért például Temes és Bács megye középkori, vagy az alföldi részek XVII. századi településeinek vizsgálója elsősorban pusztakutatást kénytelen végezni. Ennek eredményei, módszerei nélkül ugyanis a települések életéről nem adható elfogadható kép.

A mondottakból tehát az derül ki, hogy amiként a mi körülményeink között külön pusztajegyzékek összeállítására nincs szükség, ugyanúgy felesleges, sőt lehetetlen az elnéptelenedett helységek olyan öncélú kutatása, mint amire a német irodalom szolgáltat példákat.⁷ Egy bizonyos területen lezajlott népesedési folyamat eredményei a települések, későbbi sorsuktól függetlenül, az egésznek szétválaszthatatlan részei. Sohasem tévesztendő tehát szem elől, hogy az elpusztult helységek kutatása csupán eszköz a településtörténet szolgálatában. Önálló pusztakutatás csak annyiban jogosult, amilyen mértékben külön módszerek szükségesek az elnéptelenedett telepek sajátos kérdéseinek feltárásához. A pusztakutatás tehát nem más, mint az elnéptelenedett helységek településtörténete. Alább ismertetendő feladatai erről bárkit meggyőzhetnek. Jelentősége azonban Magyarországon éppen azért különösen nagy, mert településeink legtöbbször multjában vannak olyan tragédiák, vagy akárcsak epizódok, melyek a pusztakutatás problémájának tisztázása nélkül nem érthetők meg.

A pusztakutatásnak első feladata esetről-esetre végére járni, hogy a vizsgált terület faluhelyei mikor és minek következtében vesztették el lakosságukat. A pusztakutatás elmélyülése előtt a történettudomány a köztudathoz hasonlóan az újkori véres háborúkkal hozta kapcsolatba a települések tömeges pusztulását. Az elnéptelenedés okaként Németországban a harmincéves háborúra, Magyarországon a tatárjárásra és főként a török-uralomra, Erdélyben pedig Básta és Mihály vajda pusztításaira szokás hivatkozni.⁸ A kutatások azonban ezt a kényelmes magyarozatot sem itthon, sem külföldön nem igazolták. Kiderült ugyanis, hogy Magyarország törökjárta területeit kivéve a mai pusztakutatás faluhelyek nagyrésztében az élet jóval a török kor és a harmincéves háború előtt is csak pislákol, vagy már ki is aludt. Kolozs megye mai pusztái szinte kivétel nélkül már a XV. század végén praediumok

⁷ Lásd Lappe i. m.-ben közölt irodalmat.

⁸ Beschorner, Wüstungsverzeichnisse 5.; Lappe, i. m. 5—10.

voltak.⁹ A kis Ugocsa megye 85 településéből 20 tűnt el és pedig a XIII. században 4, a XIV-ben 7, a XV-ben 3, a következőben 5 és az újkor első századában egy.¹⁰ Hasonló a pusztulás menete Szatmár megyében. 418 középkori telepésből 8 a XIII. században, 55 az Anjou-korban, 62 a XV. században, 20 pedig Mohács századában néptelenedett el.¹¹ De nem más a helyzet a háborúktól eléggé megkímélt Trencsén megyében sem. 401 helységéből a XIII. században 19, a középkor következő két századában pedig újabb 66 falu vesztette el lakosságát.¹² A példaként kiragadott megyékben a települések közel egynegyedének pusztulása igazolja a külföldi kutatás egyöntetű megállapítását, hogy t. i. a helységek tömeges eltűnése nem újkori jelenség.¹³ A pusztulás korául fenti adataink is a középkort tüntetik fel, s bár e puszták zöme a középkor második felében keletkezett, önkéntelenül felmerül a kérdés: vajjon nem a tatárjárás áll-e a jelenség mögött. Helytörténet írásunkban valóban gyakran találkozunk azzal a nézettel, hogy a tatárjárás pusztításai indították el a lejtőn bizonyos vidékek magyarságát, és az akkor támadt hatalmas rések nyitották meg az utat az idegen népesség betelepülésére. Ez a magyarázat különösen erdélyi viszonylatban nem ritka.

A tatárjárás pusztításainak és következményeinek megítélésében a mai vélemények két ellentétes végletet képviselnek. Általánosabb az a szemlélet, mely a tatárok pusztításait napjainkig ható nemzeti tragédiává torzítja. Ezzel szemben áll újabban a tatárok beütését fejünk felett hirtelen átzúgó viharnek feltüntető másik nézet.¹⁴ Ez utóbbi a tatárjárás méreteit lecsökkentve, a pusztításokat jelentékteleneknek igyekszik feltüntetni. A kérdés végleges eldöntése a településtörténet-től, mégpedig elsősorban a pusztakutatástól várható. Pusztá-falvaink multjának feltárása majd feleletet ad a tatárjárásnak településeinkkel kapcsolatos kérdéseire. Amíg azonban történetírásunk nem tisztázta vidékenként a településhálózat XIII. század eleji sűrűségét, a tatárjárás pusztításainak pontos leméréséhez nem rendelkezünk összehasonlítási alappal. Sajnos, a korai okleveles anyag hiányosságai éppen azokon az alföldi területeken, melyek legtöbbet szenvedhettek, e feladat elvégzését nagyon megnehezítik. Ilyen előmunkálatok híjján példaképpen Bihar megyét vettük vizsgálat alá. Az ottani települési viszonyok felől ugyanis a XIII. század elejéről a Váradi Regestrum adatai valamelyes képet nyújtanak. Bihar megye óriási területén adatszerűen csak 38 falu tatárjárás következtében történt elnéptelenedése mutatható ki.¹⁵ Ez természetesen nem azt jelenti, mintha a tatárok valóban csak ennyit

⁹ Csánki, i. m. V.

¹⁰ Szabó I., i. m.

¹¹ Maksai, i. m.

¹² Fekete Nagy Antal, Trencsén vármegye (Magyarország történelmi földrajza IV.) Bpest, 1941.

¹³ Beschorner, i. m. 5.

¹⁴ Gr. Zichy L., A tatárjárás Magyarországon (Veszprém vármegye multja 2.) Pécs, 1934. — Vö. Szabó I., A magyarság életrajza (Magyar Történelmi Társulat Könyvei VIII.) Bpest, 1942. 33.

¹⁵ Jakó i. m. alapján.

pusztítottak volna el. Rogerius elbeszéléséből tudjuk, hogy az ellenség Várad körül és a megye déli részén, Tamáshida környékén különösen nagyon garázdálkodott.¹⁶ Szerte száguldozó csapatai gyújtogatásának valószínűleg itt is, miként Kecskemét környékén a települések százai estek áldozatul.¹⁷ Az okleveles anyag XIII. század végi megduzzadásának idejére azonban az elpusztult helységek újranevesültek. Ténylegesen elszenvedett sebeik mai hiányos eszközeinkkel már csak részben állapíthatók meg. A fenti 38 faluból is csupán 9 semmisült meg véglegesen. A többi a századfordulón újraépült. Azoknak a községeknek a pusztulását illetőleg, melyek korábban talpraállottak, írásos forrásainktól nem remélhetünk feleletet. Okleveles adataink a pusztulásról többnyire már az újjáépítéssel kapcsolatban emlékeznek meg.

Akkori települési viszonyaink magyarázzák, hogy a tatárjárás miért nem lett végzetes következményű az ország népesedése szempontjából. XII—XIII. századi falvaink 6—8 méter átmérőjű, egymástól távol épült, kerek, nád-, vagy vessző-kunyhókból állottak.¹⁸ E szálláshelyek felégetése tehát a település életében nem jelentett a későbbi falvak elpusztulásához mérhető csapást. Bármily nagy lett légyen ugyanis a lakosság vesztesége, nem volt akkora, hogy a század elején rendkívül nekilendült telepítési mozgalmat tartósabban lefékezhetne volna. A XIII. században ugyanis a hegyvidékeken, és a honfoglaláskori megüledés megyékben a falvak egyaránt annyira megsaporodtak, hogy e korszak a magyar települési terület szempontjából szinte a legtermékenyebbnek minősíthető.¹⁹ A tatár-csapás olyan időpontban érte a magyarságot, amikor népesítő ereje legnagyobb feszültségű volt. Ehhez járult az egyidejűleg lezajló nagy társadalmi átalakulás. Az elpusztult királyi birtokokon a függetlenül várnépek apró szállásai gombamódra tűnnek fel, s később a szerény csirák legtöbbször újabb falunak lett magvává. Régi községek szaporodó népe kitelepül a határba, hogy ott új helységet alakítson. A települési kedv akkora, hogy gyakran több telep keletkezik, mint amennyit a határ eltarthat. Nem egyedül a turóci fennsíkon gyorsult meg a népesedés menete a tatárjárás után.²⁰ A Szepességen szintén tömegesen tűntek fel a XIII. század második felében addig nem említett telepek. Minthogy ezek egy része nem tekinthető friss megüledésűnek, fennállásuk éppen a tatárjárás előtti települések továbbélését bizonyítja. Ismeretes, hogy a lándzsás nemesség legnagyobb része a tatárok kardja alatt elvérzett. 16 faluja közül mégis csak 5 néptelenedett el, de ezek sem kizárólag a tatárjárás következtében, hanem mert a király összetelepítette őket.²¹ Bár az Alföld egyes részei mellett 1241-ben éppen Erdély szenvedett legtöbbet, a XIII. század itt sem nevezhető a puszt-

¹⁶ Szentpétery, *Scriptores* II, 578.

¹⁷ Szabó K., *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei* (*Bibliotheca Humanitatis Historica* III.) Bpest, 1938. 12—13.

¹⁸ Szabó K., i. m. 23.

¹⁹ Szabó I., *A magyarság életrajza* 28—34.

²⁰ Mályusz, i. m. 98.

²¹ Fekete Nagy, i. m. 53—56, 263.

tulás korának. A régi Fehér megye Gyulafehérvár környéki településeiből a X—XI. században 31, a XII. században 28, a XIII. században 68 és a XIV. században 38 alakult ki.²² Kolozs megye 123 magyar eredetű helységéből a XI. századra 5, a XII. és a következő elejére 20, a tatárjárás utáni évtizedekre 32, a XIV. századra 56, a XV. század első felére pedig 10 esett.²³ A települések megsemmisítésében tehát a tatárjárás korántsem játszott akkora szerepet, miként azt általában vélik. Még ha a XIV. században eltűnő települések kétharmad része szintén a tatárjáráskor kapott sebekben pusztult volna el, akkor is világos, hogy a középkori pusztásodás főoka nem itt keresendő. E kétségtelenül nagy háborús csapás módosító hatása a települési rendre ennek ellenére mégsem maradt el. Ettől kezdve településeink fokozottabb mértékben igyekeztek kihasználni a táj természetes védelmét. Ekkor húzódtak az újraépülő alföldi falvak a mocsarak, vizek és erdők közé.²⁴ Például Kisjenő (Bihar m.) a Sebeskörös szigeteire épült és egyes részeit hidak kötötték össze, Komádi (Bihar m.) pedig olyan keskeny földnyelvre települt, hogy kertjei aljában már ott leselkedett a Sárrét lápja.²⁵ A tatárjáráskor elhagyott faluhelyek pusztáknak számíthatók, annak ellenére, hogy a település a határ más pontján valójában tovább élt. A tatárjáráskor elpusztult Monostor (Bihar m.) 1375-ben újból népes község ugyan, régi helyét jelölő kőtemploma azonban kinn a határban egy mezőn omladozik.²⁶ Ezeknek a faluhelyeknek megállapítása és kutatása azonban szinte kizárólag csak régészeti úton történhetik.

A magyarországi pusztásodás menetére felhozott példák mindenkit meggyőzhetnek, hogy a háború nem egyedüli, sőt nem is legfőbb okozója a települések elnéptelenedésének. A külföldi irodalommal egybehangzóan megállapíthatjuk tehát, hogy minden tekintetben egészséges község csupán háborús pusztítás következtében csak legritkább esetben néptelenedett el véglegesen.²⁷ A háborús csapás ugyanis olyan, mint a villám: megremeg belé az egész fa, a sújtott ágak elszáradnak, de ha a gyökerek egészségesek, a megszenesedett kérgen belül elindul az élet s tavasszal új hajtásokat hoz a halottnak hitt szervezet. A harmincéves háborúban elpusztított német telepek éppen úgy majdnem mind újra épültek, mint Erdélyben a Básta és Mihály vajda által felégetett községek. Bár 1603-ban a szamosújvári uradalom majdnem teljesen pusztában állott, községei közül végleg egy sem tűnt el, hanem előbb-utóbb mindegyik megújult.²⁸ E nehéz idők Kolozs megye felett is a nélkül vo-

²² Iczkovits, i. m. 13—39.

²³ Szabó L., A magyarság életrajza 28—29. — A XIII. századi mozgalom által létrehozott életképtelen apró telepekre jellegzetes példákat l. Csánki V, 580.

²⁴ Szabó K., i. m. 12.

²⁵ Jakó, i. m. 266, 281.

²⁶ I. h. 304.

²⁷ Lappe, i. m. 6.

²⁸ Makkai L., Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején. Kvár, 1942.

nultak el, hogy egyetlen újabb település pusztává tételét okozták volna. Magyarországnak azokon a részein tehát, melyeken a török uralommal a háborús állapot nem állandósult, a települések elenyészése a középkori méretekben s a Közép-Európában megfigyelt módokon ment végbe. Az általános érvényűnek talált szabályoktól azonban egészen eltérően alakult e kérdés a török-járta területeken, mivel ott a háború lett a mindennapos állapot.

Településeink XI—XII. századi tömeges elnéptelenedését valóban a háborúk okozták. Ennek ellenére azonban bizonyos középkorból származó tényezők is közrejátszottak abban, hogy a felégetett községek közül melyik állt talpra és melyik maradt végleg lakatlan. Szegény kisnemesektől és zselléreiktől lakott szűkhatáru falvak könnyebben megsemmisültek, mint azok a jobbágyközségek, melyekben a földesúri hatalom némi védelmet és valamivel állandóbb megélhetést biztosíthatott. Bármennyire különbözzenek tehát telepeink újkori eltűnésének okai a középkortól, mégis vannak olyanok közöttük, melyek mindkét korszakban hatottak. A különbség csupán az, hogy az újkorban a háborús pusztítás a főok s a korábban első helyen álló egyéb okok mellékesen játszanak közre. A háborúnak mint főoknak a megállapítása könnyű feladat. A települések eltűnésének helytől, időtől és külső történésektől független általános okait kell tehát a pusztákutatásnak feltárnia.

A települések gyökereit megtámadó, lassan ható bajok hiánytalan megismerése éppen e kutatások fellendülésétől várható. Alábbi példáink tehát a teljességre nem tarthatnak számot. Csupán azokra a változatos erőkre óhajtjuk felhívni a kutatók figyelmét, melyek a települések eltűnésében közreműködhetek.

Sok település már alapításakor magában hordozta a gyors elmúlás csiráit. Alkalmatlan, vagy egészségtelen helyre épült, határa terméketlen, vagy túlságosan kicsi volt. Az ilyen falu nagyobb megrázkódtatások nélkül is hamar eltűnt volna. A rája szakadt csapások csak meggyorsították e folyamatot. Különösen a XIII—XIV. századi nagy népesedési mozgalom hívott életre egyes vidékeken új településeket oly bőségben, hogy egynek-egynek már nem jutott nagyobb lakosság eltartására elegendő határ. Főként a nemzetiségi szállásterületeken figyelhető meg, hogy a birtok eredeti határán belül a családtagok szaporodásával több új település alakul.²⁹ Ezek a kicsiny családi szállások csak a középkor szóhasználatára mellett nevezhetők falunak. Valójában nem voltak egyebek egy-két rokon nemes család kúriájából és néhány szolgájuk házából álló tanyaszerű telepeknél. Számptalan tényező kedvező találkozásától függött, hogy ezek a XIV—XV. századra faluvá eseperedtek-e vagy beleolvadtak valamelyik szomszédjukba. Tanulságos példaképpen idézhetjük a turócmegyei „villa Ladislai“ esetét, melynek kiterjedését

²⁹ Csánki V. kötete, Erdély 1588. évi dézsma-árendajegyzete (Erd. Nemz. Múz. Levéltára, Mike gyűjt.) és a mai helységnévtár adatainak összevetése alapján.

³⁰ Mendöl T., A megtelepülés formái. Magyar Művelődéstörténet I, 206.

1405-ből pontosan ismerjük.³¹ Ekkor a névadó László kúriája és még két hozzá teljesen hasonló kúria a hozzájuk tartozó belsőségekkel, továbbá három, az előbbieknél bizonyára kisebb „locus lobagionalis“, 72 hold szántóföld, melyet a villanusok módjára szoktak művelni, s megfelelő nagyságú rét alkotta a „falut“. Az egész tehát mindössze hat család eltartására volt elegendő. 1405-ben azonban az örökösök három önálló részre osztották fel. A tulajdonos halálával tehát szétbomlott az a laza kapocs, mely e néhány családot eddig egybefűzte. Ezek most más szomszédos birtokokhoz kapcsolódván, a település neve hamarosan elenyészett. Az élet tehát saját maga fojtotta meg azokat a telepeket, melyek feleslegesnek bizonyultak. Erdélyből sok példa idézhető az új települések gyors kimúlására. Például Kolozs megye 62 pusztája közül 29 hordozza nevében az új településre jellemző „telek“ szót.³² Ennek oka minden bizonnyal abban keresendő, hogy a magyarság belső települési mozgalma már túljutott a tetőpontján, amikor a Magyarországon hozzávetőleg százévvvel korábban kezdődő népesítő törekevések a XIV. században Erdélyt is elérték. A magyar szállásterületen életre hívott csírák legtöbbször a népi utánpótlás hiányában elfonnyadt, és a népesítő mozgalom más települési vidékeken, a hegyek között új népességgel, a románnal zajlott le. Különben éppen e kutatások bizonyíthatják legjobban, hogy az új települések megtizedelődése általános jelenség. A hegyvidéki vlach települések kezdeti ingadozásaira településtörténetünk már felfigyelt. Nem foglalkozott azonban eléggé a síksági telepek körében észlelhető hasonló folyamattal.

Elsősorban hegyvidéki településeknél tapasztalható, hogy a pusztulás oka a faluhely rossz megválasztása. Terméketlen, szeles, különösen zord helyekről, a hegyvidéki pásztortelepek hamarosan tovább költöztek.³³ A síksági pásztorok telepét pedig gyakran az ölte meg, hogy túlságosan közel merészkedett a számára életet jelentő vízhez. Az ugoicsai Banna és Öszödfalva a medrét gyakran változtató Tisza szeszélyének esett áldozatul.³⁴ Géberjént (Szatmár m.) a Szamos gyakori árvizei, Recsegét és Sándort az Écsedi-láp terjeszkedése ölte meg. A három kőtemplommal rendelkező Szentmártont a XV. századra szintén a láp hódította el az embertől, Sárvár is várastól az ő áldozata lett. Száraz esztendőkből kiemelkedő hátságokon még ma is látszanak a vár és a templom romjai.³⁵

A természet mellett azonban az ember is gyakori okozója a települések pusztulásának. Viszálykodó családtagok, vagy szomszédok gyakran elpusztították egymás birtokát. A Gutkeled nemzetség ágai között egyedi monostorukért kitört pereskedés nyílt háborúskodássá fajult. Ennek során a monostort lerombolták s még faragott köveit is szét-hurcolták.³⁶ A távol élő erdélyi püspök Barátpüspöki nevű faluját

³¹ Mályusz, i. m. 89–90.

³² Csánki, i. m. V.

³³ Jakó, i. m. 341.

³⁴ Szabó I., Ugoicsa megye 285, 406, 446

³⁵ Maksai, i. m. 139, 199, 204, 206, 215.

³⁶ Jakó, i. m. 236.

(Bihar m.) a szomszédok addig fosztogatták, csípkedték, míg lakói a XV. század elejére teljesen elhagyták.³⁷ Mácsa (Szatmár m.) azért néptelenedett el, mert lakóit a Csaholyiak elhurcolták saját birtokaikra.³⁸ E hadjáratoknak beillő hatalmaskodások gyakran végződtek a falu lerombolásával, állatállományából, gabonájából való kifosztásával, a lakósok megkínzásával, egyesek megsebesítésével, vagy megölésével. Ismétlődésük könnyen magával hozhatta a lakósok elköltözését. Nem kevésbé drasztikus a városok eljárása a birtokukban lévő falvakkal szemben. Különösen sok adat szól a szászoktól elpusztított román településekről. Amikor az újból szaporodó szászoknak már nem volt szükségük a román jövevények adójára, ezek kunyhóit egyszerűen felgyújtották.³⁹ Brassó városa 1561-ben az Újfalu közelében fekvő Komlóst leromboltatta, lakóit pedig Újfaluba telepítette át.⁴⁰ Egyszeren különös Gelyénes (Szatmár m.) elnéptelenedésének oka. A megyegyűlésekre bejövő tömegek úgy kiélték, elszegényítették a falut, hogy a lakói végleg elhagyták.⁴¹

A falvak eltűnése nem minden esetben jelent pusztulást. Gyakran csak két szomszédos, többnyire egy gyökérről fakadó település összeolvadása áll e mögött. Például a biharmegyei Iregd a XIV. század végén túl nem szerepel forrásainkban. 1406-ban azonban az eddigi Monostorosugra mellett feltűnik Nagyugra község, mely egyik Ugrai birtokrész és Iregd összeolvadásából keletkezett.⁴² Az ilyen összetelepítés egyaránt történhetett gazdasági és társadalmi erők hatására, természetes úton vagy a földesúr kezdeményezéséből. Bálintteleke és Déter (Bihar m.) beolvadt a szomszédos Bolesba, amikor ennek ura megszerzte őket.⁴³ A Kolozsvártól északra fekvő három Macskás nevű község körülbelül kilenc önálló részből alakult.⁴⁴ Ilyen összeolvadásra Csík megyéből sok példa felhozható.

Még gyakoribb eset, hogy a fejlődésképes települések kevésbé életrevaló szomszédaiak felszívásával növekednek oppidumokká. Nagy-károly Kozárt, Körösszeg (Bihar m.) pedig Szentkatalinasszonyfalvát és Verneldet olvasztotta magába.⁴⁵ Még fontosabb azonban a városok felszívó ereje. Kolozsvár a középkor folyamán több szomszéd falu népét és határát olvasztotta magába.⁴⁶ A nagyobb település e vonzása az újkori pusztulások következtében természetellenesen megnőtt. Ennek azonban következménye már nem két élő település egybeforrása. A beolvadó

³⁷ Jakó, i. m. 204.

³⁸ Maksai, i. m. 169.

³⁹ Müller G., Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Sachsenlande: Vereinsarchiv 1912.

⁴⁰ Deutsche Forschungen im Südosten 1942: 265—6.

⁴¹ Maksai, i. m. 140.

⁴² Jakó, i. m. 264.

⁴³ Jakó, i. m. 205, 233.

⁴⁴ Csánki, i. m. V. 375—79.

⁴⁵ Maksai, i. m. 157; Jakó, i. m. 285, 386.

⁴⁶ Makkai L., Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron: Kolozsvári Szemle 1943: 91.

határ legtöbb esetben lakatlan volt. Hogy az így kialakult óriáshatárú alföldi városok legjellemzőbbjét említsem, Debrecen mintegy 50 elpusztult települést szívott fel magába.⁴⁷

Az összeköltözés nehéz időben fokozottabb védelmet és rendszeren komoly gazdasági előnyöket jelentett. Gondoljunk csak a hajdutelepek gyors növedekésére. Bihar megye déli részén Nagyszalonta és Sarkad a gyulai török őrség torkában nőtt nagygyá, mert lakosságának védelmet biztosított. Kölesér, a középkorban jelentős városka, elpusztult, a Toldiak kastélya tövében épült kicsi jobbágyfalu. Szalonta pedig ugyanekkor népes várossá fejlődött. A kastély falai ugyanis a törökkel szemben oltalmat, a nagy határ, az állatállomány közös védelme pedig jobb megélhetést nyújtott.⁴⁸ Sok esetben a végleges pusztulás okozója maga a földesúr, vagy a pusztát bérlő város. Az előbbi ugyanis allo-diumként, az utóbbi pedig legelőnek kívánta használni pusztafaluja határát s ezért szándékosan nem népesítette be újra.

A települések pusztulása változatos okainak és módjainak felsorolását még hosszan folytathatnók. E helyett azonban vessünk néhány pillantást azokra a kérdésekre, melyek tisztázásához e kutatások hozzájárulhatnak. A jobbágytelkek pusztásodása idővel az egész település eltűnését maga után vonhatta. Éppen ennek a kérdésnek a vizsgálata derített fényt a falusi lakosság középkori elvándorlására. Ma már tudjuk, hogy a magyar jobbágyság emelkedni vágyó elemei terheik könnyebbedésének reményében tömegesen igyekeztek az oppidumokba. Ott ugyanis a censusból reájuk eső rész lefizetése után szabad emberként élhettek.⁴⁹ Erdélyben ehhez járult még a XVI—XVII. században a jobbágyok szökése az aknákra és fiscalis jószágokra. A deserták szaporodása azonban a Királyhágón innen nem lett a települések pusztulásának bevezetője, mert a hanyatló magyar és szász jobbágyság elköltözését a XV. században nekilendülő román település ellensúlyozta. Ez az oka annak, hogy Erdélyben az újkori pusztásodás a magyarországitól eltérően alakult. A XVII. század végére a középkori magyar és szász települések egész sorából teljesen kiveszett a korábbi lakosság. Az élet maga azonban tovább folyt, ha más formák szerint is. Minthogy a települések e látszólagos kontinuitása valójában a régi közösség tényleges és végérvényes eltűnését takarja, a pusztakutatás módszereit az erdélyi településtörténet is haszonnal alkalmazhatja. Az erdélyi magyar falvak jelentős csoportját ugyanazok az erők mállasztották szét már az újkori háborús pusztítások előtt, melyek a Kárpátmedence más részein a községek elnéptelenedését eredményezték. Erdélyben azonban a könnyen mozduló román népesség általános jelenléte megakadályozta, hogy a települések hosszabb időn át lakatlanul maradjanak. A pusztakutatás szempontjainak érvényesítésével tehát jobban megérthetjük azt a nemzetiségi átalakulást, mely igen sok magyar és szász faluban ter-

⁴⁷ Zoltai L., Települések, egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határában: A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismeret-tető Bizottságának Kiadványai II. 1. Debrecen 1925. 6.

⁴⁸ Jakó, i. m. 285, 346.

⁴⁹ Szabó I., Hanyatló jobbágyság a középkor végén: Századok 1938.

mészetes úton már a középkorban végbement. Ennek tisztázása után az erdélyi szórványosodást és a vele kapcsolatos asszimilációt szintén új távlatokba állítva vizsgálhatjuk.⁵⁰ Az Erdélyben lejátszódott folyamatot legáltalában álpusztásodásnak nevezhetnők. Ez lehet az oka annak, hogy itt a XVII—XVIII. században az újratelepítés nem történhetett tervszerűen, s csupán a régi lakosság töredékeinek kiegészítése folyt. Ezért nem hozott a pusztulás az erdélyi jobbágyságnak olyan könnyebbségeket és előnyöket, mint az Alföldön.

Települések halála gyakran lett új élet kútforrása. A jólétet hozó rideg-pásztorkodás általános fellendülésére az Alföldön az óriási pusztásodás nyújtott alkalmas. Debrecenben, Kecskeméten, Nagykőrösön a puszták lettek a lakosság gazdagságának főforrásává.⁵¹ A halott telepek tehát még utóéletükkel is hatótényezők gazdasági és társadalmi téren egyaránt. A megmaradt falvak lakói gyakran megvásárolták földesuruknak szomszédos elnéptelenedett birtokait s ezzel jelentős lépést tettek a jobbágyság szűk kötelékeiből való szabadulás felé. A hódoltság szélén fekvő területekről, főként Biharból maradt sok XVII. századi adat. Ilyen szabadabb és gazdagabb paraszti élet kialakulására.⁵² E puszták parlagon heverő határa tette lehetővé, hogy a túlságosan özszezsugorodott telkeken élő népességnek legalább egy része az újjátelepítés idején ismét megfelelő nagyságú birtokhoz jusson.⁵³ A pusztulás által teremtetett új helyzet számtalan formában hozzájárult az egyre nehezedő újkori jobbágysors elviselhetőbbé tételéhez.

A törökori pusztásodás kutatása szintén egész sereg népesedés-, gazdaság- és településtörténeti tény alaposabb megismerését segíti elő. Megrajzolható lesz az a szeszélyes lázgörbéhez hasonló pálya, melyet az egyes települések népe e viharos korszakban befutott.⁵⁴ Fény derül majd annak a jeltelen hősi küzdelemnek a részleteire, melyet a magyarság vívott életéért és ezzel együtt műveltségéért. S akkor a török idő nemesak a magyar katona, hanem egyúttal a magyar tömegek leg-

⁵⁰ Az erdélyi magyar és szász kutatás éppen a puszták kutatás szempontjainak mellőzése következtében a falvakban lejátszódott népesség-cserét csupán a háborús vérvesztéssel tudja megmagyarázni. Vö. Makkai L., Észak-erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása: *Hitel* 1942: 225–42, Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. sz. elején. *Kvár*, 1942; *Korrespondenzblatt d. Vereins für sieb. Landeskunde* 1891: 97–102, 105–110; Siegmund H., *Deutschen-Dämmerung in Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1931. (A kérdés egész irodalmát adja.) — A kutatás egyik legelső feladata, feltárni azokat a gazdasági és társadalmi okokat, melyek a háborúktól megmenekült lakosság-töredék talpraállítását lehetetlenné tették.

⁵¹ Majlát Jolán, *Egy alföldi civis-város kialakulása: Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéből* 15. Bpest, 1943.

⁵² Mezősi, i. m. 33–34, 65, 67; Csáky-család (kassai) levéltára Fasc. 329, No. 6, 8, Fasc. 334, No. 10, Fasc. 335, No. 3, Fasc. 336, No. 1; Rédey-család lt. 1625 (1642. évi átír.). — Sok elszórt adat Osváth Pál, Bihar vármegye sárréti járása leírása. Nagyvárad, 1875.

⁵³ Szabó I., *A magyarság életrajza* 129, 170–1.

⁵⁴ Sinkovics I., *Élő és halott falvak: A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*. IV (1934), 267–82.

hősibb korszaka lesz. A háborúk hosszabb-rövidebb szüneteiben ugyanis az egyre apadó lakosság újból és újból hozzákezdett a romok felépítéséhez. Nem egyszer sikerült is úrrá lennie a pusztuláson. Még amikor lakatlannak mondják az egyes falvakat, a vele összeforrott népesség akkor sem mindig engedte át a pusztulásnak apái földjét.⁵⁵ Szomszédos védettebb helységekre költözött és onnan járt ki földje megművelésére, várva az időt, amikor újból haza költözhet.⁵⁶ A pusztuló falvak életének megismerése előtt a XVIII. században végbement új magyar honfoglalás munkája nem értékelhető kellően. Pusztáink törökkori élete a magyar nép leghatalmasabb hősi eposza.

Amint a romok között pislákolva fennmaradt élet erejét tisztázzuk, a XVIII. századi nagy telepítési mozgalomról közképen forgó kép újabb részletekkel fog gazdagodni. Az elpusztult helységek utóélete az újkori települési rend megismeréséhez szintén nyújthat támpontokat. A jellegzetesen magyarnak tartott tanyarendszer és kertés város kialakulása körül folyó vita végleges eldöntéséhez innen várhatunk adatokat.⁵⁷ A kislelő települési rend helyébe lépő tanyarendszer eredetének tisztázása olyan fontos probléma, melyet településkutatásunknak mielőbb el kell végeznie.

A puszták kutatása azonban nem egyedül a településtörténet érdeke. Egyaránt nagy hasznot húzhat belőle a nyelvtudomány és a régészet. És éppen ezért szükséges, hogy e munkát mindhárman együttműködve végezzék. A történettudománynak az említett helytörténeti adattárban össze kell gyűjtenie a pusztá-falvakra vonatkozó írásos adatokat. E gyűjtés azonban semmiképpen sem zárható le a középkor végén, hanem át kell nyúlnia a XVIII. századba, sőt sok esetben a múlt századba is. E nélkül ugyanis a nyelvtudomány sem a helynév megfejtését, sem pedig az eltűnt falunak a terepen való lokalizálását teljes biztonsággal nem vállalhatja. A helynévgyűjtők feladata ezután a történeti kartográfiai adatok útmutatása szerint dűlőnevek segítségével a helyszínen pontosan meghatározni az egykori település helyét. A falu egykori határának megállapítása nélkül ugyanis a településtörténet nem mérheti le az eltűnt helység súlyát, jelentőségét a táj életében. Csak így, az eltűnt és meglévő települések együttes térképezésével állapítható meg a vizsgált terület népsűrűsége, egyes korok építő tevékenysége. Így érzékeltethető az a hatalmas munka, amelyet a lakosság századokon át a természeti tájnak művelt tájjá alakításával végzett. Végül a pontosan meghatározott pusztá faluhely feltárásával a régészet napvilágra hozza a letűnt korok mindennapi életének emlékeit.⁵⁸ Bármilyen különösen hangozzék, éppen falvaink nagymértékű pusztulása nyújt mó-

⁵⁵ Sinkovics, i. m. 274–5.

⁵⁶ Mezősi, i. m. 61, 63, 65.

⁵⁷ A problémák legújabb ügyes összefoglalását l. Márkus I., *Kertek és tanyák Nagykovácsán a XVII–XVIII. században*. Kecskemét, 1943.

⁵⁸ A foszfát-tartalom kimutatásával a talajvizsgálat ma már nagy segítséget nyújthat az elpusztult települések helyének pontos megállapításához. Vö. Lorch N., *Methodische Untersuchungen zur Wüstungsforschung (Arbeiten zur Landes- und Volksforschung)*. Jena, 1939.

dot olyan településtörténeti megállapításokra, amelyeket szerencsésebb nyugati országok tudománya nem is remélhet. Nálunk ugyanis a földben szinte érintetlenül fennmaradt a letűnt életnek számtalan darabja. Nyugaton a települések megszakítatlan fejlődése következtében a korábbi fokok emlékeit maga a továbbhaladó élet semmisítette meg. A magyar kutató azonban abban a helyzetben van, hogy az elhagyott falvak tömeges feltárása után pontos képet rajzolhat ama korszak településeinek morfológiájáról, mindennapjáról, a benne folyt élet színvonaláról, melyben a kiásott helység elpusztult. Csak idő kérdése tehát, hogy településtörténetünk tárgyi emlékek cáfolhatatlan bizonyosságai alapján leírassa a tatárjárás előtti, a XV. századi, vagy a törökkori magyar falusi nép verejtékes életét.⁵⁹

Bár ezek a kutatások ekkora haszonnal járnának, nálunk mégis alig indultak meg. Nyelvtudományunknak köszönhetünk eddig a legtöbbet. Helynévgyűjtőink ugyanis igyekeztek a munkájuk során felmerülő adatok magyarázatára, lokalizálására.⁶⁰ Mivel azonban a történeti adatgyűjtést és a történelmi szemléletet többnyire nélkülözték, a nevek mögött rejtőző egykori élet megszólaltatására csak legkiválóbbjaink vállalkozhattak. Most történettudományunkon van a sor. Az adatgyűjtéssel egyidejűleg tisztázni kell a fentebb megemlített és az ezekhez kapcsolódó számtalan kérdést, hogy a felmerülő részletek az egykori keretek közé állítva kerülhessenek vizsgálat alá. Amíg ez el nem készül, addig mindhárom tudományág egyaránt nélkülözni kénytelen a közös munkájuktól várható eredményeket.

JAKÓ ZSIGMOND

⁵⁹ Az eddigi kutatások gazdag eredményeire l. Szabó K., i. m., Papp L., Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén: *Ethnographia-Népelet* 1931: 137–52.

⁶⁰ Weidlein J., A dülőnév kutatás történeti vonatkozásai: *Századok* 1935: 665–92. — Ua., Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában: *Századok* 1934: 611–20. — Elpusztult erdélyi településekkel kapcsolatos adatok bőségesen találhatóak Szabó T. Attila helynévtörténeti dolgozataiban.

A nyárádremetei fészület

Maros-Torda megye egy kis Nyárád-menti havasalji falujának, Nyárád-Remetének¹ római katolikus templomában egy nagyértékű, művészi fészület van, mely szerencsére elkerülte mind az 1916., mind az 1944. év őszén a faluban és környékén dúlt harcok romboló veszélyeit.² Erre a becses emlékre az EMKE úti-kalauz már több mint félszázada fölhívta a figyelmet, s ismételte ezt 1901-ben ennek új kiadása, az Erdélyi Kalauz is.³ A fészületet ezek után főleg a nem messzi Szováta-fürdő kiránduló közönségéből számosan megtekintették. Azonban még igazi jó fénykép se készült róla,⁴ s a szép művel az irodalom annyira nem foglalkozott,⁵ hogy kora ismeretlensége miatt még BALOGH JOLÁN rendkívüli értékű művének⁶ 1943-ban megjelent első kötetéből is kimaradt.

Az EMKE úti-kalauzának figyelem-fölvívó két és fél sorát ID. RIBICEI NEMES ÖDÖN marosvásárhelyi polgári iskolai tanár, később igazgató, rajzoló- és festőművész, a Kalauz egyik munkatársa írta. Ő ismerte Marosvásárhely és környéke műemlékeinek egy részét és Maros-Torda

¹ A XX. századig Köszvényes-Remete.

² Az 1944. évi őszi harcokban a templomot gránátszilánkok érték, de a fészület sértetlen maradt.

³ EMKE úti-kalauz Magyarország erdélyi részében. Kolozsvár, 1891. — EKE úti-kalauz. Kolozsvár, 1901. — Köszvényes-Remetéről az elsőben a 125—26., a másodikban a 171—72. lapon.

⁴ Egy nem elég éles fölvételét 1943-ban az Egyetemi Könyvtárban F. Takáts Zoltán dr., kolozsvári egyetemi tanár által rendezett erdélyi művészeti kiállítás alkalmával láttam a kolozsvári Szent Ferenc-rendieknél. Az Üdvözítőt a fészületen a művész teljesen más felfogásban ábrázolta, mint a kolozsvári Kornis-fészület megrázó erejű művésze. Most a Szent Ferenc-rendnél a fölvételt újra keresve megtudtam, hogy az egy azóta Désre távozott szerzetes testvér tulajdona volt, s a mai posta és közlekedési viszonyok mellett nem volt módomban a fészületről képet szerezni.

⁵ Marosszék két régi feldolgozója Benkő Károly és Orbán Balázs se ír róla. Benkőnek nagyon kevés volt a művészettörténeti ismerete, s vele ilyen irányú érdeklődése is. Orbán Balázs pedig Nyárád(Köszvényes)-Remete környékének erdőiben és hegyein az őskori várak egész láncolatát fedezte föl. Művében, »A Székelyföld leírása« marosszéki (IV.) kötetében (a 93—98. l.) főleg ezekkel foglalkozik, s ezekben és a fölfedezés örömeibe elmerülve, mivel a falu temploma nem volt régi, meg se nézte. Ott jártában valószínűleg senki olyannal se találkozott, aki a fészületre, s hagyományára fölhívta volna a figyelmét. Így nem tudott s ezért nem írt róla.

⁶ Az erdélyi renaissance. Az Erdélyi Tudományos Intézet kiadása. Kolozsvár, 1943. 4-r 408 l.

megye négy régi templomában másolt az 1890-es években a mészrétegek alól kibontott XIV—XV. századi, — máig is kiadatlan — falfestményeket.⁷

NEMES, aki látta a nyárádremetei feszületet, ezt írja: a művészileg faragott feszületről az a hit, hogy a marosvásárhelyi várbeli templomból került oda, midőn azt a reformátusok elfoglalták.⁸ Ennek a hagyománynak igazsága most már adatokkal is valószínűsíthető, sőt minden jel arra mutat, hogy ez a feszület APAFI MIKLÓSNAK 1537-ben a marosvásárhelyi Szent Ferenc-rendi kolostor templomába elhelyezett drága feszületével azonos.

Ismeretes, hogy a marosvásárhelyi, ú. n. várbeli nagytemplom a reformáció előtt a Szent Ferenc-rend temploma volt. A ferencesek úgy látszik, hogy már Árpádházi királyaink utolsó száz évében megtelepedtek itt; kolostorukról 1316-tól ismerünk írott adatokat. KARÁCSONYI JÁNOS révén azt is tudjuk, hogy Hunyadi János 1444-ben Caesarini Julián biborosnál kieszközölte ennek a kolostornak a marianus ferencesektől való átadását a salvatorianus ferencrendiek kezébe.⁹ Már ez előtt, 1400-ban VIII. Bonifacius pápától a templom számára értékes búcsúkat szereztek, számos kegyúr és végrendelező hívó támogatta azt, sírjaiba sokan temetkeztek, s 1525-ben 13 miséspap, egy növendék és tíz segítőtestvér teljesített benne és a zárdában szolgálatot.¹⁰ Ide temették a XV. század utolsó negyedében a főúri Apafi-család egyik kiváló tagját, APAFI MIHÁLYT, akinek szép csúcsíves ízlésű címeres sír- emlékéét Kolozsvárt az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti Tára őrzi.¹¹

⁷ Legelőbb a nagyölyvesit, melyet ő XIII. századnak vélt. Balogh Jolán a XVI. század elejéről valónak ítéli. Azután 1894. március 28. és 29. napján a marosszentkirályi, 1895 tavaszán a marosszentannai református templomok, 1896 nyarán pedig a nyárádszentlászlói unitárius templom 1496 és 1497 évszámú freskóit másolta le. A Kalauzba írt sorok szerzőségét saját magától hallottam.

⁸ EMKE úti kalauz. Kolozsvár, 1891. 125—46.

⁹ Karácsonyi János, Szent Ferenc rendjének története Magyarországon, 1711-ig. I, 203 és II, 114—6. — Itt jegyzem meg, hogy Karácsonyi a marosvásárhelyi várbeli templom építését bizonyíték nélkül teszi 1460 tájára. A templom számbajöhető csúcsíves részletei korábbra vallanak. A legutoljára épült torony külső falára pedig Hunyadi Jánosnak az egykori friss vakolatba metszett neve és a XV. századi arab számjegyekkel valószínűleg a század végén írott 1442 évszám feltehetőleg nem minden ok nélkül került oda, s azt jelezheti, hogy Hunyadi Jánosnak valami köze volt legalább a torony építtetéséhez, mely mindig utoljára épült. Nem lehet kizártnak tartani azt sem, hogy Hunyadi az 1441—42-i győzelmes hadjáratai zsákmányából valamit kedvelt ferencesei marosvásárhelyi temploma vagy tornya építtetésére is juttatott.

¹⁰ Karácsonyi, i. m. I, 203 és III, 114—5.

¹¹ Keöpeczi Sebestyén József, A Becse—Gergely nemzetség, az Apafi és a bethleni gr. Bethlen-család címere: Erd. Ir. Szemle V (1928), 76—7 és kny. Erd. Tud. Füz. 13. sz. 10—11. A síremlék képe uo. — A síremlék a templomból rég kikerült. Építőanyaggal s más törmelékekkel együtt a Szent György-uteai papitelek mellől a vár kapubástyája felé vezetett siksátor falából jutott abba az anyaghalomba, melyet a temetőőrház építésére hordtak össze. Ott találtam meg ezt a becses emléket.

Ide rendelte temetését 1525 elején héderfájai Barlabási Lénárt erdélyi alvajda is, aki a marosvásárhelyi ferenceseknek pártfogója volt.¹² A kolostor jelentőségét eléggé jelzi az, hogy 1535-ben az erdélyi rendházakból szervezett keleti salvatorianus ferencrendi őrseget marosvásárhelyinek nevezték, mivel az ide sorozott szerzetes-házak közül az volt a legrégebb és legnépesebb.¹³

Amikor ez a szervezés történt, akkor már a reformáció jelenségei Erdélyben is mutatkoztak. E mellett azonban a katolikus hívő-buzgalom is élt és áldozott.

A Szent Ferenc-rend történetében két évvel ezutánról olvashatjuk, hogy a salvatorianus ferencrendiek Jászberényben, 1537-ben tartott közgyűlése megengedte az Apafi Miklóstól följánlott drága keresztnek a marosvásárhelyi Szent Ferenc-rendi templomban való elhelyezését.¹⁴ KARÁCSONYI — sajnos — itt nem idézi forrását s a marosvásárhelyi zárda történetének külön elbeszélésekor meg sem említi ezt a nevezetes tényt. Csak könyve többi részéből lehet következtetni, hogy adatait a gyöngyösi Szent Ferenc-rendi zárda följegyzéseiből merítette.

De kevés adat van a közismert művekben és kiadványokban a keresztadományozó APAFI MIKLÓSRÓL is. A Beese-Gergely nemzetségből származó ősi nagy családjának a szakirodalomban csak a XV. század hatvanas éveitől van jó leszármazása.¹⁵ NAGY IVÁN közismert műve e család esetében hiányos s részben kétes. Ez a mű azt az APAFI MIKLÓST, aki a nemzedékrendi számítás szerint a kereszt adományozása idejében szóbajöhet, éppen a marosvásárhelyi templomba temettet Apafi Mihály unokájának jelzi.¹⁶ Más forrásból tudjuk, hogy ő a mohácsi vész után választott két király közül I. Ferdinánd hívei közé tartozott s 1535-ben Bethlen Elek volt erdélyi alvajdával együtt oly szükségben élt, hogy külön hívták fel segítségükre a király figyelmét.¹⁷

Nagyon valószínűnek látszik, hogy APAFI MIKLÓSNAK a Zápolyai János király erdélyi helyzetének 1529 nyaratól kezdődött megszilárdulása következtében távoznia kellett birtokairól,¹⁸ s más erdélyiekkel

¹² Teleki Okl. II, 450—5.

¹³ Karácsonyi, i. m. I, 394 és II, 115.

¹⁴ I. h. I, 397.

¹⁵ Karácsonyi, Magyar nemzetségek a XV. századig. I, 213—26.

¹⁶ Nagy Iván, Magyarország nevezetes családai, I, 50.

¹⁷ Egyháztörténelmi emlékek a hitujítás korából. Szerk. Bunyitai Vince, Karácsonyi János és Rapaics Rajmund. III, 65.

¹⁸ A Zápolyai János-párti erdélyi országgyűlések közül az ágotait (1528. március 10), a baráthelyit (1528. június 14), a dánosit (1529. július 12) (ezt sajtóhibából, vagy földrajzi tájékozatlanságból, de mindenesetre tévesen írják a helyesen közölt forrásidézet ellenére dátosinak), továbbá a Medgyesen 1531-ben és 1533-ban tartott három országgyűlést mind az Apafiak délerdélyi ősi birtokai közelébe hirdették, vagy tartották (Magy. Orszgy. Emlékek I, 217—22 és 467—68). Az országgyűlésekre fegyveresen sereglő résztvevők és kíséretük az ellenpártiaknak nem tették ajánlatossá a kiélezett pártviszonyok között a közelben az otthonmaradást. Nagyon valószínűnek látszik, hogy Apafi Miklós súlyos szükségbe jutása elmenekülésével és idegenben élésével áll összefüggésben.

együtt ő is a menekültek nehéz sorsában osztozott. Súlyos helyzetében talán fogadalmat tett, vagy mint buzgó hívőt és műszerető lelket a drága kereszt sorsa aggasztotta és ezt kívánta biztosítani az akkor még szilárdan álló marosvásárhelyi zárda hitszigeitén, hová lelkét nagyatyja sirja és síremléke, bizonyára patronus-hagyományok s e mellett a környéken élő rokonságba helyezett bizalma is vonzotta és irányíthatta.¹⁹

Amint a határozatból látszik, a Szent Ferenc rend ismerte a drága kereszt értékét, s örömmel gazdagította vele legnagyobb székelyföldi templomát.

Ismeretes aztán, hogy a reformáció előretörésével 1556-ban a rend elveszítette marosvásárhelyi kolostorát. Kolozsvárt a domokosrendieket és a ferenceseket 1556. március 15-én űzték ki a zárdáikból.²⁰ E tájban történhetett a marosvásárhelyi ferencrendiek kiűzése is. Két szomszéd falu két fő birtokosa, koronkai Mihályfy Tamás és székelyfalvi Polyák Boldizsár, a marosvásárhelyi templomból a szerzeteseket kizavarva, a lutheránus hitnézetű KÁLI BALÁZST tette be oda papnak, kit így Marosvásárhely első protestáns papjának kell tekintenünk.²¹

Kérdés azonban, hogy az Apafi Miklós-féle keresztet ekkor, vagy más ilyen forradalmi esemény következtében vitték el a marosvásár-

¹⁹ A XV. századi Apafi Mihályon kívül minden valószínűséggel erős kapcsolata lehetett a zárdával Apafi Miklós apja testvérének, Apafi Lénárt-nak is. Ez Maroszáéken Madarasi leányt vett el, ott lakott, s 1492-től 1513-ig négyszer volt a szék főhadnagya (1492, és 1498, 1511 és 1513), kétszer főbírája (1505 és 1508) s Maroszék részéről jelen volt az 1506-i híres agyagfalvi székelygyűlésen is (Székely Oktl. II, 139–42 és I, 316). Az ő védőszentje Szent Lénárt lévén, lehetséges, hogy a marosvásárhelyi református templom déli kapujának ívmezejébe a megláncolt Szent Lénárt kinoztatását ábrázoló freskó festése is valamilyen kapcsolatban van vele. A Marosvásárhely múltjáról 1942-ben tartott előadásomban a freskó valószínű donatorául még Barlabási Lénárt alvajdát föltételeztem, aki a ferences-kolostor egyik patronusa volt. Ma az Apafi kapcsolatok ismerete mellett valószínűbbnek vélem Apafi Lénárt-nak, vagy hozzátartozóinak közreműködését a freskó létrejöttében. A képen látható országcímer, paizsformák és a a renaissance nagybetűk alakja mind Apafi Lénárt és Barlabási Lénárt szerepkora, azaz a kép XVI. század első negyedéből való származása mellett szólnak. A kép restaurátora az Apafi és Barlabási Lénárt kapcsolatait a zárdával és Szent Lénárt-tal egyaránt nem ismerve, egy ismeretlen Krisztus-legenda alaptalan föltevésében, a földön heverő Szent Lénártot Krisztus-fejjel restaurálta. Apafi Lénárt-nak három fia, György, Márton és László közül az első 1538-ban Maroszék kapitánya volt. Valószínűleg már előbb is viselte ezt a tisztséget, s így Apafi Miklós a kereszt sorsának figyelemmel tartásában reá is számíthatott. — Az Apafi-család levéltárának nagy része egyébként a család kihalásakor a Kincstári Levéltárba került, s ennek átkutatása és feldolgozása esetén a leszármazáson kívül még sok más érdekes kérdés is tisztázható lehet.

²⁰ Pokoli József, Az erdélyi református egyház története I, 90. — A szerzetesek kiűzése kétségtelenül összefügg Kálmáncsehi Márton debreceni plébános akkori itteni megjelenésével és demagóg-ízű szereplésével. Ezt Pokoli a következő fejezetben tárgyalja, anélkül azonban, hogy az 1556 tavaszi kolozsvári eseményeket összefüggésbe hozná vele, holott összefüggésük világos.

²¹ Karácsonyi, i. m. II, 116.

helyi templomból Remetére. A lutheranusok ugyanis az oltárt és a keresztet meghagyták a templomokban. Megtörténhetett tehát, hogy a marosvásárhelyi ferences-templom elfoglalásakor az Apafi-féle feszület érintetlenül a helyén maradt. Viszont az is megeshetett, hogy a másutt történt rombolások hírére óvatosabb lelkek a nagybecsű emléket előre biztonságba igyekeztek helyezni s a forrongó városból csendes, félreeső faluba vitték.

Annyi bizonyos, hogy a reformációval felbolygatott lelkek forrongása szakadatlanul tovább tartott, s Erdélyben a magyarság tömegei a kálvinizmus felé sodródtak. Ennek ereje Melius Péter föllépésével folyton nőtt, úgy, hogy az 1564. június 4—11. tordai országgyűlés a református vallást törvényesen is elismerte. A forrongás azonban ezzel nem szűnt meg, s a kártevésre sokszor hajlandó tömeg több helyen erőszakosságokra ragadtatta magát. Kolozsvárt 1565 tavaszán a Szent Mihály-templomból kihányták az orgonát. Gyulafehérvárt ugyanekkor a székesegyházban lerombolták az oltárokat, összetörték a két orgonát, a képeket és szobrokat, s Nagyváradon is a hasonló pusztítást csak az odaérkezett János Zsigmond személyes erélyes föllépése akadályozta meg. Székelyudvarhelyen is e tájban égették meg a templom ékességeit.²²

E zavargások és kártételek híre mindenfelé eljutott, s lehet, hogy ha az Apafi-féle feszület addig a helyén is maradt, ekkor az elpusztítástól féltve, valószínűleg igyekeztek megmenteni. A nagyértékű műkincs elvitelét Marosvásárhelyről ezek alapján 1556-ra vagy 1565-re tehetjük.

Lehetséges, hogy a feszületet a reformációtól érintetlenül maradt Csíkba akarták átmenteni, s Marosvásárhelyről arra indították útbá, amerre a havasi ösvényeken a Nyárad felső vidékének római katolikus hívei a híres csíksomlyói búcsúkra ma is járnak. Valami okból aztán a kereszt ott maradt Remetén. De épen úgy lehet, hogy a feszületet egyenesen ide, e félreeső, akkor egészen eldugott faluba²³ vitték elrejtetni,

²² Pokoli, i. m. I, 171—2 és 175.

²³ Nyárad — régebben Köszvényes — Remete csak a szakadátvölgyi országút és a nyáradvölgyi kisvasút kiépítésével kapcsolódott be a forgalomba. Azelőtt félreeső havasalji község volt, melynek háta mögött a Görényi havasok és a Hargita felé már csak Marosszék több mint 30.000 holdas közös erdeje következett. Ezen a vidéken a Nyárad mellett a pápai tizedjegyzékben (1331—35) csak Szentmárton nevével találkozunk. Ennek régi Csík-szentmárton nevéből a csík a törökben véget, határt jelent, s bizonyosság arra, hogy ez a község és egyháza valaha Marosszék szélén állott. A Nyárad mellett fölötté alakult egyházközségek mind később keletkeztek s Köszvényes kivételével egészen a reformációig majd mind Szentmárton filiái voltak. Midőn az anyaegyházközség a XVI. században unitáriussá lett, ezek római katolikusoknak maradvá, rendre önállósultak. Ennek időpontját adja az 1913. évi erdélyi róm. katolikus Schematizmus. Szentmárton leányegyházai közül a szomszéd Vadad és a távolabbi Iszáló csak a XVII. század második felében önállósult. Búzaháza a XVII. században lett katolikusból unitáriussá. A Nyárad-szentmártonon felüli községek közül a legrégebb okleveles adatot Köszvényesről és plébánosáról 1484-ből ismerjük [Szék. Oktl. I, 243—47]. A többiek mind

azzal, hogy itt biztonságban maradhat, s veszély vagy szükség esetén akár a havasokba, akár Csíkba elrejtésre tovább lehet szállítani. Ma már a Marosvásárhelyről való elkerülés körülményeit adatok hiányában nem lehet teljesen tisztázni, de a feszület megmentőinek és őrizőinek csak hálával tartozunk, hogy Maros-Torda megyének e nemben ma már egyetlen, és országos viszonylatban is nagy értékét szerencsésen megmentették és megtartották.²⁴

KELEMEN LAJOS

az 1567-i dénáros adóösszeírásban szerepelnek legelőbb. Remetének az Apafeszület odavitetésekor minden valószínűség szerint még csak kápolnája lehetett. Az egyházközség csak 1783-ban önállósult [schematizmus. 1913, 191]. 1562-től 1601-ig ez a falu a görgényi várhoz tartozott. Mielőtt 1601-ben az ország rendei, majd az év végén külön kiváltságlevéllel Báthory Zsigmond is a marosszéki székelyek harmadik rendjét felszabadította [Szék. Okl. V, 168–71. l.], rendszeren sokan vonták meg magukat a Szék-havasa aljában fekvő falukban, honnan keresésük, vagy háborús veszély esetén könnyen az erdőkbe menekülhettek. Ez egyik oka annak, hogy némely havasalji falu népsége időnként hirtelen megnövekedett. Az 1602-i és 1603-i Basta-féle összeírások tanúsága szerint Remete a környék legnépesebb falva; innen ugyanis 1603-ban 42 hadköteles esküszik föl [Szék. Okl. V, 257]. Azonban a termelőhatár sovány írtásföldjei mellett a szabaddá lett nép csak szegény marad, főleg állattenyésztésből élt s nehezen viselhette volna az önálló egyházközség terheit. Ez egyik és fő-oka az ily helyeken a késői önállósulásnak. Az erdők régi kiterjedésére pedig ezen a vidéken jellemző, hogy még 1916 október elején ott jártamkor Deményháza alsó végétől a Marosvásárhelyre vezető út mellett a falu felé, a legelőn, mint az egykori erdő maradványa, tucatnyi magános, többszázéves tölgyóriás állott. Egy ilyen faóriás másfél vagy két méternyi megmaradt törzsalját természetes kapufélfának használták a falu vége egyik szegényes külsejű telkén. Midőn 1937 szeptemberében utoljára jártam arra, hogy lefényképeztessem azokat, sem ezt, sem a tölgyóriásokból egyetlen darabot se találtam már meg.

²⁴ Szinte hihetetlen, hogy a nyárádremetei parochiának, vagy 1783 előtti anyaegyháznak, a köszvényesi parochiának, esetleg a közeli mikházai Szent Ferenc-rendi zárda domus históriájának följegyzései ne említsenek valamit a keresztnek a szájhagyomány révén fönmaradt eredetéről. A kereszt eljövendő és várva várt műtörténézésének ezeket, de ezeken kívül meg kell vizsgálnia azt a kérdést is, hogy ez a becses emlék vajjon nem a Veit Stoss, vagy az ő Erdélyben is dolgozott fiai alkotás-e?

A korszerű régészeti múzeum

Tanulságok a kievi Történeti Múzeum kiállításáról

1941—42 telén Kiebben tett tudományos kutatóutamkor részletesen tanulmányozhattam azokat a szempontokat, amelyek a Történeti Múzeum kiállításának rendezőit vezették. Az ott szerzett szóbeli felvilágosításokból, valamint a számomra hozzáférhető irodalomból úgy látom, hogy a rendezés alapvonalai egyeznek a Szocialista Tanácsköztársaságok Szövetségének területén található többi múzeumokéval. Eltérések csupán a rendező egyéniségek természetesen különbözőségében s a rendelkezésre álló anyag természetében találhatók. Most, amikor az a feladatunk, hogy a légiháború elől pincékbe rejtett leleteket ismét kiállítsuk, termékeny és tanulságos lehet a kievi tapasztalatok megismerése. E tapasztalatokat egybeötvozöm más európai múzeumokban szerzett tanulságokkal s főként azokkal a szempontokkal, melyek bennem a kutatómunka során érlelődtek. Bár számunkra, főként a kievi múzeum rendezésében megvalósult új elv a tanulságos, a szovjet tudománnyal megteremtendő kölcsönös munkatársi viszony érdekében gyümölcsözőnek látom azoknak a rendezési hibáknak a feltárását is, amelyeket ott tapasztaltam. Szeretném ugyanis, ha ez a dolgozat nemcsak felénk közvetítene tapasztalatokat, hanem egyúttal tanulságul, vagy vita-alapul szolgálhatna a szovjet tudományos körök felé is.

Ismertetésemet három tömbre tagolom: 1. A kievi múzeum rendezésének bemutatása, 2. az európai és a magyar múzeumok jelenkori rendezési elveinek és történeti kialakulásuknak rövid összegezése s végül: 3. a korszerű múzeum-rendezés alapelveinek vázlata. Meg kell jegyezni, hogy csupán a kiállítás kérdésével foglalkozom, sok fontos kérdés (pl. a korszerű raktározás, a leletek megőrzése (konzerválása), a naplók vezetése, stb.) most megtárgyalatlanul marad. Ezek ugyanis inkább belső szervezeti kérdések és csak közvetve szolgálják azt a magasrendű népművelési célt, amelynek a kiállítás egyik legfontosabb alakító tényezőjének kell lennie.

1.

A kievi Történeti Múzeumot az egykori Lavra kolostor tömbjében, az egyik hatalmas egyházi építmény csarnokaiban s kisebb melléktermeiben helyezték el. Két csarnokterem és három kisebb terem szolgált kiállítási helyiségként, egy kisebb terem munkaszobaként, egy másik pedig raktárként. A múzeumnak ez az elhelyezése, amint alább kitéjük, átmeneti szükségmegoldás volt, bár a nagyobb termek világítása kifogástalan lévén, a választás eléggé indokoltnak látszott. A belső termek tagolása nem felelt meg a kiállításra került anyag tagolásának, s itt

tűnt ki, hogy a múzeum-rendezés első kelléke a múzeumi anyag arányában megtervezett s múzeum számára épített épület. Ennek érzékeltetése céljából tegyünk úgy, mintha a bejáraton belépve végigjárnók a múzeum termeit. Az első csarnokteremben (A) az ember feltűnésétől a szkíták megjelenéséig feltárt anyagot állították ki, a második terem (B) ettől jobbra a szkíta-szarmata-görög-római- és népvándorláskori emlékeket tartalmazta, ebből a csarnokból nyílt a munkaszoba (C) és a raktár (D), a bejáratától balra levő három kis teremben helyezték el a kevi Oroszország emlékeit (E) és a késő-középkoron át az újabb időkig ívelő régiséganyagot (F, G).

A leletek többsége az őskorból és a népvándorlásig tartó időből származott; ez megkövetelte a két nagy csarnoktermet. Amde ezzel egyszerűen megbomlott az időrendi folyamatosság: az ABEFG sorrend helyett a látogatónak a B teremből ismét át kellett mennie az A termen, hogy szemléljék folytathassa. A termék sorrendje tehát BAEFG lett, s ez határozottan érzékeny zökkenőt jelentett a szemlélet folyamatosságában. Ugyancsak helytelen az, hogy a munkaterem és a raktárak a kiállítási csarnokból nyíltak s csak a kiállításon keresztül lehetett oda jutni. A nem múzeumnak készült épület tehát eleve csökkentette a látogató mozgásfolyamatának, a rendezésben elgondolt dinamika fokozására való okszerű kihasználását. Ennek az alapelvnek fontosságáról alább még beszélek.

A múzeumba lépve az első benyomás tehát határozottan elkedvetlenítő volt. Fokozta ezt az is, hogy a raktár kis befogadóképessége miatt, több helyen a kiállítási szekrények tetejére, vagy éppenséggel a pusztá földre is kerültek régiségek, nagyrészt nagyméretű agyagedények. Bosszantóan hatottak azok a bronzszínűre festett nagy gipszalakok is, amelyek az ősembert ábrázolták. A legtöbb tárló kiállítási polcai közvetlenül a padló felett kezdődtek s az ott elhelyezett tárgyakat csak lekuporodva lehetett szemügyre venni. A tárgyak vörös és szürke alapra kerültek, felirataik azonban hófehér papíron, nyomdai betűkkel készültek s a tárlók szemléletkor, ezek kiugró foltja elvonta a szemet a színtelenebb leletekről. Mindez avult vidéki múzeumaink átlagos képére emlékeztetett. Különösképen lehangolóan hatott ez rám, mert nem sokkal előbb rendeztük korszerű kiállítási kellékekkel (de nem korszerű szellemben, erről alább!) a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeit.

Az első benyomás-sorozat azonban csak a szem felületes tapasztalatait összegezte, s az avult dolgokra figyelt fel. Amikor mélyebbre hatolva, szekrényről szekrényre szemlélttem meg a kiállítást, a rendezésből olyan friss és erőteljes szellem bontakozott ki, amelyik feledtette a sokszor együgyű tálalást és nagy tudományos és emberi élményemmé tette ezt a múzeumot. Az avult szerkezetű szekrények tartalmát ugyanis átfogó szemlélettel rendezett és vas következetességet sugárzó leletanyag töltötte meg. Az emberi munka, a termelőeszközök és az általuk alakított társadalmi fejlődés sodró erejű menete szinte az egyik szekrénytől a másikig ragadta a szemlélőt. Átéllhette az egyéni és társadalmi élet valóságának kibontakozását s a benne — szinte korszerű gépóriások

okszerűségével — megvalósuló nagyszerű szerkezetet. Ennek a hatalmas rendező elvnek kifejtését eddig egyetlen európai múzeumban sem láttam. Magam is fokozódó izgalommal mentem tárlóról tárlóra, mert a kutatómunka szigorú következetessége bennem már régen megindította európai múzeum-rendezéseink avult voltának felismerését, s kezdettek már kibontakozni előttem a korszerű múzeum körvonalai. Ez tette lehetővé, hogy a lelkesedéssel egyidőben nyugodt tárgyilagossággal is mérleljem a látottakat.

Vegyük sorra a rendezés alapelveit a kisebb egységtől mindig tágabb látóhatár felé tartva:

a) A tárgyakat nem egyszerűen, mint valami módon elkészült dolgokat mutatták be, hanem készülésük menetét is feltárták. Egyszerűen a halott tárgyat emberi munkára váltották át. A nyersanyagtól s a bányászás helyétől a kész eszközig szinte szemünk előtt formálódott szerzőszámmá a kő, vagy fém élettelen anyaga. A múzeum roppant gazdagságú gyűjteménye lehetővé tette a rendezőknek, hogy az elkészítés különböző munkaszakaszait elkezdett, féligkész és befejezés előtt álló leletekkel szemléltessék a használatba került, kész eszközig. A kőbalták, vagy a bronzból való szkita nyílhegyek készítésének, sok fortélyának szemléltetése, még a gépi munkához szokott emberrel is megbeosültette az ősök tudását, s világosan érzékeltette, hogy munkamenete az akkor ismert eszközök szintjén épenúgy a lehető legésszerűbb volt, mint mai tudásunk mellett mai eszközeink gyártásáé. A bemutatásnak ez a módja lehetővé teszi a műveltség elmúlt fokainak helyes értékelését s az azóta megtett út felmérését.

b) A tárgy készülés-menetének bemutatásával nem fejeződött be a kiállítás-rendező feladata. A társadalmi kibontakozás magyarázatakor talán még fontosabb ennél a szerszám működésének, az életben betöltött szerepének, szemléltetése. Míg a tárgy készült — bár bizonyos szervezetséget megkíván — inkább az egyén, a kismesterségek szerepét világítja meg, az eszköz használatbavétele elsősorúan megszabja a termelést s a termelő társadalom szerkezetét. A szerszám használatának mikéntje s a vele kifejtett munkamennyiség értékelése mélyebben belevilágít az egykori műveltség igazi szerkezetébe, mint a sorozatszámra egymásmellé rakott kő- vagy fémszerszámok élettelen tömege. Itt a szemléltetést egyrészt a természeti népeknél még ma is használatban levő, őskori jellegű szerszámok ábrázolásaival érték el, másrészt pedig a szegény és gazdag leletek egymás fölé rétegezésével igyekeztek a különböző osztályok hagyatékában mutatkozó különbségek kidomborítására. Azoknál a koroknál, amelyekből egykorú ábrázolásokat ismerünk (pl. a görög és római időkből, vagy a kievi Oroszország korából), ezek bemutatásával fokozták a tárgyak vallomását. Meg kell itt jegyezni, hogy a tárgyak életének és szerepének megrajzolása bizonyos mértékig egy másik elv rovására történt: az összefüggő s egy helyről való (pl. egyazon sírban talált) leletsoportokból a szemléltetés kedvéért egy-egy darabot kiemeltek és sokszor más helyen állítottak ki. A két szempont pedig egymás rovása nélkül is megvalósítható. Erről alább írok.

c) A történeti materializmus felismeréseinek megfelelően arra töre-

kedtek a rendezők, hogy a termelőeszközök társadalomformáló erejét és birtoklásuk osztálytagozó szerepét is bemutassák. Ezt a feladatot a fent már látott kezdeményezéseken kívül nem tudták teljes egészében magából a leletanyagból megoldani. Itt a kievi múzeum rendezői külső eszközökhöz folyamodtak: a tudományos szocializmus nagy képviselőinek munkáiból vett magyarázó idézetekkel látták el a tárlókat. Az eredmény tehát nagyrészt nem az anyag csoportosításából szólalt meg, hanem az írott szöveg közvetítette a látogató felé. A 3. pontban megkíséreltem felvázolni, hogy miképpen lehetne az eszközök társadalmi szerepét, bár roppant nehéz rendezés-technikai feladat, a leletek által meg-
szólaltatni.

Marx, Engels, Lenin és Sztalin tömör mondatai természetesen más képzetkapcsolást s mélyreható gondolatsorokat idéznek elő a történelmi materializmus neveltjeiben, mint a kívülállóknak. A leletek és a szövegek együttese egyúttal a dialektikus fejlődés törvényének időket átható voltát is sugallotta. Ezek az idézetek szolgáltak arra, hogy az egyes korok osztályharcainak alakulását szemléltessék s alátámasztásukként a gazdag szépségű leletek mellett sor került a szegényember hagyatékának, az európai múzeumokban alig látható kiállítására is.

d) A rendezés belső értelmét akkor értettem meg igazán, amikor egy-két történelmi tankönyvüket is elolvastam, s mindig több emberrel beszélve beleláthattam a szovjet-nevelés szerkezetébe, sőt alkalmam volt az egész szellemi élet jelenségeinek — bár sajnos csak futólagos — megismerésére. Ekkor vált világossá, hogy a múzeum itt nem önmagában hordja értelmét, hanem beleágyazódik a szovjet tudomány és világnézet egyre terebélyesedő s az élet minden vonatkozását átjáró szemlémébe. Ebből a nézőpontból a múzeum nemcsak a mult idők maradványainak adattára, hanem az ember és a társadalom kibontakozásában a mai napig is ható erők megelevenítője, tudatosítója és így a népnevelés egyik legerősebb eszköze. Nincsen különbség a múzeum küszöbén kívül folyó élet s a küszöbön belül látható élet között, hanem egyik a másiknak — a mult a jelennek s a jelen a multnak — értelmezője és tudatosítója.

A szovjet múzeum-rendezés tehát a kutatással karöltve abban az irányban halad, hogy a mult történéseinek és folyamatainak szerkezetét a jelenig vezetve a mai ember s a jövő alakulásának tudatosítójává tegye. Ennek az elvnek gyakorlati keresztülvitelét egyelőre (legalább is Kievből) a mult avult múzeumi berendezéseinek felhasználása és sok esetben külső — nem a tárgyakból kifejtett — segédeszköz alkalmazása még alakulás-közben levőnek ismertette meg. Mindezen zökkenők ellenére, még annak is nagyjelentőségűnek kell felismernie ezt a rendezési törekvést, aki nem tud beleilleszkedni a dialektikus materializmus történelemszemléletébe. Mert nem tekintve a történelemszemlélet ilyen, vagy amolyan voltát és azt, hogy a forradalmi társadalomban a múzeum is természetszerűleg az osztályharc szerves részévé válik, az étellel való közvetlen és értelmező kapcsolat megteremtése, olyan rendező elv s olyan egyetemes értékű felismerés, amely nem maradhat terméktelen a korszerű múzeum-rendezés egyetlen területén sem.

2.

Ahhoz, hogy a rendezésben jelentkező forradalmi újítást igazi jelentőségében lemérhessük, és hogy a benne mutatkozó avult maradványok eredetét láthassuk, szükséges az európai múzeum-rendezés kialakulásának s jelen állapotának megismerése. Ez a szemle egyúttal átvezet bennünket a korszerű múzeum-rendezésnek ahhoz az elképzeléséhez, amelyet a kievi tapasztalatok felhasználásával igyekszem felvázolni.

Az európai múzeumok — beleértve természetesen a cári Oroszország múzeumait is — kivétel nélkül magángyűjteményekből nőttek közgyűjteményekké. Fejlődésük a történelmi erők intézményformáló hatásának természetét példázza.¹

Az egyéni tudásvágynak, szépérzéknek gyűjtés formájában való kielégítése mindenkor nagy költségekkel járt. Érthető tehát, ha az ókorban, s később is, főként az uralkodók és az egyházak hódolhattak a valamennyiünkben meglévő ősi ösztön magasfokú kiélésének. Az asszír Assurbanipal, az egyiptomi II. Rhameses, a görög Polykrates, Peisistratos, Klearchos, majd Nagy Sándor és utódai a pergamoni Attalidák és az egyiptomi Ptolemaiosok méltó társa a műgyűjtésben az antik Róma három nagy uralkodója, Julius Caesar, Augustus és Hadrianus is. E birodalmak nagy kapitalistái épenúgy utánozták uralkodóikat, mint ahogyan később az Anjouk, Bourbonok vagy Habsburgok gyűjtőszenvédélye is követőkre talált főembereiknél. Mellettük a klasszikus ókorban épenúgy, mint később a középkorban és az újjászületés korában a nagy vallási központokban a fogadalmi ajándékok és az egyházi jellegű műalkotások valósággal eleven múzeumai voltak e korok művészetének. Ezek, tekintve az egyházak erős hagyományörző voltát, néhány száz évre visszamenőleg, szinte régészeti múzeumként is szerepeltek. Míg az uralkodók a legnagyobbbrészt zsákmányból szerzett magángyűjteményeiket szigorúan elzárták, az egyházak múkincseihez a templomokban jórészt mindenki hozzáférhetett.

A római közműveltség magas foka és demokratikus rendje elsőként törte át a magángyűjtemények zártóságát. Épen Caesar volt az, aki — mintegy egyeduralmi törekvéseinek leplezéseként — kedvezett a tömegnek s tanácsára Asinius Pollio a nép számára is megnyitotta remek régiséggyűjteményét. Ebben a légkörben bukkan fel elsőízben az a gondolat, hogy a vagyon senkit sem jogosít fel arra, hogy termei rejtekébe dugja el a többi ember szeme elől az emberi szellem marandó értékeit. Augustus császár belső embere és jóbarátja, Agrippa ugyanis sürgeti az antik művészet magánkézben levő remekeinek állami tulajdonba való vételét s belőlük nyilvános közgyűjtemény felállítását. Agrippa terve csak mintegy kétezer év távlatában valósult meg a francia forradalomban a Louvre megnyitásával és a jelenkorban a Tanács-

¹ Az intézmény-történetre jó összefoglalás Hóman Bálintnak »Múzeumok, könyvtárak, levéltárak« Bp., é. n. (1925) című dolgozata; ez a legszükségesebb további irodalmat is felsorolja.

köztársaságok Szövetségében, a közönség elöl elzárt magángyűjteményeknek a közgyűjteményekbe való beolvasztásával.

A nyugatrómai birodalom bukása után, a császárok s főurak gyűjtőtevékenysége a bizánci udvarban folytatódik. Gyűjteményeik javarésze áldozatul esett a XIII—XIV. századi velencés és latin-francia dúlásoknak.

A középkori feudális társadalomban közgyűjtemény elképzelhetetlen volt, sőt a gyűjteményeknek a tudósok számára való időnkénti megnyitása is tisztán a gyűjtő kényétől-kedvétől függött. Sokat javult a helyzet a humanizmus korában. Ekkor az érdeklődés erőteljesen az antik világ emlékei felé fordult s becses érem-, szobrászati- és feliratoskögyűjtemények keletkeztek a tudásszomjas fejedelmek s főurak kastélyaikban. E magasrendű művészi ízlés és ókorszemlélet helyébe lépő puritán reformáció, jóidőre a katolikus országokba szorítja vissza a humanista szellemet s a már a rendszer felé bontakozó gyűjtőszenvédélyt. Helyette a családi kincsesládákban ú. n. ritkaságtárak keletkeztek. Ezekben minden rendszer nélkül halmozták össze mindazt, ami rendkívüli volt. Természeti csodák, régipénzek, különös kövületek, ezermesterek munkái, régészeti emlékek furesa összevisszaságban sorakoztak egymás mellett. Ámde épen e gyűjtőszenvédély hagyománynélkülisége által létrehozott gyűjteményekből sarjadtak ki később az egyetemes érdeklődés felé tartó korszerű múzeumok.

Mindezek a gyűjtemények kizárólag a gyűjtő egyéni érdeklődését szolgálták és szó sem lehetett arról, hogy a természet- és a mult emlékeit a tanulmánygyők szabadon tanulmányozhassák, vagy az érdeklődők tudásuk terebélyesítésére megszemlélhessék. Az emberiség nagy szellemei ugyan időről-időre követelték a gyűjteményeknek a közösség szolgálatába állítását. Petrarca a XIV. században lép Agrippa nyomába, követelvén a könyvtárak szabad használatát. Erre azonban csak a XVII. század elején kerül először sor a milanoi Ambrosiana megnyitásával. Ez időben Németországban Leibnitz követeli közgyűjtemények rendezését és nyilvánossá tételét. A felvilágosodás nagy szellemi mozgalmának hatására az uralkodók egymásután kénytelenek engedni a nyomásnak és gyűjteményeiket megnyitják a látogatók számára. Ennek a nyomásnak nemcsak erkölcsi megnyilatkozásai voltak, figyelmeztető példaként ott állott a francia konvent tette, amellyel a királyi és egyházi vagyont nemzeti tulajdonnak nyilvánította és a Bibliothèque Nationale, valamint a Louvre megnyitásával közkinccsé tette mindazt, ami eddig csak a kiváltságosoké volt. Angliában a British Museum, Magyarországon pedig a Nemzeti Múzeum tehetős magángyűjtők kezdeményezéséből jött létre, a romantikus nemzeti felbuzdulás hatására. Ebben a légkörben alakul ugyancsak nemeslelkű magánemberek gyűjteményeiből és kezdeményezésére az Erdélyi Nemzeti Múzeum, a marosvásárhelyi Teleki-Téka, a szebeni Bruckenthal-Múzeum és a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum is. Ezzel el is érkeztünk a jelenkorba. Az utolsó lépést a Tanácsköztársaságok Szövetsége tette meg, amennyiben a termelőeszközök mintájára a magángyűjteményeket, mint a tudományos kutatás termelőeszközeit, állami tulajdonnak nyil-

vánította és beolvasztotta a közgyűjteményekbe. Így került a világhírű kievi Chanenko-gyűjtemény is az ottani Történeti Múzeumba, ahol most már nemcsak a szakemberek szűk köre, hanem a tudástkereső tömeg is szemlélheti, még hozzá amint láttuk, korszerű értelmezésben.

Az, amit fentebb a múzeumokról mondtam, inkább csak a múzeumnak, mint intézménynek, rövidre fogott eseménytörténete volt. Minket azonban e folyamat belső rugói érdekelnek, hogy megvilágításukkal tisztán láthassuk a múzeum-rendezés jelen állapotának előzményeit s jövőbe vezető útjait. Ehhez két dolog megismerése szükséges: a) szemügyre kell vennünk, hogy e gyűjtemények milyen szempontok szerint voltak rendezve és b) meg kell ismernünk az eseménytörténet és a rendezés viszonyát.

a) Gazdag magángyűjteményekben még ma is láthatjuk a múzeum ősfarmáját: nem más ez, mint pompázatos magánlakás. Régi szőnyegek, gobelinek a falakon, a könyvtárszekrényben drágamívű kötésben ritka első kiadások, a berendezés faragott renaissance bútorokból áll s az ablakok mellett üveges szekrényekben kóbalták, bronzfegyverek, aranyékszerek hevernek, nagy mesterek képei s berakásos díszfegyverek zsúfolódnak a falak még szabadon maradt felületein. Természetesen valamennyi darab kiváló szépségű — vagy legalább annak vélt — alkotás. Az egyetlen rendezési szempont a lakás szempontja. Sokszor még mai múzeumainkban is találkozunk ilyenfajta rendezéssel, egy-egy letétnél ugyanis gyakran feltételként kötik ki, hogy a letét egésze egy helyen állíttassék ki. A gyűjtésnek ez a kezdeti foka — bár régen túlhaladtunk rajta — olyan gondolatcsirát is magában hord, amelyet változott formában, de tovább kell majd fejlesztenünk korszerű gyűjteményeinkben. Nevezetesen azt, hogy a műveltség emlékei valamilyen módon összefüggenek és egymást magyarázzák s nincsen külön néprajz, régészet, növénytan vagy állattan, hanem ezek csupán egy-egy kor képét változó hatásaikkal kialakító erők vetületei. Természetesen nem állítom, hogy az egykori magángyűjtőkben e gondolat tudatosan meg lett volna, de a maga helyzetét a múltban kutató emberi elme öntudatlanul is jobban érezte az összefüggést, mint a később mereven különálló, s egymásról tudni sem akaró, szakokra bomlott tudomány. Ebben a korszakban még szó sem lehet például a kismesterségek vagy a paraszti élet emlékanyagának gyűjtéséről. A gyűjteményeknek nemcsak gazdái, hanem jellege is arisztokratikus.

Ezt az arisztokratikus jelleget nagyon sok közgyűjteményünk kiállítására még a mai napig is őrzi. Csak a kiváló szépségű leletek kerülnek kiállításra. Ha példának okáért az ember végigmegy a Magyar Nemzeti Múzeum népvándorlaskori s történeti gyűjteményein, azt a benyomást nyeri, hogy e korok emberei kivétel nélkül bővelkedtek aranyban és ezüstben s drágamívű ékszerekkel pompáztak és berakásos bútorok s kincseket érő szőnyegek között laktak (I—II. tábla). Hogy közben embermilliók pásztorkodtak, földet túrtak, nádból s vesszőből fonták házaikat vagy épenséggel putriban laktak és két kezük munkájával s agyuk minden fortélyával küzdöttek a mindennapok életéért, arról

semmi felvilágosítást nem kapunk: ennek emlékeit a raktárszekrények zárják el a látogatók elől.

Amint a magángyűjtemények kincsei gyarapodtak vagy a gyűjtemények közkézre kerültek, a rendezés lassanként a tudósok feladata lett. E munka első kérdése természetesen a leletek időrendbe állítása volt. Az épen e korban gyönyörűen alakuló természettudományok fejlődéselméletének mintájára akarták módszerüket kidolgozni, az eredmény azonban vajmi szárnalmas volt. Az eszközök formájában beálló változásokat figyelték meg, s tisztán e külső jegyek alapján sorozatokat állítottak fel (tipológiai sorok), amelyek feltevésük szerint a fejlődést, az időbeli egymásutánt képviselték. Alapelvük az volt, hogy a fejlettebb formának későbbinek kell lennie, mint a kevésbé fejlettnak. Ez eddig rendjén is lett volna, ámde a forma fejlettségét kezdetben tisztán szép-érzékükre támaszkodva állapították meg. Pedig világos, hogy például egy sófejű csákány formájának fejlődését nem az esztétikai szempont határozza meg, hanem az, hogy a legkisebb ellenállás irányában a legkisebb erő kifejtéssel érjenek el vele eredményt. Ezek a szempontok akkor még egyáltalán nem vetődtek fel — sajnos, még ma is csak ritkán figyelmeznak rájuk —, s így a természettudományok mintájára elgondolt módszer minden volt, csak épen nem természettudományos. A múzeum-rendezésnek és a tudományos munkának ez a foka még ma is erőteljesen kísért a kiállításokon. Különösképen a germán tudományosság nem tudott belőle mai napig sem kilábolni, hanem toldozott-foltozott formában „modernizálja“ ennek az avult felfogásnak rendező fogásait.

Friss szellemet és új — sokáig lappangó s csak ma kiteljesedni kezdő — lehetőségeket jelentett a múzeumok számára az ásatással való anyaggyarapodás. Ezeket kezdetben határozott kincskereső szándékkal végezték, de az ásatások természetében levő tulajdonságok épen ellenkező eredmények felé kényszerítették kezdeményezőinket, mint amilyen céllal munkájukhoz láttak. Az ásatásokkor a földben egymás felett talált leletrétegek ugyanis feltétlenül annyit jelentenek, hogy az alsóbb rétegek korábbi időkből valók, mint a felettük lévők. Ezzel az egyszerű ténnyel szilárd alapot kapott a leletek időrendbe állítása, s az esztétikai fejlődéssorozatok helyett tárgyilagos eszköz jutott a kutatók kezébe. Nyilvánvaló azonban, hogy e kétségtelenül megbízható rendező elv még csupán keretet jelentett, mert a tárgyak nem azért formálódtak mássá, mert az idő telt, hanem azért, mert a tapasztalat munka közben a legkisebb ellenállás irányában alakította formájukat. De az ásatások természetéből ezen kívül még egy másik kényszerítő erejű tény is következett. A föld ugyanis az egykori élet tárgyi maradványainak teljességét őrzi, a szegényember hagyatéka épen úgy napfényre kerül az áso nyomán, mint a kereskedőé, vagy a nagyúré. A telepek, személdombok és temetők mind pontosabbá váló feltárása és feldolgozása következtében a kutatás és azt követve a múzeumi kiállítás is, mindinkább kénytelen volt az élet teljessége felé közeledni. Ezt jóformán a mai napig inkább az előző anyag rendezésekor kialakult módszerekkel tette s a tárgyakat környezetükből kiszakítva szemléltette. A dolog termé-

szete azonban mindinkább megköveteli a kutatási módszernek s evvel együtt a kiállítás rendezésnek megváltozását. A magam részéről nem hiszek abban, hogy e lassú változás a múzeum-rendezés lassú korszerűsítésében is tükröződni fog. A múzeum-rendezés ugyanis mindig határozott tudományos magatartás, tudományos világnézet megvallása. Ebbe belefoldozni nem lehet, az új felismerés, az új magatartás gyökeresen új rendezést követel. Ezt a követelményt a tárgyak nyelvén a korszerű ásatások fejezték először ki. Nincsen szervezlenebb valami, a dolgok tudatára ébredt ember — egyelőre szakember — számára, mint egy tipológiai rendszerű múzeumban összes egykori vonatkozásainak megőrzésével kiemelt és kiállított sírt látni. Ezt ugyanis az egykori élet teljességének egyik hiteles tanúja, míg a körülötte levő tárgyak nem az egykori életben betöltött szerepükben sorakoznak, hanem a XIX. századi kutatás eredményeit példázzák, végeredményben tehát például nem a kőkori életről adnak számot, hanem a múlt századi kutató gondolkodásának szerkezetét tükrözik. E belső ellentmondás feloldása csak új rendezéssel történhetik.

Bár a korszerű rendezés alapelveit az ásatások és a tárgyak belső természete kényszerítő erővel követeli, mai múzeumi kiállításaink szinte kivétel nélkül még az előző tudományos szint rendezési elveibe ágyazzák be a sokkal szélesebb lehetőségeket kínáló anyagot. Ami előrehaladás történt, az inkább csak a kiállítások technikai kellékterére szorítkozik. Itt azonban igen nagy s mindenképpen előnyös változásokat figyelhetünk meg, főként a korszerű építészet és az okszerű lakásrendezés hatására.

A világos, minden felesleges díszítést kerülő termekben megszűnik a zsufoltság, az anyag egyrésze raktárakba kerül. Eltűnnek a renaissance s barokk díszítésekkel gazdagon faragott tárlók, melyek még híven őrizték az egykori magángyűjtemények lakásrendezésének emlékét. A tárlókat úgy szerkesztik, hogy a bennük kiállított tárgyak a szemlélő 60°-os látókúpjába kerüljenek. Hosszas kísérletezésekkel állapítják meg a termék festésének és a szekrényekbe kerülő tapétáknak színét, hogy minél semlegesebb legyen és az uralmat a régi tárlók sötétségéből előkerült tárgyaknak engedje át. A felírások egyszerű betűtömbjeinek színézése és elhelyezése a legkényesebb ízlésnek is megfelel. E korszerű tálalás hasznosította mindazt, amit a korszerű hirdetés (plakát) és kirakat-rendezés eredményként könyvelhet el. Abban a túlzott törekvésben, hogy minél inkább semleges keretet adjon a múlt emlékeinek, sok heces kezdeményezést vetett el magától a múzeum-rendezés. Így példának okáért lekerültek a falakról azok — a bár sokszor nagyon is silány kivitelű — képek, amelyek régebben az egyes korok emberének megjelenését, ruházatát s munkáját szemléltették. Pedig e törekvések alapjában véve helyes irányban indultak volt. A zsufoltság megszüntetése egyúttal megkövetelte az anyag kiválasztását: ez megint csak arra vezetett, hogy csak a legszebb leletek kerültek a közönség szeme elé, s így a szegény ember hagvatéka, az egykori idők társadalmának met-szetét szolgáló teljes leletanyag ismét megbomlott, a kiállítás tehát újból arisztokratikus jellegű lett. Ilyenképpen ez a minden áron való

„korszerű“ rendezés, bár a múzeumi termek külső rendje szempontjából határozott fejlődést jelentett, végeredményben meghátrálás volt a rendezés igazi feladatai előtt.

Az európai múzeumok e korszerűsítési törekvéseinek mélyében alapjában ott lappang a régi rendezés avult voltának megérzése, viszont rendkívül jellemző az, hogy ez az érzés csupán a kiállítás köntösének megváltoztatásában nyilatkozott meg, egyébként minden maradt a régiben.

Ennek következtében példának okáért Európa egyik „legkorszerűbben“ rendezett múzeumában, a Magyar Nemzeti Múzeumban éppen fordított a helyzet, mint Kiebben. A belépő a múzeum világos termébe, minden sallangtól mentes, levegős rendezésében és tárlósoraiban az első pillanatra igazi korszerű múzeumban érzi magát (I—II. tábla). Kristályként világos és áttekinthető a termek sora s mégis ha a látogató végignézi a tárlókat, egy-két tiszteletreméltó kezdeményezést (pl. az őskőkor) nem tekintve, úgy megy ki a múzeumból, hogy halavány sejtése sincsen arról, hogy miképpen és miért alakult az egykori ember és társadalom élete, hogyan dolgozott elődjeinek sora, stb. Az ember mindennapja helyett csak dísz tárgyaít látja, remek edények, nemesfém-ékszerek, majd bútorok és szőnyegek sorakoznak olyan tisztaságban, mintha az emberiség egész élete csak ünnepnapok sorozatából állott volna. A korszerű tudományos kutatás eredményei csak annyiban érvényesülnek, hogy a leletek gondos időbeli sorrendben következnek egymás után és területi, népi elkülönítésük a legújabb eredmények alapján történt.

Sokkal haladottabb elveket képviselnek azok a múzeumok, amelyek értelmüket és létrejöttüket az élet alakulásának köszönhetik. Az ipartörténeti, mezőgazdasági vagy közlekedésügyi múzeum, igen szemléletesen tárja elénk az emberi munka történetét, ám csak az egyéni munkáét, a társadalmi fejlődés tényezőinek kibontását itt is hiába keressük. A régészeti múzeumok rendezői azonban semmit sem tanultak ezekből az — elveikhez képest mégis sokkal haladottabb — szempontokból.

Meg kell még emlékeznem néhány olyan kiállításról, amelyeket Németországban tanulmányozhattam. Ezek is a legkorszerűbb felületi tálalással fogadták a látogatót, az újkori reklám- és lakáskultúra minden eredményét hasznosították. Céljuk a germánság népi kibontakozásának bemutatása és az északi faj felsőbbrendűségének bizonyítása volt. Ezt a célt azonban nem a leletek megszólaltatásával, a bennük sűrűsödött műveltségi összetevők kibontásával szolgálták, hanem nagybetűs feliratokkal. A leletek és a feliratok között azonban jóformán semmi összefüggés nem volt. Említésükön kívül nem is foglalkozom velük, mert módszerei szempontból semmiféle haladást nem jelentenek. Az ott kiállított régészeti anyag értelmezése azon a szinten volt, mint a többi európai múzeumokban, sőt mivel az egyoldalú tipologizálás náluk még szinte egyeduralgó módszer, még sok esetben ezt a szintet sem érte el.

Összegezve e rövid szemle tanulságait, a következő képet kapjuk: A múzeum-rendezés keretei a magánlakás öncélúságától a korszerű butorzatig s világos elrendezésig hatalmas és helyes irányú fejlődést

mutattak. E fejlődés iránya az volt, hogy a régiségeket olyan semleges környezetben mutassák be, amelyik az anyagnak a lehető legelőnyösebb tanulmányozási lehetőségét biztosítja, s amellet minden helytelen képzetkapcsolást eleve kizár. A régi korszerűtlenségek (pl. dús barokk faragású szekrényben kiállított népvándorlási leletek) megszűntek.

A rendezés belső elvei ugyanilyen irányban fejlődtek, de egy előző fokon megrekedtek. A fejlődést a tisztán esztétikai szempontú időrend-kutatástól az ásatások terelték helyes irányba. Az önmagával ellentmondásba került kutatás csak lassan kezdi felismerni és beismerni ennek az ellentmondásnak belső feszítőerejét. Meggyőződésem, és tapasztalatom, hogy az előbbrejutást nem az értelmi belátás fogja kikényszeríteni, hanem az egyre tökéletesedő ásatás-technika kényszeríti majd a kutatókat az egykori élet teljes összefüggés-hálózatának felismerésére és szerkezetének kutatására.

b) Az eddigiekben mind a múzeumi intézmény, mind pedig a rendezés kialakulásának folyamatát önmagában figyeltük s tőlünk telhetőleg e kibontakozás belső rugóit vizsgáltuk. Az ilyenképpen megismert jelenséget most a társadalmi mozgásban, működés közben kell megfigyelnünk, hogy eddigi szerepét s jövődő alakulását helyes mértékkel határozhatjuk meg.

Az első lépés az volt, hogy a fejedelmek és főrangúak magángyűjteményeiben felhalmozott anyag a mind jobban kibontakozó tudomány-nak nélkülözhetetlen forrása lett. Ez a fejlődés idők folyamán kikényszerítette a tudósok behatolását az addig féltve őrzött termekbe. A kutatók kezdetben csak a már meglévő anyagot dolgozhatták fel, s szempontjaik nem érvényesülhettek a gyűjtemények további fejlesztésében. A rendezésben azonban már a gyűjtőszennvedélyen túllépő elv — az önmagáért való tudományos rendezés — érvényesült. A tudomány szempontja lassan fölébekerelkedett a gyűjtőének, mert az összekötő láncszemekben mutatkozó hiányok kényszerű erővel követelték a gyűjtemények gyarapításának irányítását.

A fejlődés további fokát a felvilágosodás nyomán tudatosodó közönségi igények erőszakolták ki: a gyűjtemények megnyíltak a tudományt igénylő polgárság előtt. A gyűjtemények gyarapításának és rendezésének munkája már szaktudósok műve, az ő érdeklődési körük s a tudományos kutatás általuk képviselt szintje szabja meg a gyűjtemények megjelenését. A kapukon beeresztett tömeg csak tudomásul veszi ezt az állapotot. Láttuk azt, hogy az ekkori rendező elvek, inkább a XIX. századi ember eszmélésének mértékét képviselték s nem a mult idők sajátos szerkezetét. Ez az állapot a század könyvműveltségű polgárságának többé-kevésbé meg is felelt. A tudomány szentségének tekintélyi elve uralkodott, s ezt az elvet tisztelte a múzeumok tudós kiállításáiban is. Ez az állapot még legtöbb múzeumunkban korunkig tart, legfennebb a dolgok találása változott.

Közben azonban a társadalomnak a tudománnyal szemben támasztott követelményei megváltoztak, s célként az elzárkózás helyett a szolgálat bontakozott ki. Ezzel párhuzamosan a régészeti nyersanyag a mind tökéletesebb feltárás-technika következtében olyan követelmények-

kel lépett fel, amelyek irányát fentebb vázoltam. A mai erjedési folyamatban tehát a következő erők bontakoznak ki: 1. Az ásatások, amelyeknek eredeti célja csak anyagszaporítás volt, az élet teljességének nyersanyagát tárták fel, s így feldolgozásuk lassan ránő a régi elméletekre s lényegben új célkitűzéseket ad a kutatómunkának. 2. A munkásság, parasztság és értelmiség fokozatosan vagy forradalommal lép a régi társadalmi rend helyébe, s megjelenésük új igényeket támaszt a mult kutatásával szemben. Ezek az igények szinte egybevágóan fedik a leletanyagból kikívánkozó új lehetőségeket.

E két egybehangzó tényező követelményei régen túlhaladták már a múzeum-rendezés mai állapotát. A múzeum tehát egy lépéssel ismét lemaradt az igények mögött. Ezt az egy szakasszal való lemaradást a kibontakozás minden eddigi megismert lépésekor tapasztalhattuk. A kibontakozás ugyanis a következő szerkezetbe foglalható:

Gyűjtőszervenvedély, magángyűjtemény, |→ spekulatív tudomány, |→ társadalmi nyomás, |→ közgyűjtemény, formális tudományos szemlélet |→ ásatások, társadalmi nyomás, tudományos haladás, |→ magángyűjtemények államosítása, az egyén és társadalom életének szerkezete. Ebben a sorozatban a következőmény az előzményben előbb csak lappangva volt benne, majd a magában hordott ellentmondás eredményeként szükségszerűen előzmenye fölé terebélyesedett, s azt már csak mint nyersanyagot hordotta magában.

Ma ismét fordulóponton állunk, de az anyagból és a társadalmi mozgás irányából felismerhettük azokat az erőket, amelyek akarva, nem akarva érvényesülni fognak. A korszerű múzeum-rendezés feladata, hogy az ásatások természete által kényszerűen kijelölt utat kövesse, s ezzel egyúttal tökéletes egybehangolódást érjen el a korszerű társadalomnevelés és tudatosítás törekvéseivel. Ha ennek lehetősége, sőt követelménye nem lenne adva az anyagban, akkor a kutatónak lelkiismereti kötelessége lenne tiltakozni a társadalom kívülről jövő igényei ellen, így azonban örömmel kell azt fogadnia, mert az anyag követelte megújulás és a társadalom igényei fedik egymást: az egyik lehetőséget nyújt az élet egykori szerkezetének és időbeli változásának felismerésére, a másik pedig megköveteli ezt. Ebben a megvilágításban értékelhetjük csak igazán a szovjet múzeum-rendezés forradalmi újítását. Ott megtették azt a lépést, amivel mi még adósai vagyunk tudományunknak és társadalmunknak.

3.

Ezek szerint bárki arra a meggyőződésre juthatna, hogy a korszerű múzeum kérdése egyszerűen megoldható: nem kell mást tenni, mint a szovjet múzeumokban megismert rendezési elvet a Magyar Nemzeti Múzeumban alkalmazott korszerű kiállítás-technikai eszközökkel megvalósítani. Aki így gondolkoznék, alapjában véve közel járna az igazsághoz, de elhanyagolna olyan — látszólag nem is jelentős — tényezőket, amelyekben a valóság nyers feszítőereje lappang, s így kiaknázásuk még közelebb segít a célhoz. Ezek rendszeres megmutatásával akarom a helyesnek felismert múzeum-rendezés alapelveit felvázolni.

A múzeum a műveltség kibontakozásának tárgyi emlékeit őrzi s tárja a jelenkor embere elé. Műveltségünk három főalkotóelemének, az egyénnek, a társadalomnak és a természetnek állandó, de változó arányú egymásrahatásából épül. Az egyén, az élettani ember sajátos erőkötege azoknak a törvényeknek, amelyek más jellegű kötegekben a többi élőlényekben is megvannak. E sajátos voltának egyik jellegzetes tünete az, hogy a természetben nem élősdiként helyezkedik el, hanem eszközeivel a maga akaratát érvényesíti benne. A természet öntörvényű valóságát lappangó erőinek felfedezésével és kiaknázásával s benne eredetileg nem adott csoportosításával (pl. gőzgép) új, az embert szolgáló erővonalakba kényszeríti. Ez a tevékenysége azonban túlnő az egyén erején s szükségképpen létrehozza a szervezett munkát, a társadalmat. Világos, hogy a társadalom a természettel vívott harc mindenkorai szintjének megfelelően alakul. E harc természetét pedig az eszközök fejlettsége szabja meg.

Műveltségünk három főtenyezője közül tehát egyik sem változatlan, hanem egymást állandóan alakítják, egymásból olyan erőket hoznak felszínre, amelyek természetét előre nem ismerik, s ezzel az élet állandó forrongás és erjedés képét ölti magára. Az egyénben lappangó sok lehetőség közül mindig az éppen szükséges tényezők kapnak erőre, míg a többi pihen vagy sorvad. A társadalmi szervezettség mindig olyan formát ölt, amilyent az ember-teremtette eszköz kikényszerít s végül az objektíven adott természet az ember számára mindig olyan erők összességét jelenti, amelyeket ebből az erőhálózatból éppen a maga szolgálatába állíthat, vagy még nem ismervén, de hatásában gátlást érezvén, le akar győzni.

Kérdés mármost, hogy a múzeum a maga tárgyi anyagával képes-e egyáltalán arra, hogy ennek az állandó erjedésnek dinamikáját s belső természetrajzát szemléltesse? Vagy pedig csak arra lenne kárhozható, hogy mintegy leltárszerűen sorakoztassa fel az idők mélyétől kezdve a harc eszközeit, nem tudván értelmezni, hogy azok miért és hogyan jöttek létre?

A feleletet műveltségünk természetrajzának fenti rövid elemzésében már meg is adtuk. A múzeumnak képesnek kell lennie e dinamikus kibontakozás szemléltetésére, mert épen az az emléanyag áll rendelkezésére, amelyben mintegy sűrítve található az egyén, a társadalom és a természet egymástformáló erőinek természete: az eszköz. A tárgyakban benne van készítőjük, az egyén, benne van a készítésükhöz szükséges munkaszervezettség, használatuk mikéntjéből pedig a tőle teremtett társadalmi rendre következtethetünk, s végül működésének meghatározása egyúttal tükrözi a természettel vívott harc állását is. A múzeum-rendezés feladata, hogy a régészeti leleteket ilyen értelmezésben — tehát eredeti értelmükben — állítsa ki. Egyszerűen a tárgyakat mozdulatlan állapotszerűségükből ismét munkává és folyamattá oldja fel.

A múzeum-rendezés nagy kérdése ezek után már csak a rendezés „hogyan“-ja marad.

Egy dolog eleve kétségtelen: a tárgyaknak kell megszólalniuk. Fel-

adatunk tehát elsősorban az kell legyen, hogy a tárgyat olyanképpen állítsuk be, hogy azok miniegy maguktól teregessék ki sorsukat és hatásukat. A magyarázó szövegeknek főmondatoknak kell lenniük, mert egyébként azt a hibát követnék el, hogy a tárgyat túlmagyaráznók és a szemlélő, ahelyett, hogy az egykori valóságot nézné, végigolvasná a múzeumot. A múzeum tehát nem léphet fel a könyv igényével. A „tárgy” megnevezésben hiba lenne csak kézzel megfogható materiát érteni, múzeumi lelet a tárgyak összefüggésének ténye is. Tárgynak számítom tehát például a lelőhelyek térképét, vagy egy temető vagy telep helyszínrajzát s az ezek alapján készült helyreállításokat. Ezeket nem tekintem a megszólaltatás külső segédeszközeinek, éppenúgy tartozékaik a kiállításnak akárcsak a nyílhegyek, sarlók, edények vagy kardok. Ezeket tudván vegyük sorra az egykori élet megszólaltatásának a múzeumrendezésben kiteljesíthető alapelveit. Először műveltségünk három főalkotóelemének megfelelően külön-külön tárgyalom a lehetőségeket.

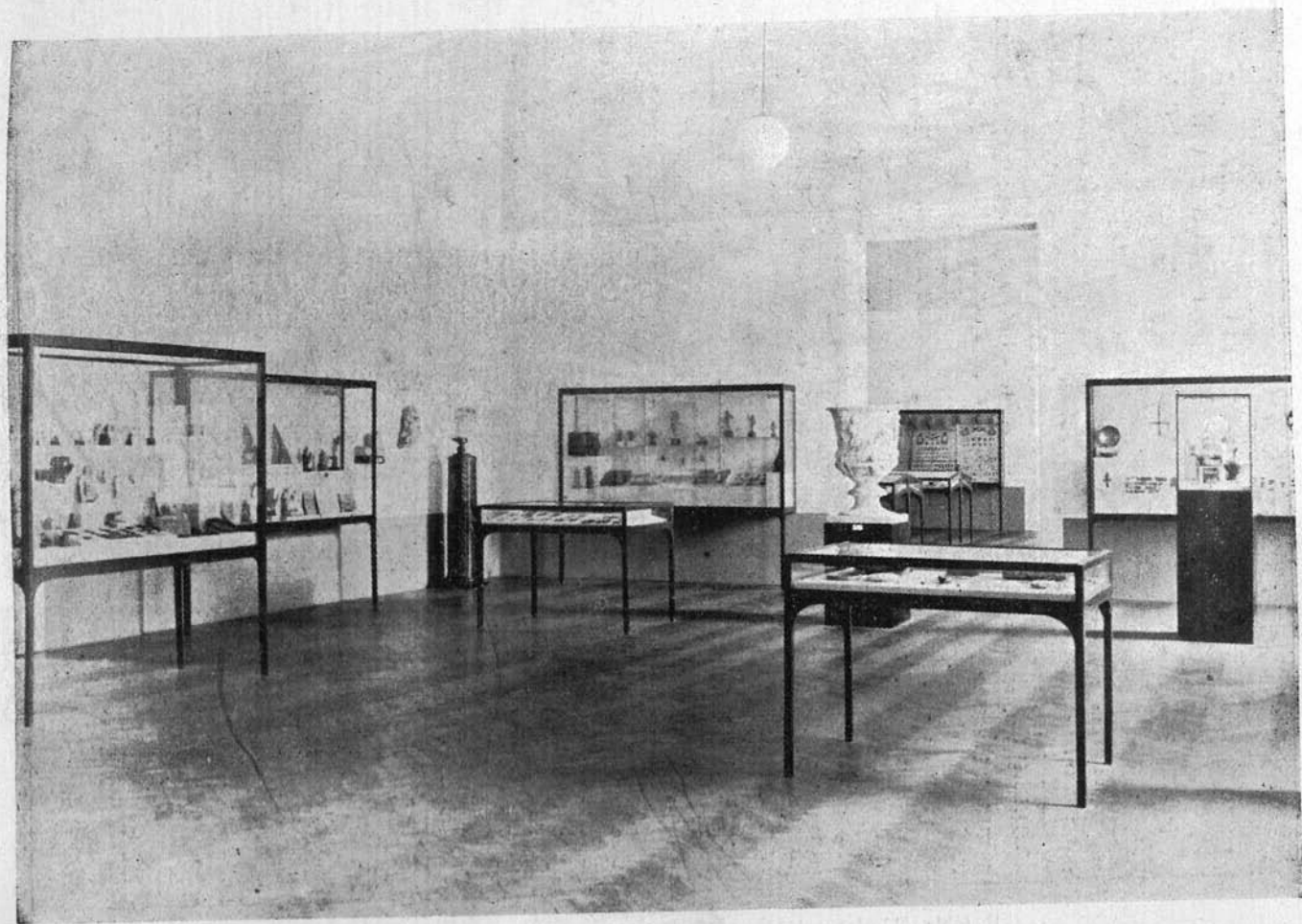
1. A z e g y é n i m u n k a. Ennek bemutatását a kievi múzeumrendezés a lehető legjobban oldotta meg. Hozzátenni valóm nincsen, utalok e dolgozatra I. részére, ahol ismertettem a megvalósítás módját. A nyersanyagtól a kész eszközig s onnan továbbmenve az eszköz működéséig nagyobb nehézség nélkül megszólaltatható a tárgy. E munka előfeltétele a tárgy mivoltának tudományos meghatározása. Ez nem mindig könnyű feladat, különösképpen akkor nem, ha csak töredékek maradtak fenn belőle. A néprajzi anyaggal való egyeztetések következtében azonban mindegyre kevesebb lesz múzeumainkban az „ismeretlen rendeltetésű tárgy” megjelölés.

2. A t á r s a d a l o m. Amint láttuk, ennek szemléltetésében a kievi múzeum rendezői nagyrészt külső segédeszközökhöz nyultak és a tudományos szocializmus nagy alkotóitól vett idézetekkel világítottak rá az osztálytagozódás létrejöttére és alakulására. Ez a megoldás csupán félmunka, mert főrekednünk kell arra, hogy a leletekből hámozzuk ki a bennük lévő társadalmi tartalmat s a lehetőség szerint minden külső segédeszköz nélkül világítsuk meg a tárgyakon keresztül a társadalom szerkezetének alakulását. Ez a múzeum anyagszerűségének első követelménye.

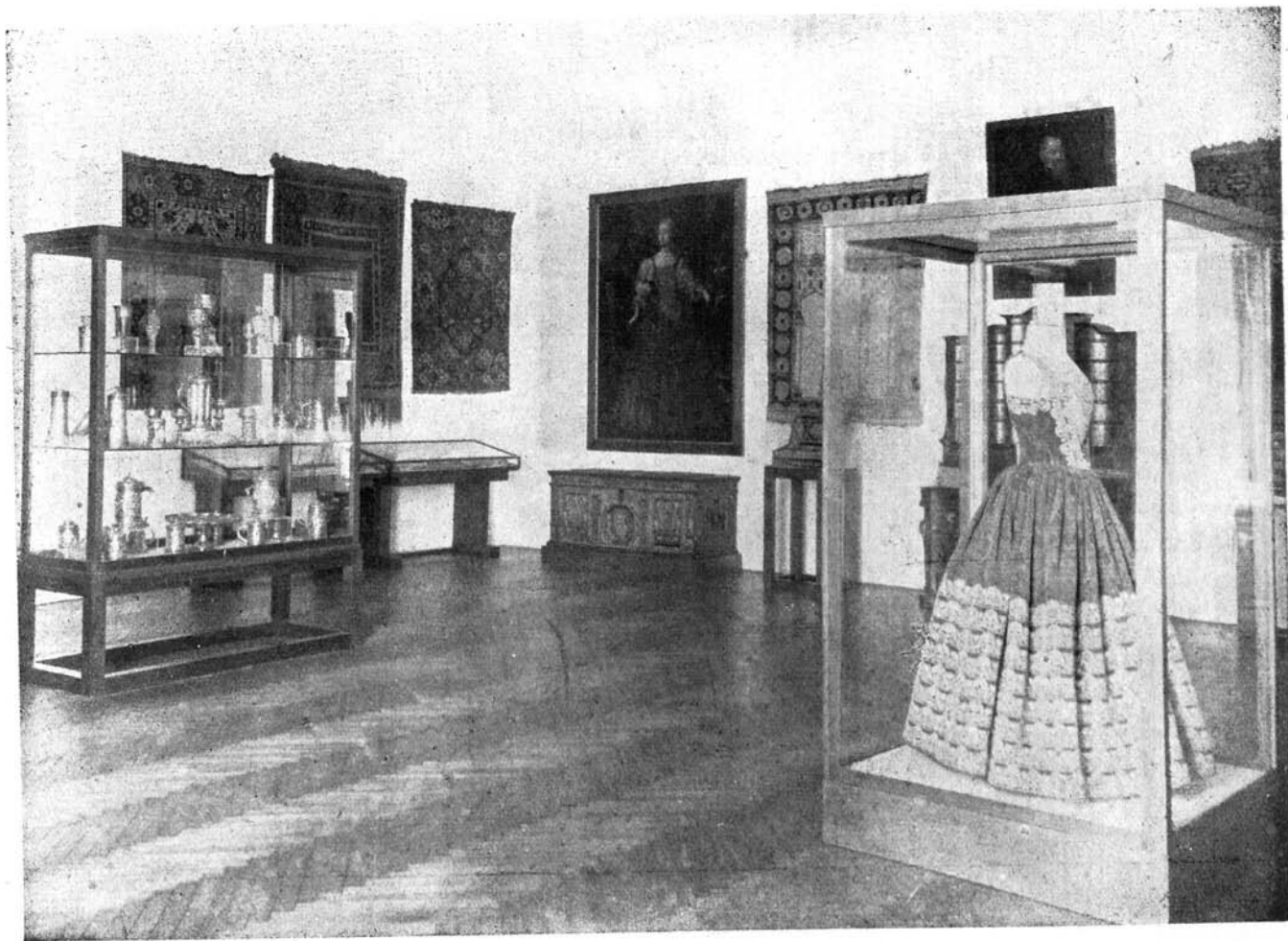
Első pillanatra lehetetlen feladatnak látszik, hogy az élettelen tárgyat mint a társadalmi alakulás létrehozóját e működése közben vetítsük a szemlélő elé. Két példán azonban megmutatom, hogy szerencsés leletekkel és korszerű tudományos felkészültséggel a társadalmi alakulás is szemléltethető.

A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának első termében két rézkori kettős sírt látunk üveg alatt. Mindkettőt földestől együtt emelték ki s hozták a múzeumba anélkül, hogy akár a csontokat, akár a mellékleteket elmozdították volna helyükről. Ideiktatom e két sírnak a múzeumi Vezető-ben adott rövid leírását:

„A. sír. Kettőssír Kiskőrösről, benne egy felnőtt férfi csontváza rézfokossal és egy faedényt utánzó agyagedénnyel. A lábnál egy ifjú csontváza mellékletek nélkül. Ez utóbbi esetleg szolgálja lehetett a felnőtt férfinak.

I. tábla. Részlet a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításáról

II. tábla. Részlet a Magyar Nemzeti Múzeum történelmi kiállításáról

B. sír. Két felnőtt nőnek közös sírja Bodrogkeresztúrról. A két csontvázat edények veszik körül. Az egyik nőnek derekán többsoros fűzér márványgyöngyökből és egy üreges aranykupocska a mellén. A másik nőnek nincsenek mellékletei. Ez utóbbi szolgálja lehetett a gazdagon ékesített nőnek.²

Ha e két ásatást a régi eljárás szerint végezték volna, ma a múzeumi kiállítás polcain néhány edény, gyöngy és ékszer képviselné az eredményt. Így azonban e két kettős sír a rabszolgaság kézzelfogható emléke lett. A múzeumi Vezető óvatos fogalmazásban csak „szolgát“ említ, azonban világos, hogy az olyan szolga, akinek életével szabadon rendelkezik ura, vagy úrnője, nem más mint termelőeszköz: rabszolga. E két kiállított sír mindennél jobban tükrözi a javak egykori elosztását is. Ha csak tárgyakat emeltek volna ki e sírokból, akkor a rabszolgáról senki sem szerezhetett volna tudomást, hiszen semmi melléklete nem volt, márpedig a semmit kiállítani nem lehet.

Ez a példa tanúbizonyság amellett is, amit fentebb az ásatástechnika tökéletesedése által kényszerűen életrehívott új tudományos magatartásról mondtam s élesen példázza egyúttal múzeumi kiállításaink arisztokratikus jellegéről tett megállapításomat is.

A másik példát, amellyel az anyag által megszólaltatható társadalmi jelenségeket akarom bemutatni, a magyar honfoglalás korából veszem.

A honfoglaló magyar nép életének kutatása közben felismertem azt, hogy a temetőket nem úgy telepítették, amint az ma szokásban van. Nem a halálozás sorrendjében ásták egymásután a sírokat, hanem a temetők pontosan tükrözték az élők társadalmának rangsorát és szerkezetét. Honfoglalóink temetőiből a magyar nagycsalád rendszer minden apró mozzanatával együtt újjáalkotható.³ Például a bezdédi (Szabolcs m.) temetőben a leggazdagabb férfisír a közepén található, tőle balra egyre szegényedő tartalommal férfisírok, jobbra pedig ugyanilyen jelleggel női sírok sorakoznak. A középső sír a nagycsalád fejének sírja, s mellette kaptak helyett a gyermekek, akik ebben a rendszerben nem a kiscsaládok tulajdonai, hanem a nagycsalád termelőközösségéé. A temető térképének értelmezett rajzához fűzött egy-két tömondattal rá lehet világítani arra, hogy a nagycsalád vérközösségen alapuló teljes vagyonszövetség volt, szigorú munkafelosztással. Ezzel egyszerűen értelmet kapnak azok a tarsolylemez, szablyák, sarlók, tűzkövek, amelyekből egyébként nem csak a jószándékú szemlélő, de még a szakember sem tudott volna semmiféle következtetést levonni az egykori magyar társadalomra. Az értelmezett temetőtérképen keresztül e tárgyak (mint a nagycsalád rendszerben megengedett egyetlen magántulajdon emlékei) egyszerre életrekelnek, s a régi magyarság családi élete, termelőmunkájának szintje és szervezete megelevenedik a múzeumlátogató előtt. E távlatban értelmet nyer a szegény és gazdag sírok egész rendszere és a társadalmi tagozódás mikéntje.

² Vezető a régészeti gyűjteményekben. Bp., 1938. 14.

³ Vö. tőlem 'A honfoglaló magyar nép élete. Bp., 1944. II. fejezet

Nagy lehetőségek rejtőznek a telepek ásatásakor talált falvak rekonstruálásában is. A magyar temetkezésben felismert rend alapján nem kételkedem abban, hogy a telepek házai vagy sátrai sem véletlen összefüggésben kerültek egymás mellé, hanem társadalmi rangsor és a munka rendje szerint. Ebből a szempontból még nem történt semmiféle vizsgálat.

Nem szeretném, ha e néhány megoldás és lehetőség felvillantása azt az érzést sugallaná, hogy a társadalmi alakulásoknak a tárgyakon keresztül való szemléltetése már megoldott kérdés. Egyáltalában nem ez a helyzet, én csak azt igyekeztem bemutatni, hogy e dolgokat meg lehet oldani. Ehhez azonban szükséges, hogy a régészeti kutatómunka is korszerűsödjék. Ha példának okáért megvalósítanák a Szovjetben is azt a temető-értelmezési módszert, amelyet magam kezdettem el, beláthatatlan gazdagodást jelentene a nép- és társadalomtörténetre. Sokkal élesebben és megbízhatóbban látnók az őskortól kezdve a család és társadalom alakulását, s nem lennének kénytelenek minduntalan sejtésekkel és feltevésekkel dolgozni. Ugyanez vonatkozik természetesen a többi európai országokra is.

A korszerű múzeum-rendezés előfeltétele tehát a korszerű tudományos munka. Éppen ennek serkentése érdekében is szükségesnek látszik, hogy a múzeum-rendezők a társadalmi valóság szemléltetése első helyre kerüljön. Hiányos volta fogja ugyanis tudatosítani a rendezőkben és a kutatókban egyaránt a kutatás eredményeinek elégtelenségét. Amikor érezni fogják, hogy ezt a tételt képtelenek még megszólaltatni az anyagból — bár benne rejtőzik — s kénytelenek külső segédeszközhöz nyúlni, akkor e hiányérzet egymagában elegendő lesz arra, hogy az öncélú régészkedés helyett a társadalmi valóság kutatása s így a műveltség természetrajzának megismerése felé terelje a kutatást. A feladat tehát az, hogy bármilyen kezdetleges eszközökkel is, de a társadalom bemutatásának első helyet kell juttatni a kiállításokon.

A társadalom szerkezetének nem csupán a munka megszervezése az alapja, hanem az a kép, amelyet a mindenkori ember alkot magának a világban való helyzetéről. Egyszóval a világnézet vagy a vallás.

Kérdés az, hogy vajjon van-e mód arra, hogy ezt a tisztán eszmélésünkben jelentkező tényezőt a múzeumi tárgyakon keresztül érzékeltesük a kiállításokon? Ismét olyan feladat előtt állunk, amelyet eddig nem sikerült megoldani. Meggyőződésem azonban, hogy csak azért nem sikerült, mert e tétel tisztázásának szükséges volta fel sem merült a múzeum-rendezőkben. A lehetőségek bemutatására, sajnos, részben ismét a magam eredményeiből kell idéznem. Annak az egyszerű ténynek az érzékeltetése, hogy a család a másvilágon is ugyanolyan rendben s munkamegosztással marad együtt, mint az életben, már egymagában is világos képet ad, a honfoglalóknak a halál után való életről alkotott elképzeléséről. Ugyanerről a túlsó életről tanúskodnak a halottak mellé útravalóként rakott ennivalók is. Nem csak az edények formája a fontos tehát, hanem annak bemutatása is, hogy miért kerültek a sírokba. Még részletek megvilágítására is látok lehetőséget. A

honfoglalók szalmával kitömött lóbórt temettek ló helyett a sírokba.⁴ Ha ezt a tényt egy-két mellérakott fényképpel összevetem az altaji samánáldozatokkal s néhány tömondattal meg is magyarázom, akkor a sírokban látott lócsontokból a magyar samánhit emlékei válnak. Más példa: az őskorban gyakori volt a kuporodott helyzetben való temetés, ilyen helyzetbe csak úgy hozhatták a holttestet, ha összekötözték; ehhez járul még, hogy a lábfejeket tőből gyakran lemetszették. Egyetlen mondattal rá lehet világítani, hogy e szokások mélyében a visszatérő halottól való félelem lappang.⁵ Ismét más példa: maradtak fenn olyan ábrázolások is, amelyek egy-egy nép világképét elevenítik meg. Legutóbb például egy temesmegyei avar sírban találták meg egy csontegely rajzában a világhegynek, az életfának, a napnak és holdnak, valamint az életfa körül legelésző állatoknak rajzát.⁶ Néhány tömondat elegendő e világos rajz értelmezéséhez. A magyarázó szövegek alkalmazásakor az a fontos, hogy mindig valami bemutatott tárgyhoz kapcsolódjanak s inkább csak mintegy „bábáskodva“ a tárgyat segítsék a megismerésben. Nem közölhetnek tehát olyan tartalmat, amelyet a szemlélő már a tárgyban is meg nem sejt, vagy a szöveg nyomán a tárgyban fel nem ismer.

Az egykori világfelfogás múzeumi szemléltetésére felhozott néhány példával ismét csak arra akartam rámutatni, hogy a megoldás lehetséges, de még nem valósult meg.

E lehetőségek felvetéséből azonban egy igen jelentős felismeréshez érkeztünk el, s a tudományos kutatás elmélyítése és a múzeum-rendezésre váró feladatok megoldása egyaránt azt követeli, hogy az ásatásokkor minél több sírt földestől együtt emeljünk ki s állítsunk ki a múzeumokban. A többi leletek csak mintegy terebélyesítői legyenek a sírokból megismert műveltség-foknak. A síroknak kell lenniök az anyag rendező középpontjainak s velük együtt a többretegű telepek metszeteinek kell kristályosodási pontul szolgálniuk. A környezetükből s összefüggéseikből kiszakított tárgyakból rendezett múzeumi kiállítás meghamisítja a mult képét. Lehetetlen fel nem ismerni azt, hogy az anyaggyűjtés és kiállítás eme szervesen módjában, még ott lappang a tipoló-

⁴ László Gyula, A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge: AHung. Bp., 1943. III. fejezet.

⁵ Hillebrand Jenő, A bodrogkeresztúri rézkori kultúra köre: AÉ. Uf. XLI, 53-4. — Ua., A pusztai svánházi korarézkori temető: AHung. Bp., 1929. 9. Az őskor-kutatásnak a természeti népek munkamódjából s eszközeiből levont gazdag következtetéseit részletes irodalommal ismerteti Roska Márton, Az ősrégészet kézikönyve. 1-II. Cluj-Kolozsvár, 1926-27. A régészet az embertanon kívül újabban a vegytani elemzések eredményeire is támaszkodhatik. Különösen a régi nép-élelmzés maradványainak elemzése szolgált eddig is váratlan meglepetésekkel [vö. B. Richthofen, Die Vor- und Frühgeschichtsforschung im neuen Deutschland. Berlin, 1937. 69. kk.] Sajnos, nálunk e téren még semmi sem történt.

⁶ A rajzot közöltem A honfoglaló magyar nép 3. képén, részletes; feldolgozása előreláthatólag az Erdélyi Tudományos Intézet 1944. évi Évkönyvében vagy e folyóirat hasábjain jelenik meg.

giai szempont egyedül üdvözítő hite. Még azok a kutatók is öntudatlanul terhesek ezzel az avult örökséggel, akik egyébként tudományos munkáikban túlléptek e fokon.

A korszerű múzeum a maga elé tűzött célokat nem valósíthatja meg más célok szerint gyűjtött anyaggal. A kievi múzeumban tapasztalt hibák sem a múzeum rendezőinek elmaradottságából következtek, hanem egyszerűen képtelenek voltak az anyagba azokat az összefüggéseket belevetíteni, amely összefüggések a hiányos szempontú anyaggyűjtés-kor vagy ásatáskor visszavonhatatlanul elpusztultak. Az anyag gyűjtésének mikéntjében is tudományos magatartás lappang s lehetetlen az új igények kikristályosítása az avult igényekkel gyűjtött s rendezett anyagból.

Ez a tény a tudományos munka és a múzeum-rendezés teljes forradalmasítását jelenti, de egyúttal arra a sajnálatos felismerésre vezet, hogy célkitűzéseink megvalósításához, épen mert az új ásatások hosszú időt igényelnek, esetleg évtizedek kellene. Addig, a felhasználható anyag gondos kiválogatásával is állandó megalkuvásokra s külső segéd-eszközök igénybevételére leszünk utalva.

c) A természettel való harc. Műveltségünk ötvözetének e harmadik alapanyagát sokkal könnyebb szemléltetnünk, mint az előző kettőt. Épen ezért csodálatos, hogy eddig jóformán kísérlet sem történt a munkaföldrajznak a kiállításokon való bemutatásra. Itt a következő lehetőségek valósíthatók meg:

1. Az eszközök formájának fejlődését elsősorban az általuk legyőzendő nyersanyag ellenállásával kell értelmezni. Aszerint, hogy a nyersanyag törhető-e vagy hasítható, kemény-e vagy porlékony, alakulnak az eszközök keskeny-élesre, zömökre és tompára, stb.

2. A leletek elterjedésének térképezése, ha korokon keresztül dinamikusan valósítjuk meg, elevenen szemlélteti a föld, az erdő, a víz és az ember közt kifejlődött élet-halál harc lüktetését. Ezt a harcot az eszközök és a társadalom épen megvalósuló szintjén kell szemléltetnünk, mert e tényezők állandó ellenerőkkel formálják egymást. A leghelyesebb, ha ezt a feladatot egy-egy múzeum a maga természetes tájegységére (pl. nálunk Erdélyre) valósítja meg. Egy nemrégiben tett ilyenirányú kísérletem felment a dolgok részletezésétől.⁷ Az élettani embernek, az általa teremtett eszköznek s az azáltal kiformált munkaszervezetnek (társadalom) a természet öntörvényű erőivel folytatott küzdelme a múzeumi kiállítás egyik legmélyebb emberi tanulságát közvetítheti. A térképeket lehetőleg az egykorú növénytakarónak és vízrajzi helyzetnek megfelelően kell elkészíteni. Hiába való dolog lenne ugyanis a mai — a réginél sokkal nagyobb területen lakott — térképre vetíteni a leelőhelyeket. A váltakozó eredményű harc belső okainak felfedését az egyéni és társadalmi kibontakozás fokában, valamint a népmozgalmakban találja meg a látogató. E lüktetés szemléltetéséhez nem elegendők csupán a dinamikus térképsorok, hanem szükséges minden korszak növényi és állati környezetének bemutatása is. Erre is alkalmat adnak a

⁷ EM. 1943:371—90 és Erd. Tud. Fü. 167. sz.

leletek (pollenvizsgálat, állati csontmaradványok), az eredeti maradványok mellé helyezett rekonstrukciós rajzokkal elérhetjük azt, hogy a látogatók egykori környezetébe illeszthetik be a küzdő embert.

3. A természettel való harc eszköze a kereskedelem is. A föld felszínén, vagy mélyében egyenlőtlenül eloszló vagy termő javak kiegyenlítésének kényszere hozta létre. A kereskedelmi utak felvázolásában s a kereskedelem tényének műveltségalkító hatásában igen szép eredményeket ért el a régészet, s így ezeknek kiállítása (mindíg a szóbanforgó tárgyi anyag bemutatásával) nem okoz különösebb nehézségeket. Ezzel kapcsolatban említtem meg, hogy amiként helyesnek ismertük fel, az ember mindenkori növényi és állati környezetének megjelenítését, ugyanúgy szükségesnek tartjuk a kereskedelem mindenkori eszközének (csereeszköz vagy pénz) szemléltetését is. Elvben tehát helytelenítem a külön éremtári kiállításokat. E külön kiállítások egyetlen indoka az volt, hogy az éremtan külön képzést kívánó tudomány lett s így a múzeumokban külön szakember foglalkozott a leletekkel. Amde ez a helyes, vagy helytelen, de mindenképen külső szempont nem lehet a műveltség egykorú emlékeinek szétbontója.

Számbavettük műveltségünk ötvözetének három főalkotóelemét s azok szemléltetési lehetőségeit. Kényszerű módon be kellett látnunk, hogy az „ötvözet“ kifejezés tényleg valóság, mert elvben mindegyik tárgy magában egyesíti a műveltség egész forrongó erőkötegét. Egy baltában például az egyéni munka s annak előfeltételül szolgáló munka- és kereskedelmi szervezet épen úgy benne van, mint ahogyan alkalmazásának mikéntje magában rejti a legyőzendő természet eszközformáló erejét s egyúttal a társadalom szerveztségének azt a fokát, amelyik épen élni tud az eszközzel. Ha pedig ez a balta sírból került volna elő, akkor egyúttal vonatkozásokat tartalmaz egykori gazdáinak a másvilágról való hitéhez is, ha idegen áru a kereskedelemre is fényt vet.

Az is világossá lett, hogy műveltségünk ötvözete nem állandó jellegű, hanem állandó forrongásban s alakulásban van aszerint, hogy egyes tényezőinek határfoka milyen szinten kényszerül erőt kifejteni. Mindezeket tudván, a múzeumrendezés alapelveként állítottuk fel, hogy az állapotok egymásutánja helyett az állandó alakulásban-levést szemléltesse. Erre van is lehetősége, ha az eddig tárgyalat módszereken kívül, olyan egyetemes emberi tulajdonságokat is kiakná, amelyek segítségével szinte újraélteti a szemlélővel műveltségünk egész kibontakozását.

Ez a kibontakozás időben történt. A régi múzeum-rendezésnek az az alapelve tehát, hogy a leleteket időrendi sorba állítja feltétlenül helyes és megtartandó. Ennek az időrendnek azonban nemcsak a termek egymásutánjában kell megvalósulnia, hanem finomabb, szinte azt mondhatnám az ember lelki-életteni (pszichofizikai) adottságainak kiaknázásával megalkotott sorrendben is. Emlékeztárunk s képzetkapcsolásunk egyik legerősebb rendezője mozgásélményünk. A feladat tehát az, hogy a szemlélő mozgásélménye zökkenés-mentesen kövesse a műveltségét, egyik tárlótól a másikig a termék során keresztül. Az ő mozgásának folyamatába kell ágyazzuk a műveltség kibontakozásának ugyancsak időben és mozgásban megvalósuló valóságát. Ez, amint a

kievi példán tapasztalhattuk, csak korszerű múzeumépületben valósítható meg. A mozgásfolyamat tagolása ugyanis akkor szerves, ha a művelődés egyes nagy korszakait lehetőleg egy-egy teremben tárjuk fel, tehát egy másik terembe való lépés egyúttal a következő fejlődési fokra való lépést is jelenti.

Ismét nehéz kérdés a következő: a múzeum százezer évek emberének történetét sűrítí úgy össze, hogy a látogató két-három óra alatt, vagy egy délelőtt folyamán végigjárja a gyűjteményeket. A cél az, hogy ez alatt az idő alatt átélessük vele s tudatosítsuk benne embervoltának sarjadását mai egyéni és társadalmi énjéig. Ez a feladat a múzeum-rendezést az „objektív műalkotás“ fokára emeli s egy új eszmélés lehetőségeit nyitja meg, amelyet legtalálóbban múzeumi-dramaturgia névvel illethetnék. A rendezőnek meg kell találnia a valóság csomópontjait, amelyekben mint a bergsoni dinamikus szkémában megkapja egy korszak hangsúlyát, úgyhogy az szinte önmagától bomlik aztán a rendezéskor alárendelt részletek felé. A rendezéskor ezeket a csomópontokat kell sugalló (szuggesztív) módon kiemelnie. A múzeum-rendezés lényege nyersanyagában is azonos a dráma rendezésével és lényegével. A történelem menete ugyanis az, hogy időben mindig közelebb tart a mai emberhez, a rendezés feladata pedig az, hogy a szemlélő a mához elérve egyszerre tisztán lássa saját helyzetét, amely eddig csak homályos felismerésként lappangott benne. Ezt a fokozódó feszültséget olyan módon kell létrehozni, hogy a feszültség létrejötte sűrítve megismételje a műveltség létrejöttét, s ellentmondásokkal teli erőkötegének belső tartalmát. Ez az összeütközéseken keresztül magára ismerés gyökerében rokon a dráma felépítésével.

Eddigelé a múzeum-rendezés ilyenfajta követelménye még nem vetődött fel, úgyhogy e rendezési elvet (amelynek messzemenően fel kell használnia a lélektan eredményeit) nem taglalhatom tovább. Amíg jól-rosszul meg nem valósul s a tapasztalat nem csiszolja ki e nyers felismerést módszerré, felesleges tovább kutatni természetét, ez ugyanis igazában csak a megvalósítás akadályai közt bontakozhatik ki.

Ami aztán a rendezés technikai megjelenítését illeti, teljes mértékben helyesnek tartom azokat a módszereket, amelyeket a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti és történeti kiállításakor használtunk (I—II. tábla). A szekrények szerkesztésében a használatkor több apró hibát figyelhetünk meg, ezek javítása azonban csupán műszaki tennivaló. Felmerül azonban az a kérdés, hogy a világosság-követelte leletrostálás nem rejti-e magában ismét annak a veszélyét, hogy a kiállítás arisztokratikus jellegű lesz. Az eddigiek megvalósítása ugyan jórészt már kizárja ezt a veszélyt, de a teljes anyag megmutatásának helyes elve mégis teret követel magának. Ezt a következőképpen oldhatjuk meg. Az állandónak tervezett kiállítás mellett, amely a kezdettől a jelenig felöléli az emlékanyagot, időszaki kiállításokat is kell szervezni. Ezek egy-egy korszak teljes emlékanyagát mutatnák be s ilyen alkalmakkor az állandó kiállítás termeiben feliratokkal hívnák fel a figyelmet arra, hogy az ott látható alapvonalak teljes bizonyító anyagának megtekintésére is mód van. Ezek az időszaki kiállítások mutatnák be egy-egy újabb ásatás

eredményeit is. Megnyitásukkor a napisajtóban részletes ismertetések volnának közzéadva. A sajtó bekapcsolódásának és a szélesebb alapú népművelésnek igen jól bevált módját alkalmazzák a nyugati múzeumok „a hónap műtárgya” intézményében. Ezt úgy valósították meg, hogy a gyűjteménynek egy-egy kiváló darabját a múzeum előcsarnokában közszemlére tették, minden hónapban váltva. Ilyenkor a hónap elején a napilapok részletesen ismertetik a tárgy jelentőségét. Egy ilyen kiemelt tárgynál azután nincsen akadálya annak, hogy részletes feliratok magyarázzák a tárgyban sűrűsödő emberi tartalmat, s módot nyújtsanak ezáltal a magasfokú önművelésre. Egy évben tizenkét kiemelt tárgyon keresztül ismerhetné meg a művelődni vágyó emberségének, népének és földjének múltját. Előnye ennek az intézménynek az is, hogy nem veszi igénybe a múzeum egész személyzetét, s így olyan időben is hozzáférhető, amikor a munkahelyeken a munka végetért. Ezáltal a munkaszünetnapokon agyonzsúfolt s így rosszul szemléltető kiállítások helyett délutáni szabadidejét is önművelődésre használhatja a dolgozó. Ezt az alkalmat használom fel arra, hogy feltárjam a korszerű múzeum egyik legfontosabb követelményét. Minden jószándék kárba vesz, ha a gyűjteményeket olyankor tartjuk csak nyitva, amikor a dolgozó ember nem ér rá látogatni. A helyes az lenne, hogy hetenként legalább háromszor délután, vasárnap pedig egész nap legyenek nyitva a gyűjtemények. Ez csupán a villágítás és a helyes munkabeosztás kérdése.

*

A múzeum-rendezés tehát forradalmi újjászületés felé tart. Pontosabban kifejezve, a régi kereteket szétfeszítő erők még csak kevés helyen tudatosodtak, ám ezek törvényszerűen előbb-utóbb felszínre törnek. Amint láttuk, ezeket az erőket az ásatások korszerűsödése s a társadalom érdeklődésének a tudományos kutatómunkában is megvalósuló irányvonalai, egymással szinte párhuzamosan működve szabadították fel. Nem véletlen tehát, hogy a múzeum forradalma és a társadalom forradalma egyidejű és egyirányú. A cél mindkettőben a teljes ember megmutatása, tudatosítása és felszabadítása.

LÁSZLÓ GYULA

Gúny- és melléknevek Magyarlónáról és Jegenyéről

1.

A gúnynevek és melléknevek használata Magyarlónán és Jegenyén is ép olyan elterjedt jelenség, mint a megye többi részében. Az ismerősök nem családi nevükön emlegetik egymást, hanem gúny-, vagy melléknevükön. E nevek használatát itt is elsősorban a családi- és keresztnevek csekély száma tette szükségessé. Mivel az egyes családok eltérélyesedtek s mivel Lónán majdnem mindenkit Istvánnak vagy Mártonnak, Jegenyén pedig Jánosnak és Jósának hívnak, a gúny-, illetőleg melléknevek nélkül ma már nem tudnák az azonos nevéket megkülönböztetni. Ami magát a névanyagot illeti, az meglehetősen változatos. Vannak olyanok, melyeket egészen laza szálak fűznek viselőjükhöz. Ilyen például Magyarlónán a *Bojóka Pista* elnevezés. A lónaiak nevetségesnek találták, hogy a magyarkapusi származású Vas István a burgonyát nem pityókának nevezi, mint ők, hanem kiskapusiasan bojókának s ráragasztották a *Bojóka* gúnynevet. Ugyanígy a *Csobán Pista* elnevezés is. Az illető lónai gazda megvette azt a telket, mely azelőtt a pásztorok, a *csobányok* természetbeni járandósága volt, odaköltözött s mindjárt ráragadt a *Csobán* melléknév. Ebbe a csoportba tartoznak az elődöktől örökölt gúnynevek is. Még kevésbé szerves ez a kapcsolat akkor, amikor valaki beházasodás útján jut gúnynévhez. Elmege fiúnak, vőnek s attól kezdve őt is apósa gúnynevén emlegetik. A gúnynevek többsége azonban szoros kapcsolatban áll viselőjükkal. Az illető természetére, járására, valamilyen testi fogyatékoságára, jellembeli gyengeségére, az illető közösségtől eltérő szokására, vagy valamely botlására, ballépésére utal. A Jegenyén halott *Kis János* és *Kúrta Pista* név az illető természetével, a *Liba* és a *Potyóu Gyuri* pedig járásával van összefüggésben. Az illető testi fogyatékosága indította meg a falu névadó készségét a Magyarlónán lejegyzett *Csonka Pista*, *Sánta János*, *Totábé Pista* nevek esetében. Jegenyén ilyen név a *Fütyöu Feri*. A *Csat Márci*, *Csimmasz Pista*, *Gondos Márci*, *Laska Pista*, *Mosó Gyuri* és *Murok János*, hogy csak a legjellemzőbbeket említsem magyarlónai, a *Bisztos János*, *Juci Jóska*, *Káplár Jóska*, *Lidán Jóska* és *Márkula Pista* név pedig jegenyei viselőjének valamilyen gyengeségére, gyermekkori nevetséges szokására, ballépésére utal. A gúnyneveknek ismét másik csoportját azok alkotják, melyeknek keletkezése a nép tudat alatt működő, de rendkívül erős és törvényszerű következetességgel működő hagyományörző erejével van összefüggésben. Ime néhány példa Magyarlóna gúnynévanyagából. Az egyik embert pl. *Bácsi Márci*-nak nevezték el, mert fiatal korában azt mondta, hogy a közeli Bács

községből hoz feleséget. Más vidéken ezért nem gúnyolnának ki senkit, Kalotaszegen azonban igen. Más faluhból nem házasodnak, csak a saját falujukból s ott is csak a hasonló módú családokból. Ugyanilyen a *Zsidó Pista* név is. Elvette a zsidó jegyző leányát s mindjárt ráragasztották a *Zsidó* melléknevet. Ezekben az esetekben tehát a közösség ősi, iratlan törvényeinek, hagyományainak egyike hozta működésbe a névadó készséget s tette nevetségessé az azt áthágót, illetőleg áthágni szándékozót. E készség természetesen csak egy egyénben lépett működésbe, de abból a körülményből, hogy elterjedt, nyilvánvaló, hogy az egész falu helyeslésével találkozott. Ugyanez a hagyományörző, minden újítástól ridegen elzárkózó ösztön magyarázza a *Bojóka Pista*, a *Gölice János*, a *Gyönyörű Feri* és a *Kurúty Märci* név keletkezését is. Az első esetében a Magyarlónán szokatlan *bojóka* kifejezés ellen, a második esetében egy, a falu beszédmódjában addig szokatlan, s köznyelvből beszívárgó hasonlat ellen (azt mondta ugyanis, hogy olyan szépen fog élni a feleségével, mint a *gölice*), a harmadik név esetében a népnyelvben szokatlan *gyönyörű* kifejezés, az utóbbi esetben pedig a ruménből betolakodó *kurúty* 'káposzta' szó ellen védekezett a falu nyelvérzéke. Ha a gúnynevek keletkezésében oly fontos szerepet játszó ez utóbbi tényezőt is figyelembe vesszük, a gúnyneveket nem tekinthetjük csupán a népi humor és fantázia játéknak. Nagyon sok az illető közösség életét irányító hagyományokkal, szokásokkal, erkölcsi felfogással van összefüggésben s ezek gazdag anyagot szolgáltatnak a közösség ezirányú megnyilvánulásait kutatók számára.

A gúnynevektől el kell választanunk a mellékneveket. Ez utóbbiaknak nincs gúnyos célzatuk, mindössze viselőjük megkülönböztetésére szolgálnak. Ilyen például Magyarlónán a foglalkozásra utaló *Déják Pista*, *Kecskés Märci*, *Mészáros Märci*, *Pap Pista*, *Szabó Märci*, Jegenyén pedig a *Fazakas János* és *Kántor János* név. A Magyarlónán hallott *Mákoji János*, *Tasnádi János* és *Vistaji Pista* név az illető régebbi lakóhelyére utal. Az is előfordul, hogy a szülő vagy a nagyszülő keresztnéve, illetőleg beceneve válik az illető melléknevévé. Ilyen a Magyarlónán lejegyzett *Kisó Märci* és *Samu Gyuri*. *Dombi János* (Magyarlóna) viszont háza magasabb fekvése alapján kapta e nevet.¹

¹ Egyébként azt hiszem, nem tévedek, ha a gúny- és mellékneveket azzal az ősi névadási móddal hozom kapcsolatba, mikor az illetőnek valamilyen testi vagy lelki sajátsága vált névvé. A nép kifogyhatatlan humora és az azonos nevek megkülönböztetésének szüksége tehát nem tekinthető e nevek keletkezési okának. Az említett két tényező valószínűleg csak elősegítette. Jobban mondva csak biztosította ősi névadási módunk e esökevényének vitalitását, fennmaradását. Egyébként érdemes lenne megvizsgálni azt is, hogy a gúny- és melléknévadás milyen vidékeken divik: csak ott-é, ahol egyébként szemmeláthatólag erősen ragaszkodnak az ősi hagyományokhoz, vagy pedig másutt is. Ha kiderülne, hogy elsősorban a hagyományokhoz ragaszkodó, maradibb vidékeken divik, joggal feltételezhetnők ez a névadási mód is megőrzött régiség.

Magyarlónai nevek

Bácsi Mârci (Jakab Márton). Fiatal korában azt mondta, hogy a közeli Kisbácstól hoz feleséget.

Bancsi János (Varga János). A név eredetét nem tudták megmagyarázni.

Bári János (Ferenc János). Apjáról mesélik, hogy egyszer beült egy kocsiba s azt mondta, hogy úgy ül, mint egy báró.

Barsó István Felső. Melléknevét háza magaslati fekvése alapján kapta.

Bebe Gyuri (Albert György). Gyermek korában a bogarat románosan *bebe* néven emlegette.

Bojóká Pista (Vas István). Minthogy magyarkapusi, a krumplit nem *pityókának* nevezi, mint a magyarlónaiak, hanem *bojókának*; úgy ragadt rá ez melléknévként. — A *bojóká* kalotaszegi elterjedésére nézve l. EM. 1944: 445 és Erd. Tud. Füiz. 181. sz. 34 és az I. térképet.

Bumbik Feri (Varga Ferenc). Azt mondják, hogy mikor édesanyja állapotos volt vele, apja elkergette hazulról s egy Bumbik nevű román asszonynál betegedett meg.

Császár Mârci (Jakab Márton). Apjának az volt a kedvelt mondása, hogy nem tartozik senkinek, csak a császárnak.

Csat Mârci (Albert Márton). Elődei sokat vitatkoztak egy birtokrészen s az apja mindig azt mondta, hogy az ő részét elesaolták.

Csimmasz Pista (Varga István). Nagyon szereti a krumplit s a falubeliek azt mondják, hogy

úgy pusztítja a krumplit, mint a csimmasz.

Csita Pista (Jakab István). A lónaiaknak feltűnt, hogy nem úgy hívja csikóját, mint ők, hanem így: *csita ne, ne!*

Csobán Pista (Jakab István). Megvett egy telket, melyen azelőtt a csordások, a csobánok laktak Amint odaköltözött mindjárt ráragadt a *Csobán* név. A helyet egyébként ma is *Csobányok* néven emlegetik a faluban.

Csonka Pista (Barsó István). Apja keze csonka volt.

Dēják Pista (Varga István). E nevet még apja kapta, mert végzett egy-két gimnáziumi osztályt is.

Dombi János (Barsó János). Magyarfenesről költözött a faluba. Már ott is így nevezték, mert dombon lakott.

Dürva Mârci (Szakmári Márton). Mindenre, amit csinált, azt mondta, hogy durván csinálta. Pl. *Na, eszt a szekered dűrvám megraktam.*

Fárszél Mârci (Péter Márton). Mikor talpot vásárolt, mindig azt mondta, hogy neki *fárszél* kell, mert az a legtartósabb.

Fingos Mârci (Ferenc Márton).

Gali Mârci (Albert Márton). Régen mindig *Galibárdi-cipót* vett.

Gazda Pista (Hindrik István). Az apja a falu egyik legmódosabb embere volt, innen a név.

Gondos Mârci (Jakab Márton). Kissé lassú észjárású ember. Ha kérdeznek valamit tőle, egy óra mulva felel.

Gölice János (Gergely János). Mikor megházasodott, azt mondta, úgy fog élni a feleségével, mint a gölice.

Gyönyörű Feri (Gurzó Ferenc). Azt mondta egyszer, hogy ő olyan gyönyörű. Azóta is rajta maradt e név.

Hanzi Márci (László Márton). Adatközlőm nem tudta e nevet megmagyarázni.

Kárój János (Huber János). Kicsi korában ragadt rá ez elnevezés. Mindíg hívta be az anyját, hogy *károl a tyúk*.

Kecskés Márci (Hindrik Márton). A faluban úgy tudják, hogy valamelyik őse kecskepásztor volt.

Kekèrce Márci (Varga Márton). Kicsi korában mindíg azt mondta, hogy kekercét (foghagyma levest) evett.

Kicsi János (Gergely János). Kicsi természetű ember, azért nevezik így.

Kis Huszár (Gurzó Márton). Apja honvédhuszár volt, azért kapta a *Huszár* melléknevet. Ezt fia is örökölte. Megkülönböztetésül őt Kis Huszárnak nevezték.

Kiso Márci (Almási Márton). Nevét anyja után kapta, kit *Kiso*-nak becéztek.

Kokas János ~ *Kálmán János* (Jakab János). A *Kokas* nevet azért kapta, mert azt mondta állítólag, hogy úgy ül fel az aszszonyra, mint egy kokas. A *Kálmán* melléknevet nagyapja után kapta.

Kuréty Márci (Albert Márton). A káposztát a rumén *kuret* szóval nevezte, innen a neve.

Laska Pista (Török István). Gyermekkorában, ha megkérdezték, mindíg azt felelte, hogy laskát evett.

Lovas Márci (Varga Márton). Mindíg tartottak lovat, innen a melléknév.

Makci Pista (Balla István). Azért nevezik így, mert makog egy kicsit.

Mákoji János (Szabados János). Édesanyja Mákófalváról került Magyarlónára.

Mészáros Márci (Albert Márton). Foglalkozása révén jutott nevéhez.

Meszes Feri (Jakab Ferenc). Régebben mésszel kereskedett.

Moso Gyuri (Cakó György). Azért nevezik így, mert egyszer részeg állapotban megette a mosót.

Mugeri Pista (Gergely István). Adatközlőm nem tudta e nevet megmagyarázni.

Murok János (Német János). Gyermekkorában rajtacsípték, amint lopta a murkot a szomszéd kertjéből.

Náni János (Lázár János). Kicsi korában édesanyja *Náni*-nak becézte.

Paka Márci (Péter Márton). A nevet apjától örökölte, akinek az volt a szavajárása: *Pakòj innét!*

Pap Pistu (Szados János). A nagyapja pap volt.

Samu Gyuri (Székely György). Nagyapja keresztnévét örökölte melléknévként.

Sánta János (Jakab János). Testi fogyatékosága miatt nevezik így.

Szabó Márci (Ferenc Márton). Foglalkozása révén jutott melléknévéhez.

Tasnádi János (Albert János). Valamelyik előde Tasnádról került Magyarlónára.

Tokám Márci (Barazsuly Márton). Mikor kicsi volt, mindíg

azt mondta, hogy tokányt evett.

Totabé Pista (Gergely István). Mivel selypített kissé, gyermekkorában így terelte be a kotlót: *Totá bé!*

Töccegi Pista (Jakab István). Adatközlőm nem tudta a név eredetét megmagyarázni.

Ugraji Gyuri (Gurzó György). Fialtal korában jó ugró volt.

Vánkos Pista (Fábián István). Róla sem tudják, hogy miért nevezik így.

Víkon Márci (Székely Márton). Mindíg azt szokta mondani: *Csak víkonyan vágjunk a szalonnából!*

Vistaji Pista (Gergely István). Édesapja Vistából került a faluba.

Zsázsa János (Harasztosi János). Mindenkinek a *zsászsát* (zsályát) ajánlotta hűlés ellen.

Zsido Pista (Hindrik István). A zsidó jegyző lányát vette feleségül, innen kapta nevét.

3.

Jegenyei nevek

Amburuzs Gyula (Kerekes Gyula). A név nagyapjától ered. Azért nevezték el így, mert nagyon kicsi ember volt. Az *amburuzs* kifejezés több faluban előfordul a kicsi ember gúnyneveként.

Bandi János (Fábián János). Nevét nagyapjától örökölte. A név keletkezésének körülményei már nem emlékeznek.

Bisztos János (Kerekes János). Az apját nevezték el *Bisztos*-nak, mert ez volt a szavajárása.

Cellèr János (Szöcs János). Gyermekkorában cellert lopott a szomszéd kertből. A gazda megfogta s a cellerleveleket begyúrta a szájába.

Fazakas János (Ferenc János Török). *Fazakas* melléknévét nagyapja után kapta, aki fazekasmester volt. A *Török* gúnynevet apja kapta, mert kicsi ember volt s sapkáját mindig a feje bubján viselte.

Filkóu János (Pálkó János). Nagyapját nevezték el *Filkóu*-nak, mert egész vagyonát elprédálta.

Fütyöü Feri (Fábián Ferenc). Édesapja vak ember volt s ezért mindig bottal, fütykössel járt.

Gyiloma Jóska (Kondrát József). Apja kapta e nevet. Mivel rossz gyermeke volt, sokat szidta. Rendszerint így: *A fene egyem meg, roz gyilomája!*

Hupu Feri (Cseme Ferenc). Apjától örökölte gúnynevét. Ma már nem tudják, hogy miért nevezték el így. Érdekes, hogy a testvérek közül csak ő örökölte apja gúnynevét.

Jámbör Jani (Juhász János). E nevet apjától örökölte. Gyermekkorában felült egy Jámbör nevű bivaly hátára. A bivaly ugrott égyet, a gyerek beesett a szarvai közé s mert nagyon megijedt, kérlelni kezdte a bivalyat: *Drága Jámbör, ne ój meg!*

Juci Jóska (Ferenc József). Még a nagyapját nevezték el Jucinak, mert olyan ügyesen kúszott fel gyermekkorában a fára, mint egy macska.

Juház Gyula Péteré. Apja keresztneve volt Péter.

Kacsi Tamás (Gróza Tamás). Legénykorában Morzsalék Ta-

más néven ismerték. Amikor megházasodott, apósa gúnyneve (Kacsi) ráragadt reá is.

Kántor János (Juhász János). Nagyapja kántor volt a faluban.

Káplár Józsa (Fábián József). Nagyapja, mikor tényleges katonáéveit töltötte, szégyelte, hogy csak tisztilegénységig vitte s mikor hazament szabadságra felvarrta a két csillagot. Rajtacsípték s megbüntették.

Kis János (Kerekes János). Édesanyja nevezte így el kicsi termete miatt.

Kurta Pista (Tyúkodi István). Nevét édesapjától örökölte. Mivel kicsi ember volt, felesége mindig kurta kutyának szidta.

Laci János (Tyúkodi János). Édesapja keresztnéve volt Laci.

Liba (Ferenc János). Kacsázva járt, innen a gúnynev. Két öccse közül az egyiket Pipének, a kisebbiket pedig Rucának nevezték el.

Lidán Józsa (Varga József). Apósa révén jutott e névhez. Apósával fiatalkorában az a bal eset történt, hogy a táncban leesett a bögatyája. Társai kacagva mutattak rá: *Ne te, léd a landi!* (lóg a nemiszerve).

Márkula Pista (Fábián István). Nagyapját neveztek így el, mert szeretett bírkózni s az volt a szavajárása: *hogya megmárkollak, ...*

Máté Antál (Palkó Antal). Nagyapját hívták Máténak.

Pásztör Józsa (Ferenc József). Édesanyjáé volt a *Pásztör* melléknév.

Pikóu Antál (Kerekes Antal). Édesapját nevezte így el az

anyja, mert kisebb volt testvéreinél.

Pipe (Fábián István). A *Liba* nagyobbik öccse. L. ott.

Pittóuka Pista (Juhász István Jancsi). A *Pittóuka* név édesanyjától ered: gyermekkorában így kényeztette. A *Jancsi* nagyapja keresztnévéből vált melléknévvé.

Patyóu Gyuri (Ferenc György). Nehezen mozgó ember, azért nevezik így. Az egész családnak ez a gúnyneve.

Puffat János (Kerekes János). Fogadásból megevett egy esimmaszt s felpuffadt tőle.

Ruca János (Ferenc János). A *Liba* kisebbik öccse. L. ott.

Salapáj János (Ferenc János). Gyermekkorában kilopott egy kenyeret s eladta a zsidónak. Édesanyja megtudta s jól elsalátpálta.

Samu Józsa (Fábián József). Már a nagyapját is ezen a néven emlegették. Utódai mind örökölték ezt az elnevezést.

Tata Józsa (Kerekes József). Azért nevezik így, mert mikor be volt egyszer rugva, a felesége így kergette haza a kocsmából: *lo haza, tata!*

Téli Antál (Szöcs Antal). Az apja egy özvegyasszonyhoz ment fiúnak, akinek a férjét *Téli* melléknéven ismerték a faluban, mert gyermekkorában beleesett egy nagy hófúvásba.

Vackor Pista (Fábián István). Az apja összeférhetetlen ember volt és sokat perlekedett. Az egyik tárgyaláson a járásbíró összeszidta s azt mondta, hogy olyan, mint a *vackor*.

Adalék a kalotaszegi Magyarvalkó népi mesteriségének szókincséhez

1.

Az ősi népi foglalkozások közül a földművelés, szövés-fonás, varrás, faragás, stb. szókincsében a kalotaszegi nép nyelvében a románsággal való hosszú együttélés ellenére is aránylag nagyon kevés román vagy egyéb jövevényszó honosodott meg. Ennek oka valószínűleg abban a körülményben rejlik, hogy a lakosság ezen a területen túlnyomórészt magyar, tehát egynyelvű és a fenti foglalkozásokat többé-kevésbé elszigetelten végzi.¹

Kalotaszeg ősi népi foglalkozásai közé tartozik a fa feldolgozása és kifaragása. Ezt a területet, de különösen annak kalotai szegeletét néhány évszázaddal ezelőtt még dús erdőség borította. A természetadta nyersanyagot a kalotaszegi ember házi eszközeinek és a mindennapi élet szükségleti tárgyainak előállítására használta fel. Díszítő kedve, jó ízlése párosult a gyakorlati szükségyszerűséggel és a fa feldolgozása terén, akárcsak a varrottásokban, remeket alkotott.

A mindennapi élet, a mezei és házi munka eszközeit csaknem napjainkig maga készítette el és csak nagy ritkán vette meg a bonyolultabbakat a hunyadi vásárban. Közismertek voltak a kalotaszegi falvakban a mákói fonókerekék, a körösfői faragott székek, asztalkák, bútorok és dobozok (melyeket később háziiparszerűen már csakis a városnak készítettek), a magyarvalkói zsendelyfaragók, stb.² A falvak fokozatos elvárosiasodása azonban egyre több ősi népi foglalkozást sorvasztott el vagy tüntetett el teljesen (pl. a fazekasmesterség).³ Különösen talál ez a megállapítás azokra a népi szokásokra és mesterségekre, melyeknek tárgyai, eszközei nem a mindennapi élet használati tárgyai voltak (díszes kendők, piros csizma, párta, díszkanecók, stb.). Ezek nem szorultak állandó javításra, pótlásra, s ezért már nem is otthon állítottak elő, hanem a városból szerezték be. A város azonban gyári termékeivel a többi ősi népi foglalkozásokat is megtámadta és rést ütött rajtuk. A fejlődő mezőgazdasági és ipari termelés számos új eszközt és vele együtt új megjelölést, nevet, fogalmat honosított meg az ősi készlet- és szókincsben. Az elvárosiasodás fokozódásával együtt járt a falusi igények növekedése is. A régi zsuptetős házak mellett egyre több zsendely-

¹ Csak az állattenyésztés terén mutatkozik román hatás [l. Ethn. 1943: 85–6].

² A fenyőfával való foglalatoskodás emlékét őrzi a valkóiak gúnyneve, mert a szomszédfalusiak őket „szurkosoknak“ gúnyolják. EM. 1944:108–115, 196–7.

³ Tulogdy János, Bánffyhunyadi korsó mesternévvél 1842-ből: Közl. az Erd. Múz. Erem- és Régiségtárából III (1943), 194–6.

majd a törvény előírása szerint cseréptetős ház épült és az ácsmester, aki néhány évvel ezelőtt még csak néhány, jórészt magakészítette eszközzel dolgozott, most már a gyaluk és vésők egész sorával végezte munkáját. S míg régen több falunak csak egy kerekemestere volt, most már majdnem mindegyikben akadt egy-egy, legtöbbször bevándorolt és megtelepedett kerékgyártó. Az ilyen tanult mester azután gyorsan belevitté és népszerűsítette a közhasználatban mesterségének és eszközeinek idegen, városi elnevezéseit, műszavait.

Az idegen elnevezések meghonosodásának a kalotaszegi Magyarvalkó ács- és kerekemesterségének szókinésében van azonban egy másik, helyi magyarzata is.

Néhány kilométerre a falutól délnyugatra fekszik Kiskalota (más néven: Kelecel) román lakosságú község, ahol fafeldolgozó üzem működik. Ez a gyár dolgozza fel a környező hegyekből leszállított faanyagot deszkává, gerendává, léccé, stb. A gyár munkásai a környékbeli magyar és román falvakból származtak, de volt köztük még a gyár megindulásakor néhány német származású szakmunkás, akik a gyár mérnökeivel együtt kerültek oda. Az ő irányításuk mellett indult meg a gyár és folyt a fa feldolgozása. A munkások közül azóta már nem egy lett önálló mesterember saját falujában és honosította meg a gyárban használt eszközöket és idegen elnevezésüket. Így került néhány olyan hangalak és jelentéstani szempontból figyelemreméltó német jövevényszó a magyarvalkói ács- és kerekemesterség szókinésébe is, melyek idegen eredetét a falusiak közül ma már senki sem érzi.

Amikor 1937 nyarán Magyarvalkón hosszabb időt töltöttem néprajzi gyűjtéssel, lettem figyelmes ezekre az elnevezésekre. Abban az időben SIMON GÁSPÁR JÁNOS, vagy ahogy a községben hívták: GAZSI JANCSI (kb. 45 éves) volt a falu ács- és egyúttal asztalosmestere. Műhelye az Alszegezen volt, egy csúrt alakított át erre a célra. A tőle lejegyzett szerszámneveket itt alább sorolom fel:

2.

Hasító és vágó eszközök

fésze 'fejsze' Szélesvasú bardszerű, hosszúnyelű vágó és hasítóeszköz; kétkézrevaló.

bálta 'balta'. A fejszénél kisebbvasú és rövidebbnyelű; félkézrevaló.

szekercse 'szekerce'. Az ácsmester könnyű, tetőfedéskor használt, kalapáló és vágó eszköze. Csak az egyik oldala kifent.

Fűrészek és tartozékaik

fűrész 'fűrész', ságe.

fűrészkáva 'fűrészkáva'. A fűrész

rész pengéjét szabályozó falkeret.

szaggatóú fűrész 'szaggatófűrész'. Két embernek való fűrész, mellyel a szálfat fűrészelik el.

jukfűrész 'lyukfűrész'. Keskeny, hegyben végződő, rövidpengéjű fűrészfajta. L. róka-farkúfűrész.

rókafarkúfűrész 'róka-farkúfűrész'. Nevét fogantyújának róka-farkra emlékeztető alakjától kapta. Ném.: lochsäge mit fuchschwanzgriff. L. Lyukfűrész.

fűrészfokhuzóú 'fűrészfoghúzó'.

A szaggatófűrész és egyéb fűrészfajták élesítéséhez használt hajtógató eszköz.

Vésők

vísőü 'véső; beitel'.

kupásvísőü 'kupásvéső'. Ajtózár vésésére használt homorú véső.

gérvísőü 'gérvéső, ferdénavágó véső'. A szó első tagja nyilván a ném. *schräg*, 'ferde' hangátvetéssel keletkezett alakváltozata. Ugyanúgy keletkezett, mint ahogy a *rög*-ből a *gör*, *göröngy*-féle alakváltozatok. A *gér* szónak különben a valkói nép nyelvén 'ferde' a jelentése.

Fúrók

fúru 'fúró'. 1. bohrer, 2. A fúró acél hegye, cserélhető.

fúrdancs 'furdancs'. Gyorsfúró készülék (Mellnek támasztható).

bokázóü 'bokázó'. Hordólyuk fúró. *Ojan kereket fúr, mint a boka.*

csapfuru 'csapfúró'. Egyberótt deszkarészek eresztékének fúrásához használt nagyobb fajta fúró.

tengéjvékfuru 'tengelyvégfúró'. A szekér tengelyének végét, a kerékszeg helyét fúrják vele.

lajtörjafokfuru 'lajtörjafokfúró'. A létra fokainak helyét fúrják vele. A szó első tagja: *lajtörja* < ném. leiter 'létra'.

Gyaluk

simítóügyalu 'simítógyalu'. *schlichthobel*.

simavasügyalu vagy *porozóü* 'simavasügyalu v. porozó'. Keményfa gyalulására használt, nagyoló gyalu.

duplavasügyalu 'doppelhobel'. Kettősvasügyalu, keményfa gyalulására.

hevedergyalu 'hevedergyalu'. Homorúélú, az ajtóbetét kereszt-deszkáit gyalulják vele.

eresztőügyalu 'eresztőgyalu'. Gyaluláskor legelőször használt gyalufajta.

gyönystáb 'gyöngystáb'. Gyöngyalakú fadiszítás gyalulására használják. A második tagja: *stáb* < ném. *stab* 'pálcika dísz'. Érintkezés alapján névátvitellel keletkezett megjelölés, amikor a tárgy neve azt az eszközt jelöli, amellyel rajta dolgoznak.

anstakhörkèr 'anschlaghobel'. Mélyedés gyalulására használt gyalufajta.

gitfalc 'kittfalz'. Vékony, keskenypengéjű gyalu, ablakperem gyalulására. Eredeti jelentése: *gittléc*, mely az ablaküveget kívülről tartja. Ebben az esetben is a tárgyról az eszközre történt jelentésátvitel.

füllungfalc 'füllungfalz'. Ajtótáblák gyalulására használt gyalu. Eredetileg 'betéthorony' a jelentése. Itt is a tárgyról ment át az eszközre a név.

natyhörkèr. Mélyedés gyalulására használják. A szó második tagja: *horker* < ném. *hobel* 'gyalu'.

A gyalupaddal kapcsolatos eszközök és cselekvések

mühèj 'műhely'. Gyalupad. *inas*. A gyalupadnál hosszabb lécek, deszkák tartásához használt pótállvány.

bonkázli 'bankeisen'. Vasék a gyalupadon, melynek a gyalulásra kerülő fadarabot nekitámasztják.

dëcka 'brett'. *foszni*. Kb. 3 cm vastag és kb. 30 cm széles deszka. Vö. ném. *fusz* 'láb' (mértékegység).

ráspòj < ném. *'raspel'*.
cirkalom 'cirkalom'. Nagyobb
 fajta körző (fábó).

kézvanóy 'kézvonó'. Kétkézi
 faragó szerszám.

strájmulli. Párhuzamos vona-
 lak bekarcolására használt vo-
 nalzó készülék. A szó első tagja:

stráj < ném. *streichen* 'vonaloz'.
 Az eszköz német neve: *streich-
 masz*. A második tag valószínűleg
 a fr. *moule* 'forma, minta' (l. még
mouler 'hornyol') szóból ered.

muliz 'vonaloz' < fr. *mouler*
 'hornyol'.

kaszakü 'kaszakó; fenökő'.

3.

Magyarvalkó kerekemestere *Bandaló Pisti* (kb. 40 éves) volt. Tőle
 erednek a következő eszköznevek és mesterségével kapcsolatos mű-
 szavak:

A fa minősége, feldolgozása

ürmös. Érdes, barázdált felü-
 letű fa, kerékgyártásra nem al-
 kalmas.

csögös. Bogos, göcsös fa. Ke-
 rékgyártásra ez sem alkalmas.

léhánt. Bárdal a fa héját le-
 veri.

bárd. Szélespengéjű, rövid-
 nyelű balta.

**A kerék és részei. Kifaragásukhoz
használt eszközök**

kerék 'wagenrad'.

kerékagy 'nabe'.

csigafuru 'schneckenbohrer'. A
 küllők helyét fúrják ki vele a ke-
 rékagyon.

kanálfuru 'kanálfúró'. A ke-
 rékagy fúrásához használják.

pèrsèj. A kerékagy vas bélése,
 vagyis az agyba erősített vas cső,
 mely a tengely körüli forgásban
 a kereket a kopástól óvja.

küllőü 'speiche'. Részei: *csap*
 (a kerékagyba illeszkedő része),
vállá (a szélesreahagyott rész,
 mely a kerékagyra támaszkodik),
küllőü (küllő; a középső része),
boka (a kerék peremfáiba, a fal-
 fába illeszkedő vége). Fajtái:
stogós küllőü. Egyszerű, kereszt-
 metszetben kör alakú küllő. Első
 tagja: *stog(os)* < ném. *stock*

'bot'. *káplis küllőü*. Faragáskor
 a kerékagy feletti részét széle-
 sebbre faragják, hogy szilárdsá-
 gát növeljék. < ném. *kappe*, 'ku-
 pak, borító rész'. *siltés küllőü*. A
 stogós és káplis küllő keveréke,
 mert kör alakúra faragják és a
 kerékagyra kerülő részét kiszéle-
 sítik. *Siltés* < ném. *schild* 'pajzs'.
 Az elnevezés valószínűleg dom-
 ború, sokszor csaknem óvális
 alakjára vonatkozik.

simítás. A küllő gyalulása.

simitóy gyalu 'schlichthobel'.

fapangájnü. Fából készült
 ékek, melyek közé a gyalupadon
 a gyalulnivaló fát szorítják. Vö.
 ném. *bankeisen* 'vasék'. A szó
 második tagja eredeti jelentését
 elvesztette.

stogozóy kézvanóy. A kerek-
 alakú küllő faragásához használt
 kétkézi faragó szerszám.

becsapòl. A küllőt kerékagyba
 veri.

lèbokáz. A küllő beverése a fal-
 fába.

küllözöü kalapács. A küllők
 beveréséhez használt kalapács.

fálfa 'felge'. Az első kerék 5, a
 hátsó 6 falfából áll. Minden fal-
 fába két küllőt vernek.

Szabóybak. Faragószék, melyen
 a falfákat faragják.

facsap. A falfákat összekötő faszeg.

vascsap. A falfákat összetartó fémszeg.

fülesvísőü. A csapok helyét vésik ki vele.

vísőübunkóü. A véséshez használt fakalapács.

kerékszék. A kerék összeállítására szolgáló bak.

stekli. Faék, melyet a kerékszéken a kerék alá tesznek, hogy szilárdan álljon. Vö. ném. *stecken* 'dugni'.

vendéktekli. Pót faék, melyet rögzítésre használnak.

ráf. A kerékre húzott erős vasabroncs. Vö. ném. *reifen* 'abroncs'.

félvér. A ráfot a falfákra ráerősíti.

félkészkalapács 'fausthammer' (a ráf felerősítésekor használják).

összerámól. Helyreigazít, a falfákat kiigazítja. A szó második tagja: *rámól* < ném. *räumen* 'rendbe szed'.

tengēj 'achse'. Részei: *dereka* (közepe), *ostora* (két vége).

puska. A tengely ostorára húzott vashüvely, mely a tengely végét az erős kopástól védi.

jóyszágra jár a szekér. Ha nincs jól beállítva az első kerék, és az állatokon nem egyformán oszlik meg a teher.

Az esztergapad

esztergapad 'drechselbank'. Részei: *villa* fűrészszerűen kivágott

vas, mely egyik oldalról a munkábavett tárgyat tartja. *laposkés* és *gömböjűkés* cserélhető fémélek, melyek a munkába vett tárgyat a másik oldalról tartják. *késtartóü*, ebbe illesztik be a faragáshoz szükséges éleket. *spingli* (vö. ném. *spindel*) a villa előtt forgó orsó, *csigakerék*, az orsót hozza forgásba a rajta átvett zsinór segítségével, *hajtóühorog* a lábajátásos szerkezet csuklószerű része. *lábitóü* 'fusztritt'. Ezzel hozzák az átvett zsinór segítségével az orsót és a ráillesztett tárgyat forgásba.

Létra

lajtörja. A szekér oldalfala. < ném. *leiter* 'létra'.

záp. A létra foka.

bokázóü furu tizenhármás. A létra fokainak lyukát fúrják vele. A 13-as elnevezés a fúró nagyságára vonatkozik. 13 lénia = 1 cm.

léniazóü. A bokázó furó 13-as másik elnevezése.

A rajzolás eszközei

linia. Egyenes vonalzó.

latni. Derékszögű vonalzó.

cirkli. Kisebb fajta fém körző. < ném. *zirkel*.

kilner 'kilner'. Acélvégű lyukasztó szerszám, melyet a fém-tárgyakra való kirajzolásra használnak. Vö. ném. *körner* 'pontozó'.

hidegvágóü 'hidegvágó'. Acél ék, vaslemezek és vékonyabb tárgyak feldarabolására.

A fenti rövid szójegyzék nem törekedett teljességre, így is több mint 20 német és egyéb eredetű eszköznév és műszó gyűlt egybe. Ez is csak arra mutat, hogy a nép nyelvében sok új fogalom meghonosodhatik, anélkül, hogy pontosan számbavennők őket.*

NAGY JENŐ

* E közlésben a magánhangzó-kettőshangzóknak az *ü* kapcsolóhangot nyomdatechnikai okból nem lehetett jelezni [A szerk.].

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Aranyoscsitkó-vivés Magyarbölkényben. A rokonok, barátok, ismerősök karácsonyi megajándékozása faluhelyen nagyrészt még ma is ismeretlen, s csak a városi példák nyomán terjed. Helyette az ősztendő-esti ajándékozásnak igen érdekes és eredeti módja dívik a Szászrégen közelében fekvő református Magyar- vagy Alsóbölkényben.¹ A bölkényiek a szászrégeni pogácsasütőknél már egy-két héttel újév előtt megrendelik azokat a díszesen cifrázott, pogácsából süített sziveket, kardokat, lovakat s másféle mintákat, amelyek az ajándékozás legkedvesebb tárgyai. Az ajándékozó leggyakrabban a keresztanya, az ajándék házhozszállítója a keresztapa. Az ismerősök és a rokonság többi gyerek-tagjai is részesek ugyan az örömben, de a legszebb, legtöbb ajándékot mindig a keresztgyerek kapja keresztanyjától.

Őesztendő napján, délutáni vacsernye után a keresztanya kendőbe köti az ajándékpogácsákat, diót, almát, tésztát s a gyerekszájnak kedves enni-valókat. Este lesz, mire a falu keresztapái, vagy keresztzülei az így elkészített aranyoscsitkóval végigjárják a megajándékozottakat. A különösen szép pogácsákat a nagyobb, kevésbé falánk gyerekek nem is szokták elfogyasztani, hanem évről-évre az elsőház falára akasztva őrzik.

Az aranyoscsitkó-vivés a környező román falukban nem szokásos. Maga az elnevezés eredete is ismeretlen. Semmi adatunk nincs arra nézve, hogy az ajándékok között szereplő pogácsa-csitkóval hozzuk kapcsolatba.

Füldöző gyerekek mondókája Aranyosrákoson. Az alkalmi költészetnek elég jelentős hely jutott ugyan néprajzi irodalmunkban,² de nagyon sok fajtájának még az érintéséhez, megemlítéséhez is alig jutottunk, nemhogy részletes kimerítésükről beszélhetnénk. A füldöző gyerekek mondókái is a legelhanyagoltabb anyag körébe sorolhatók, jóllehet vizsgálatuk — amint az alább közlendő versikéből magyarázat nélkül is kiderül — igen érdekes és jelentős adatokkal egészítené ki a régi magyar igéző-, rontó-, ráolvasó-mondókákról való ismereteinket.

Mint LÉTAY LAJOS kollégám szíves közléséből tudom, az aranyostordamegyei Aranyosrákoson nyaranként a *Máté gáttýába* (Szakmári Máté malma mellett) füldöző gyerekek közül egy-kettő (az, akinek leghamarabb eszébe jut) a füldőzés vége felé kiszaladt a partra meztelenül, a szalmakalapot a fejibe csapta, s tenyerét a két füléhez szorítva mondta-kiabálta:

*Szivárvány, szivárvány
szidd ki a fülemből
a két kupa vizet.
Kék vagy, sárga vagy, piros vagy,
mi az Isten csudája?
Aki hajdanfönt van, arra
ragadjon a főfájás!*

¹ A magyarbölkényi aranyoscsitkó-vivésre vonatkozólag l. még Makkai Endre—Nagy Odön, Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez: Erd. Tud. Fü. 103. sz. 104.

² Az alkalmi költészet „Oktató és alkalmi hagyományok” címen Szendrey Zsigmond tollából A Magyarság Néprajza 1. és 2. kiadásában egyaránt elég terjedelmes méltatásban részesült, de a gyűjtés annyira szórványos s a rendszerezés elve annyira kialakulatlan, hogy a szerzők a gyermekverseket a játék, a táncszókat a tánc fejezetében, egyes rigmusokat pedig a különféle népszokások kapcsán mutatják be.

Erre a többiek is *kikeltek* a vízből s hanyat-homlok rohantak, hogy a szalmakalapot a fejükre csapják. Rossz annak, aki messze a víz közepén volt; az ilyen — látva a kirohanókat — néha még kérésre is fogta a dolgot: ne tegyék fel a kalapot, s ne mondják még a versikét, várják meg őt is.

A mondóka után a gyerekek az arcuk elé tartva megvizsgálták tenyerüket s vélt színéből találgatták-jóslgatták, hogy betegek lesznek-e (sárga, kék), vagy egészségesek (piros).

Az aranyosrákosi gyerekek fürdés után ma már alig mondanak verset. A szokás eltűntével elhomályosodott a tenyér különféle színeinek (mert a felsoroltakon kívül másokat is mondtak) a magyarázata s kivesztek a változatok is, a néphagyomány életességének e leghitelesebb bizonyítékai.

FARAGÓ JÓZSEF

Tyiszk. LÁSZLÓ FERENC felvilágosítást óhajtván szerezni a tőle ásatott híres erődsi őstelep-hely nevének, a *Tyiszkhegy* névnek eredetéről, jelentéséről, MELICH JÁNOSHOZ fordult magyarázatért [Dolgozatok az Erd. Nemz. Múz. Érem- és Régiség-tárából. V (1914), 283–4]. MELICH azt felelte, hogy a szó szlávosságnak tetszik, s úgy, első hallásra azt lehetne mondani, hogy az a szó lesz, mint a tót *sztyiszk* (írva: stisk, vö. magyar *toklász* < szláv *sztoklász*). A tót szó 'szorongás, tolongás' jelentésű, és így a hely neve 'szoros' értelmű lehetne. Minthogy azonban — igen feltűnően — egyetlen okmánytárból, helynévjegyzékből sem ismerte e nevet, mindennemű történeti alap hiányában nem állította ezt határozottan, sőt megengedte, hogy e helynév valójában nem is szláv.

Ha arra a csiszolt kőkorvégi-rézkori falu lakosaitól árokkal átvágott, sőt minden bizonnyal szándékosan meg is keskenyített, szűk hegynyakra gondolunk, amely ma elválasztja anyahegységétől a *Tyiszkhegy* nevű hegykiágazást, akkor MELICH magyarázata egészen találó. Meggondolandó azonban, hogy vajjon valóban erről az egészen jelentéktelen hely-részről — amelynek jelentőségét inkább csak szakember ismerheti fel — nevezték-e el az egész hegyecskeket?

Lehetséges. Am én mégis azt hiszem, hogy MELICHnek abban van igaza, hogy ez a szó igazában nem is szláv. Sokkal valószínűbbnek tartom, hogy a *Tyiszk* a román *pisc* (olv. piszk) 'csúcs, tető, magaslat, hegytető' származéka. Alsófehérvármegye havasi s völgyi románjainak legnagyobb része ugyanis az *i* előtti *p*-t is jésítve ejti, azaz a *piatra, picior, piele, pită*, stb. szót — magyar helyesírással írva — *ptyátrá, ptyicsor, ptyélé, ptyitá* alakban mondták és mondják ma is az iskolába nem járt öregek [MOLDOVÁN GERGELY, Alsófehér vm. román népe: Alsófehérvm. monográfiája. I/2 : 794 és 796]. Nem könnyű azonban kimondani a fenti s más, különben Alsófehér vármegye határain messze túl is meglehetősen érvényesülő népnyelvi ejtés szerint a *p*- helyett *pty(i)* kezdetűnek ejtett szavakat, ennek következtében maguk a románok is sok helyen csupán *ty*-t: *tyátrá, tyicsor, tyélé*, stb.-t mondanak. Ezért egész jogosan feltehetjük, hogy az irodalmi *pisc* előbb jésült, **Ptyiszk*-ké lett, majd a nehezen kiejthetőség miatt lekopott belőle a szókezdő *p*, s előállt végül a könnyebben kimondható, de ezáltal rejtélyes eredetűvé vált *Tyiszk* név. Ez a fenti jelentésben valóban tökéletesen reá is illik arra a helyre, melyre e név vonatkozik. A magyar *hegy* mint későbbi toldalék arra mutat, hogy az erődsi csángók nem ismerték a *pisc* szó értelmét, sajátos helynévnek vélték, és emiatt magyar *-hegy* utótaggal látták el.*

FERENCZI SÁNDOR

* Ezt a cikket a hadbavonult és ismeretlen helyen tartózkodó szerző egy régebbi kéziratából közöljük [A szerk.].

Farkasgégén eresztett... A méhek első tavaszi kibocsájtásakor a kas ki-járatába, a röplyukba a babonás méhészek farkasgégét helyeznek, hogy azon át járjanak ki-be a méhek. A szokást ismerjük a moldvai csángóktól, a Székelyföldről, Kolozs megyéből (Szucsák) és Maros-Tordából. A farkasgégén kieresztett méheket BORSKAI JÁNOS krasznahorváti református lelkész is említi a XVIII. század közepén írt kéziratos méhészkönyvében. Bars megyében (Barskapronca) kifaragott farkasfejet illesztenek a röplyukba (A XVII. században farkasfogát másztattak meg a méhekkel). A babonás eljárás célja az, hogy a méhek erősebbek, frissebbek, gonoszabbak, stb. legyenek, hogy a virágos mezőről, az erdőről hazatérőben hamarabb visszatáljanak kasukhoz, kaptárukhöz. A nép hite szerint tehát varázserő van a farkasgégében, alkalmazásával az egész farkast helyettesítik; a farkasgégén átmászott méh a farkas tulajdonságait veszi fel. A Nagykúnságban már csak a „farkasgégén eresztett...” szólás őrzi a varázseljárás emlékét; — ott t. i. a rakoncátlan, szilaj, lármás gyermekre mondják, hogy „farkasgégén eresztett...” [GYÖRFFY, Ethn. 1932: 82–5. — LÜKÖ, NéprÉrt. 1934: 48. — BERZE NAGY, Ethn. 1938: 330–3].

XVII–XVIII. századi gazdasági irodalmunk néprajzi vonatkozásait tanulmányozva a babonás szokást, megtaláltam a XVIII. századi erdélyi méhészkönyvekben. A csíkmindszenti születésű PÁLFI LŐRINC minorita szerzetes első kiadásban 1762-ben Kolozsvárott névtelenül megjelent »Erdélyi méhecske...« című munkájában több varázseljárás során a farkasgégét is említi.*

„Itt immár ha azt akarod, — írja PÁLFFI — hogy méheid jámborok, és szelidek legyenek, bocásd-ki fejér juh gyapját a' méh kosárnak lyukára vonván, hogy meg-mászhassák mikor ki-jönek, mert valamint a' farkas fog, és farkas gége hatalmas, és bizonyos a' gonoszságban, prédálásban; úgy, szintén bizonyos a' fejér juh gyapju-is a' jámborságban. — Nem kell irtózni az haragos méhtől, mivel mindenkor jobb a' jámbornál, mint hogy erősebb-is: hogy haragosok légyenek ezt cselekedd: Készíts veres posztó, vagy rása darabokat, azt vond a' kosár lyukára, hadd mászhassák-meg, nagy sympathiája van a' méhnek a' vereshez. Ha ezt a' veres posztót meg-kened kakas vérrel, és úgy vonod a' kosár lyukára, annál gonoszabbak, 's mérgeesebbek lesznek. Sőt ha hangya tojással kened-meg, annál-is kövérebbek, jobbak, és haragosabbak lesznek“ [i. m. 27–8].

1774-ben SZÉKI VESMÁS MÁRTONNAK, Doboka vármegye „hütös adessora“-nak »Erdélyi méhes kert...« című munkája jelenik meg Kolozsvárott. Az előszó és az ajánlás szerint a verses munka a szolnokdobokai Pujonban íródott 1771-ben. A szerző műve 31–3. lapján az alábbi varázslatokat szedte versebe:

Azért, hogy a' Méhek mérgesek légyenek,
És másokon erőt hatalmat végyenek,
Veres posztót kakas vérével kenjenek,
Méh Kasnak jukában jó móddal tégyenek.

Jámborok légyenek a' kik azt akarják,
Méh Kasok jukait juh téjjel mázoljaik,
Azon botsátják-ki a' mikor ki-rakják,
Bárány természetük lesznek azt állatják.

* Az egykorú szövegközlésekben nyomdaműszaki okokból a németes hosszú /-et s-, az ő jelt ő-nek szedték [A szerk.].

Hangya tojással kend jukát a' Kasoknak,
Serények és gyűjtők léznek, 's munkájoknak,
Hasznát tapasztalod ki 's bé járásoknak,
Hangyákat követő szaporodásoknak.

Némellyek gonoszul tészik-ki Méheket,
Prédához szoktatják a' természeteket,
Farkas gégen botosátják-ki az illyeket,
De sok helyt el-vesztik az illyen Méheket.

Sok Emberek pedig babonával élnek,
Az által magoknak nagy hasznót ítélnék,
ISTENi áldomást tsak semminek vélnék,
Babonáságokért ISTENTől nem félnek.

Vagy két három dolgot itt elé számlálok
Múltság kedvéért, ha kedvet találok;
De ne kövesd kérlek tsak azon *instálok*,
ISTENT féld, mert annál jobbat nem találok.

Ősszel a' Méheket a' mikor el-rakják,
Méh Kasok jukait a' mivel bé-dugják,
Azon dolgot osztán tavasszal el-rakják,
Méhek rajzásakor illyen hasznát tartják:

Ha a raj hirtelen el-találánd menni
Azon Kas dugóját tsak elő kell venni,
Ige rá mondással le-kelletik tenni,
Viszsa kell a' rajnak éppen oda menni.

Hogy ha azon dűgöt köti láb újjára,
Gyalog jö raj viszsza mások tsudájára,
Tsak a' földön mászkál, nem kélhet szárnyára,
E' leszsz büntetése vígyázzon honnyára.

A' borona fogát némellyek el-lopják,
Méh Kas eleibe a' földbe bé-szurják,
El-szökött rajokat oda meg-szállítják,
Akaratya ellen haza babonálják.

Sz. György Napja előtt ha kigyó' láthatnak,
Melly fával meg ölik ha ollyat kaphatnak,
Mindenkor méhek közt ha ollyat tarthatnak,
Más ember Méhei semmit sem árthatnak.

Mikor a' Méh ereszt ha van nagy zajgással,
Gatya 's pendely kötöt ige rá mondással
Meg kötnek, s' götsöznek nagy babonálással
El nem mehet a' raj, meg-száll szép zúgással.

Sok ehez hasonló dolgot számlálhatnék,
Jó Méhész tenéked, de nem használhatnék,
Lelkedben söt inkább azzal kárt tehetnék,
Hogy ha meg-fogadnád jobbat emlegetnék.

SZÉKI VESMÁS MÁRTON azután azt ajánlja a méhészeknek, hogy a méhek kieresztésekor imádságot tegyenek, s közli az imának a szövegét is. Később [i. m. 40] még a menstruációs nőnek a méhektől való távolmaradását ajánlja:

A' hőszámos Aszszony 's Leány; ott ne járjon,
 Ártalmas a' Méhnek, bár ott ne sétáljon.
 Üljön benn házában, hogy sem kárt tsináljon,
 A' tsipás vén Szüle onnan távol álljon.

1782-ben, 1795-ben és 1808-ban VESZELSZKY ANTAL orvosdoktornak, jeles botanikusunknak jelent meg Vácon három kiadásban, névtelenül egy méhészeti munkája »A' magyar országi méh-tartás' rövid tudománya« címen. VESZELSZKY szintén említi a farkasgégét:

„Némelly holmi babonával-is élnek a' ki eresztéskor, példának okáért, hogy a' tolvaj a' Kast hátán tartsa, mások' raját Méhészével bé-hajtsa, 's eltsalja; de mi az illyenokről mint jámbor Keresztények lemondván, hagyjuk el. Jobb a Méhet ártatlanul tartani, s gondviselés mellett a' szaporodását a' jó szerentsére bízni. — De ezt a' következő ártatlan kis tzeremóniát megteheti; mikor már helyén van a' Méhed, és ki-vonod a' téli dugóját, akár a' 'sup' alá dugd-fel, akár pedig tedd a' Kas alá, de el-ne vesd. Ereszd-ki az Isten' hírével tsuka-fogon, vagy farkas' gégégén, a' mellyet a' Kas' lyukába úgy oda tsinálj, hogy bajosan vegyék észre. A' kotzadiszónak a' zugóján-is jó ki-botsátani, és a' veres posztót ha meg-kened, vagy kakas' vérbe mártod“ [Az 1808. évi kiadás 19].

VESZELSZKY nem mondja meg, hogy a röplyuk téli dugóját miért kell a kas alá dugni vagy a méhes tetejének zsupja alá helyezni. De megtudjuk ezt SZÉKI VESMÁS MÁRTON versbe szedett fenti babonaközléséből: t. i. ha az ilyen dugót a méhek rajzásakor a földre teszi a méhész vagy a lábujjára köti, s úgy járkal, akkor a raj nem megy el, hanem a dugóra száll, sőt el sem repül, hanem a földön mászkál.

SZIGETI GYULA kolozsvári református lelkésznek Nagyenyeden három kiadásban (1763, 1768, 1785) jelent meg »Méhész könyv« című munkája. SZIGETI a méhek kibocsátásának leírásában nem említi ugyan a farkasgégét, de között más babonái kiegészítik PÁLFI, SZÉKI VESMÁS és VESZELSZKY közléseit. SZIGETI a következőket írja: „Úgy tartják a' híres Méhészek, hogy a' Méhek haragosak legyenek, veres posztón kellene ki-botsátani; 's még ha meg-kened a' veres posztót kakas vérrel, 's úgy vonod a' kas jukában, annál gonoszabbak lesznek, és jobbak: sőt hangya tojással-is ha meg-kened azon posztót, és úgy vonod a' kas jukában, még annál kegyetlenebbek, serényebbek, bátrabbak, erősebbek, vidámabbak, egészségesebbek, szaporodóbbak, takarékosabbak, messzébb-járók, gyűjtőbbek, építőbbek, és munkásabbak“ [Az 1763. évi kiadás 8—9].

Ezek a XVIII. századi közlések jelentősen kiegészítik a méhészbabonáról való ismereteinket. Figyelmeztetnek arra is, hogy régi gazdasági könyveink értékes néprajzi forrásmunkák.

Csak a méhek farkasgégén való kibocsátása foglalkoztatta eddig az etnográfusokat. BERZE NAGY JÁNOS erről a varázseljárásról azt mondja, hogy észak- és középeurópai (!?) népeknél is megtalálható különböző változatban s hozzánk bizonyára német közvetítéssel jutott el [Ethn. 1938:333]. Nézetem

szerint nem valószínű, hogy a németek révén ismerkedtünk meg ezzel a varázseljárással. Ennek ellentmondanak a régi magyar adatok. Ezekből és az újabb közlésekből azt látjuk, hogy a farkasgége alkalmazása a múltban a magyaroknál általánosan ismeretes volt, ma azonban, eddig nyilvántartott adataink szerint, már csak a keleti magyar néprajzi területen (Kalotaszeg, Székelyföld, Moldva) tudnak róla. Régi méhészkönyveink szerzői a népi méhészkedésen alapuló méhészhagyományok révén jegyezték fel a farkasgége alkalmazását a többi méhészbabonával együtt. Ezek a feljegyzett méhészbabonák bizonyára sokkal régebbiek, mint a reájuk vonatkozó első irodalmi közlések. A farkasgégén való kieresztésnek a magyaroknál való nagy elterjedése is ellentmond annak, hogy a varázseljárást német közvetítéssel ismertük volna meg. A farkasgégét (esetleg a nyúl vagy medve gégéjét) a németek, az észtek, finnek nem a méhészkedésnél, hanem a vetőmag megvarázsolásakor használják: azon öntik át a vetőmagot, hogy a kártékony állatokat, a tolvajt a vetéstől távol tartsák. Ellenben Keleteurópában a románoknál [NéprÉrt. 1913:296], az ukránoknál [ZELENIN, Russische Volkskunde 1927. 83] a farkasgége a méhészkedés varázseszköze. Mivel a farkas tisztelete nagy szerepet játszik a magyar néphitben s kétségkívül ősi, még honfoglaláselőtti tartozéka a magyar néphitnek, sokkal valószínűbb, hogy ezen a nyomon, a keleteurópai hasonló néphittel való összefüggésben kell keresnünk a méhek farkasgégén való kibocsájtásának eredetét.

Székely tájszók a XVIII. század végéről. ÉDER JÓZSEF KÁROLY (1760—1810) brassói születésű bölcséleti doktor mint a szebeni nemzeti iskolák igazgatója 1796-ban a saját költségén kiadta »Erdély ország' ismertetésének 'zengéje« című földrajzi munkáját. A munka XIV. fejezete Erdély lakói nyelvéről szól. A székelyek nyelvéről ÉDER többek között a következőket írja:

„A' Székelyek némelly szók ejtésében különböznek az Erdélyi Vármegye-béliektől (L. Gyarmathi M. Nyelvmester els. Dar. 359. lap.) közönségesen a' szóknak végső tagotskáikat meg-nyuitják, élnek-is némelly különös szókkal, a' mellyeket méltó számba venni azoknak, a' kik a' Magyar Nyelv tökéletesítésére 's nevezetesen egy új szó-tárnak el-készítésére intézik igyekezeteket“ [XLV. 1]. ÉDER azután jegyzetben a következő tájszavakat sorolja fel: „Affélék im ezek: Tempe Törpe, Kasornya Kis Kosár, Ünő Tehén, Szupulyk-orrú Lapos orrú, Vatzkor Vad Körtvély, Rityolódni Tsufofolódni, Kegyelet Szivárvány, Tzedele Tzondra, Tsempe Kementze, Pest-alja Kementze alja, Féreg Egér, Lator Tsintalan, Tzirnos Kormos. 's t. aff.“ [XLVII. 1]. ÉDER a szavakat nyilvánvalóan saját lejegyzése nyomán közli, mert azok GYARMATHI SÁMUEL hivatkozott munkájának székely szójegyzékében nem találhatóak. A XVIII. századi szerző az anyanyelv tanulmányozására, ápolására is buzdít. Említi az 1791. évi országgyűlésnek a magyar nyelv használatáról hozott végzését, egy „tudós Magyar Társaságnak“ a felállításáról való gondoskodást. „Mind ezek meg meg annyi hathatós eszközök, a' mellyek a' Magyar nyelvnek virágoztatásáról való hajnalladó reménységünket már majd tellyes bizodalomra változtatták“ [XLVI. 1]. Feljegyzésre méltó, hogy ÉDER a jövevény szavakat bitang szavaknak nevezi [XLV. 1]. A munka tartalmazza még az erdélyi helységek magyar s részben szász és román nyelvű lajstromát; e jegyzék a helynév kutatók különös figyelmét érdemli.

Lakság. Jobbágyszökésekkel kapcsolatos újkori forrásainkban meglehetősen sűrűn előfordul a fenti helynév. SZABÓ T. ATTILA MNy, XXXVI (1940), 258–60 fejtegetései óta nem kétséges, hogy a fenti elnevezésen elsősorban a Sebeskörös és a Berettyó völgyét összekötő biharmegyei Gyepes-patak mente értendő. Egyéb kutatásaim során felmerült adatok azonban azt mutatják, hogy ez a név nem csak ennek a partiumi területnek a jelölésére szolgált.

XVI–XVII. századi országgyűlési végzéseink szóhasználatából minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy a *lakság* éppen olyan összefoglaló neve volt a hét erdélyi megyének, mint a székelység, a szászság vagy a Királyföld a székely, illetőleg szász székeknek. 1599-ben olyan székelyföldi jobbágyok felől intézkednek, „kik nem székelyek, hanem ki oláh, ki szász, ki *laksági* magyar“ [EOE. IV, 435]. Ezek „a *lakságon* lakó jobbágyok az adónak súlyos volta miatt a szabadság kedvéért a szabad székelyek közé“ szöktek [EOE. IV, 436]. A következő esztendei országgyűlés úgy határozott, hogy „az mely jobbágyok nagyságod bejövetele után vagy *lakságra*, vagy székelységre, vagy szászság közé szöktének... az *lakságon* minden jószágokbul és aknákrul is kiadassanak...“ [EOE. IV, 524]. 1606-ban „az *lakságon*“ szokásos jobbágy visszakövetelést, azután pedig „a *lakságról*... való“ jobbágyok közül Moldvába szöktek hazahozatalát szabályozzák [EOE. V, 413, 472]. Bár az erdélyi *lakságra* középkori adatok eddig nem merültek fel, meggyőződésem, hogy e név magyarázata a Mohács előtti korokban, talán éppen a vajdai intézménnyel kapcsolatban, keresendő. Mögötte a bihari *laksághoz* hasonlóan szintén településtörténeti tények rejtőzhetnek.

Azt, hogy SZABÓ idézett fejtegetései értelmében valóban a *Lok*-ból fejlődött a *Lokság* elnevezés, egy azóta előkerült XVIII. századi adat is megerősíti. Baranyi Miklós bihari alispán, a hétszemélyes tábla ülnöke, mint helyi ismeretekkel rendelkező ember, 1731-ben gr. Csáky Zsigmondhoz írott levelében a *laksági* Bogdánsovárhegy község keletkezése felől így vélekedik: „...akkor midőn a Contractus emanált, az talán két Falu volt egy más végében, mint most is ott a *Lakságon* (azon districtust annak hívják) többis vagyon ugy, s edgyiket Bogdanfalvának s másikat Szoárhegynek hitták, s most már össze ragasztván hívják Bogdán Szovárhegynek. Eörvényesnek és Domafalvának most hire sincsen, sem Zothátnak. Lok nevü helység van, Méltóságos Bánfi György Uram Súlyomkői Dominiumához tartozik, de ez nem lehet, mert ott szálló hegyek nincsenek, abban pedig szőlőbeli portokról emlékezik, hanem inkább havas forma nagj hegyekben vagjon, hanem talán akkor az *Laksági* Districtust Lok vagj Laknak hitták s most *Lakságnak* és ott voltak az nevezett helyek...“ [OLt. Csáky-család kassai lt. 415/16]. A későbbi *Lakság* falvai valóban a Sárszegtől Cigányfalváig nyúló egykori Lok birtok területén alakultak ki. A közös eredet következtében épült egyvégébe Tótfalu, Tataros, Bogdánsovárhegy és Cigányfalva. Ennek a hét-nyolc kilométer hosszú falusornak a keletkezése ugyanis későbbi összetelepítéssel nem magyarázható meg. Szalárdi János krónikájából különben tudjuk, hogy e községek már az ő idejében is összeépültek [Siralmas magyar krónika. Pest, 1853. 119].

Végül meg kell említenünk a bihari *Lakságnak* azt a különleges helyzetét, hogy falvaiban — a megye többi részétől eltérőleg — még a XVIII. század derekán is az erdélyi jobbágyrendtartások voltak érvényben (Baranyi lt. Micskén, Bihar vm.). Ennek magyarázata birtoklástörténetében keresendő. Gazdái ugyanis Erdélyben birtokos tekintélyes familiák voltak, melyek ragaszkodtak az otthoni szokásokhoz. A *Lakságot* benépesítő Putnokiakat 1534-ben a Telegdiek, őket pedig félszázad múlva a Varkocsok váltották fel. [Jakó Zsigmond, Bihar megye. Bp., 1940. 375]. E birtoktest Varkocs Margitról,

ki családja utolsó tagja volt, férjére Lónyai Zsigmondra, onnan pedig a Csákyakra, a Wesselényiekre, a Hallerekre, a br. Huszárokra szállott. [Olt. Csáky-család kassai lt. 414/10, 11, 13, 447/1, 5, 12, 450/18]. A laksági uradalomnak a környékétől eltérő, zárt fejlődését különben az is elősegíthette, hogy lakói állítólag Mátyás királytól tizedmentességi privilégiumot nyertek. [i. h. 452/3, 5].

Lengyelkék. Az EM. 1944: 135–6 rövid közlemény jelent meg a fehér-megyei Lengyelkék pusztáról. Minthogy kutatásaim során időközben több olyan adat merült fel, melyek tudásunkat Lengyelkék felől lényegesen bővítik, jónak látszik ezeket is közzétenni.

Lengyelkék múltja egészen az Árpád-kor végéig visszavezethető. Élete keletkezésétől kezdve elnéptelenedéséig végig kísérhető. Ennek ellenére irodalmunkban ezen a néven nyomát sem találjuk. Helytörténeti adattáraink elkészítésének halaszthatatlan voltát Lengyelkék eseténél jobb példával keresve sem bizonyíthatnók. Bizonyára tarthatatlan állapot ez, hogy egy olyan településről, melyre az erdélyi írásbeliség első korszakától kezdődőleg szokatlanul bőven maradtak adatok, bármit is megtudni csak hosszadalmas, részben levéltári kutatás árán lehessen.

Előttünk ismeretes adatok szerint először 1295-ben említi *Rynqulkyrch* néven [Ub. I. 119]. Az oklevélből az is kitűnik, hogy eredetileg a székesi királyi uradalomhoz tartozó Godyn föld része volt, s önálló életét a Vizaknai család vásárolt birtokaként körülbélül ebben az időben kezdte el. Templomára utaló német neve azonban arra figyelmeztet, hogy korábban sem lehetett lakatlan. Mivel a szintén Székes területén kialakult szomszédos Vingártnak, Birbónak és Pókafalvának régebben hasonlóképpen más nevük volt [Iczkovits Emma, Fehér megye 19–23], feltehető, hogy a későbbi Lengyelkék első alapjait is fehérmegyei királyi népek vetették meg a tatárjárás előtt. Ezek a falvak azonban áldozatul eshettek a Gyulafehérvár környékét különösen sújtó tatár pusztításnak. A székesi falvak újjraépítését, most már német telepésekkel, szász adománybirtokosok csak a XIII. század végén kezdték el. Lengyelkék pusztaságából említett szomszédainál valamivel későbbben támadt fel. Gergelyfája határának megjárói 1313-ban „terra *Ryngerkerh*” néven említik [Ub. I. 305]. Ennek az oklevélnek, valamint Buzd 1338. évi, Hosszútelke 1370. évi metálisának és egy 1808-ban Bécsben készült térképnek a segítségével egykori helye elég pontosan meghatározható [Ub. I, 531–2, II, 351]. Újraépítését Vizaknai Alard fiai végezheték el 1320 körül. 1323-ban ugyanis „terra seu villa *Ryngenkerg* ... in decanatu de Spreng”, illetőleg „villa ac possessio *Rengurkyrh*” néven szerepel [Ub. I, 371–2]. Az új település a korábbi alapokon gyorsan erősödött. A „terra *Ryngelkerh*” elnevezés ugyan még 1330-ban is kísért, de azután a falu kifejlődésével végérvényesen helyére lép a „villa”, „possessio” megjelölés [Ub. I, 436]. Ekkor már önálló egyház-község. Névszerint ismeretes papjai által fizetett pápai tized csekélysége azonban mutatja, hogy a település ekkor még fejlődése kezdetén áll [MonVat. I, 95, 121, 125]. Időközben e birtok felét a Vizaknaiak eladták a Kelnekieknek [Ub. I, 436, II, 24]. Ettől kezdve az oklevelekben a következő névváltozatokkal szerepel: 1338: *Rengelkerh* [Ub. I, 531–2]. 1345: *Renghelkyrh* [Ub. II, 24]. 1355: *Regulkyrh* [Ub. II, 116]. 1370: *Rennynkyrh*, *Rennenkyrh* [Ub. II, 351]. 1379: *Rengeukerh* [Ub. II, 503]. 1380: *Rengunkirh*, *Rengerkyrh* [Ub. II, 522, 526]. 1392: *Rengerkerk* [Dl. 26381]. 1417: *Rengelkyrch* [TelOkl. I, 429]. 1418: *Lengerkerch* [TelOkl. I, 435]. 1427: *Regurkerth* [Ub. IV, 285]. 1435: *Lengelkerh* [Ub. IV, 573]. 1437: *Lengerkirth*, *Lengerkirch* [Ub. IV, 624, 629]. 1470: *Lengelkeryk* [Dl. 26416]. 1509: *Lengelkyrk* [TelOkl. II, 313]. 1525: *Lenghyelkyk*

[Dl. 36402]. 1578: *Lengyelfalva* [VerArch. 1869: 329]. Forrásainkban állandóan Springgel, Drassóval, Gergelyfájával egy birtoktestként fordul elő. A XV. század második negyedétől kezdve a környék magyarosodása következtében német neve magyarrá alakul. Forrásaink most már inkább *Lengyelkék* alakban emlegetik. Régi elnevezésének emlékét azonban a környék román lakosága napjainkig megőrizte a „valea Ringyelli” dülönévben [VerArch. 1869: 329].

A falu fénykora a XIV–XV. századra esett. 1380-ban egyik felében kilenc jobbágytelket találtak; ez azt mutatja, hogy nem volt jelentéktelen település [Ub. II, 526]. Idők folyamán azonban Spring, Gergelyfája, Hosszútelke mellett fejlődésében egyre jobban lemaradt. Mohács százada már hanyatló állapotban találta. A következő korszak háborús pusztításai, nyomoruságos esztendői pedig ezt a pislákoló életet is kioltották. 1548-ban még volt benne két lakott jobbágytelek, hat évvel később azonban már nem szerepel a springi szász dékánság tartozékai között [Gyfv. C. IV, 5/75., VerArch. 1869: 328]. 1578-ból ismerjük az itteni falusbíró nevét, 1588-ban pedig tizeddel tartozó nyugati keresztyén (magyar vagy szász) lakosság él benne [VerArch. 1869: 329., ENMLt. Mike Sándor gyűjt. 1588]. Jóllehet területén néhány család később is lakhatott, a XVII. század közepétől valójában pusztának tekinthető. Természetes úton történő, lassú elnéptelenedése akkor fejeződött be, amikor megmaradt lakói templomuk harangjával együtt Hosszútelkére költöztek át [VerArch. i. h.]. Tatárjárás előtti lakói magyar varnépek lehettek. Újranépesítését szászok végezték, később újból magyarok, majd pedig románok is kerültek ide. A falu tehát aránylag rövid élete alatt keresztülment az erdélyi településeknél nem ritka háromszori-négyszeri nemzeti-ségi átvedlésen. Birtokosai a felsoroltakon kívül a XV. században a somkeréki Erdélyiek, Bogátiak, ősi Jankafiak, özv. Verbóczy Istvánné mesztényi Szerecsen Zsófia, a Báthoriak korában a Pernyesziek, a XVII. században pedig a kolozsvári Kassaiak és a nagymegyeri Keresztesek voltak.¹ XVIII. századi forrásaink mindíg pusztaként emlegetik. Emlékét a Hosszútelke határához tartozó fentemlített dülönév őrzi.²

JAKÓ ZSIGMOND

Egy megjegyzés Kazinczy »Erdélyi levelek« című művének legújabb kiadásához. Az elmúlt évben az *Erdélyi ritkaságok* sorozata 16–17. számaként új kiadásban jelent meg KAZINCZY FERENCnek »Erdélyi levelek« című műve. A címlap szerint a kiadványt „bevezetéssel ellátta DR. KRISTÓF GYÖRGY egyetemi tanár.”

A szóbanforgó kiadvány sem a címlapon, sem valamely más helyen nem tünteti fel azt, hogy a mű szövegét ki, honnan s hogyan közli. Ennek következtében a mű olvasója jóhiszeműleg, de tévesen azt hiheti, hogy magáért a szövegért, ennek hűségéért is a bevezetés írója a felelős, holott ő csak azt a feladatot vállalta és végezte el, hogy a mű keletkezését irodalomtörténetileg megvilágítja és kritikailag méltatja. A szöveg hűségéért, pontosságáért azonban a szövegközlő a felelős. Kár, hogy a sorozat szerkesztője legalább lapalji jegyzet alakjában nem közölte a kiadvány szövegéért felelős személy nevét is.

KRISTÓF GYÖRGY

¹ Az ENMLt.-ban őrzött Bánffy rokonsági lt. gr. Lázár lt.-nak XI, XV, XIX, XLIII–IV. csomójában *Lengyelkék* életére nézve több adat található. Az ugyanítt kezelt gr. Haller lt. szintén tartalmazhat reá vonatkozó iratokat.

² Fekvésére vonatkozólag l. a VerArch. 1870: 208–9. l.-ján a térképvezetést.

Székely rovásírásos bejegyzés a brassai magyar evangélikus egyház jegyzőkönyvében. A »Protocollum Ecclesiae Ungaro-Evangel. CORONENSIS in BOLONIA« című, 1759 óta vezetett egyházi jegyzőkönyv 85. lapján az alábbi bejegyzés olvasható:

„40., Anno 1785. d. 20. Oct. Ad kezemhez az oltár festésére egy IStent szerető nevét¹ telyességgel el titkolni parantsoló személy külső ösztön nélkül — 50. — *Nota:* A nevét mind azon által imé Scythiai betűkkel ide irtam én Goedri János, az Ecclesia Papja“. A lap szélén sűrített írással ez olvasható: „*Not.:* A' 3dik Scythiai betüt elhibázta; mert añak nem kell vala N ily-

leñek (!) az az K-nak, hm̄ igy az az Lnek leñie.“ Alatta nagyobb

betűkkel, más kéztől való írással: „Ez a személy Pál Judit volt, idősb Enyedi György hitvese.“²

A brassai magyar evangélikus egyház régi klenódiuai. Ennek az egyháznak korábban a középkori sinlődőtelep kórházának Szent Borbáláról nevezett kápolnája volt a temploma. E kápolnát, melynek egy káplánja volt, Zsigmond király és gazdag brassai polgárok adományából a XIV. század végén és a XV. század elején építették. A XVIII. században középkori freskói még láthatók voltak. 1716-ban megszerezték a brassai magyar evangélikusok templomozásai céljaira. E templom telkén, vagyis a középkori, felhagyott sinlődőtelepen volt még egy fatemplom melyben nyaranként a szászok tartották istentiszteleteiket, télen pedig az ünnepek különböző óráiban felváltva a Borbála-templomban külön a magyarok s külön a szászok. E fatemplomhoz 1741-ben közösen fa harangtornyot építettek. 1777-ben lebontották a fatemplomot s Borbála-kápolnát, a telekre felépítették a mai bolonyai szász evangélikus templomot, melyet szászok-magyarok együtt használtak addig, amíg a magyarok 1783-ban fel nem építették mai templomukat.

E templomot ugyanaz a mester építette, miat aki a felső-külvárosi szász evangélikus templomot. Egyszerű, nagyon kedves, hangulatos kis templom, árnyas fák között, temetővel övezve. Lapos stukkómennyezetű hajóból, három oldallal záródó szentélyből s egy csinos kis toronyból áll. Belül a hajó nyugati falánál fakarzat vonul végig. Oltára díszes, valami nem egészen meghatározható barokk és klasszikus közti stílusú, mely mesterének szorgalmát, találékonyságát igen, de izlését kevésbé dicséri. Szószéke kissé nyers barokk-díszítésű; ilyen ké keresztelőkútja is, mely 1725-ből való, tehát még a Borbála-templomból hozták ide át.³ Bár a kis templomnak sem épülete, sem berendezése nem állja ki a műalkotásoknak kijáró elismerést, az összbenyomás azonban, az egésznek hangulata nagyon kedves, megnyugtató, Brassónak abban a meg lehetőszen zajos városrészében, a temető nagy kőfalán belül, az árnyas, százas fák között.

Klenódiua az egyháznak nem sok van; kelyhe s az egyik úrasztali boroskancsója azonban egészen elsőrendű szépségű.

1. *Kehely.* Domborított öntött, vésett és kivágott aranyozott ezüst mű. Kupája síma, harangforma. Kupakosara domborított, hólyagsoros; az egyes összesen tizenkettő — alul csúcsbafutó félgömbszerű hólyagok hosszanti, erő-

¹ Ez után következik a rovásírásos név (L. a mellékletet).

² E jegyzőkönyvi lap ¹⁵/₁₀ cm-es fényképlemeze az ENMLt.-nak lemezgyűjteményében van. Lefényképezte K. Sebestyén József Brassóban, 1930. március 30-án.

³ A templom leírását és vázlatos történetét a Jekelius Erich szerkesztette Das Burzenland III. Teil 1. Kronstadt kötete Eduard Morres írta »Die kleinen Kirchen« fejezetből vettem [155—7].

Értekezés

I. A következőkben is írt parancsok való elvégzéséért a fent kötetben alyfoglalt, hogy:

1. Bolgár-fogó Id. Enyedi György úr az ó budvai felsőfoglalt és Pal. Szent. Képzőiskoláján, 750. —
2. Bolgár-fogó J. Egerly György úr, Csongrád, Kecskemét és elkövet. Szent. Képzőiskoláján, Szent. Kís. Árká. a fent-foglalt, egyúttal, 200. —
3. Bolgár-fogó C. S. di. C. A. S. fogó, Szeged, Mátyás Id. Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, 207. Szt.
4. De Jozsef, Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, 351. 57.

II. Brajzai A. Magyar Kir. Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, 100. —

30. Anno 1788. die 18. Nov. Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, 100. —

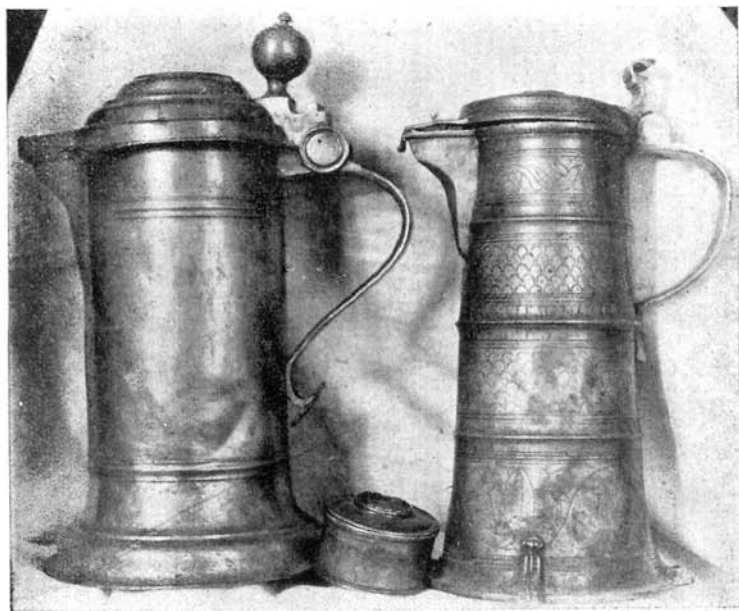
39. Anno 1788. die 20. Oct. Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, 50. —

41. Anno 1786. Aprilis hónapjában, Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, 50. —

42. Anno 1787. die 18. Oct. Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, Szent. Képzőiskoláján, 50. —

XVI. századi kehely és paténa

XVIII. századi ón-úrasztali kancsók

A brassai magyar evangélikus egyház tulajdonában

teljes bordákkal ékítették. Alulról is ilyenek torkolnak körükbe. Ezek fordított szívalakúak s szintén bordázottak. E szívorsó a stílusból eredő, kissé a stílus körül csavartan képzett domború gerezdelés nagyon szép befejezése. A felső hólyagsor közeiben felül egy-egy magas, a jour foglalatú, ötszögű csiszolt almandin díszlik; sajnos e szép féldrágakövek egyrésze hiányzik.

A kosár pártája öntött, áttört mű. Alapja egy olyan négyoldalas ezüst sodronyöv, melynek két ellentett oldala gyöngysoros, kettő pedig síma. Egyenletesen és nem nagyon sűrűn van megsodorva és felforrasztva. A sodratban gyöngysoros és síma oldalai egyenletesen váltakoznak. Felette poncolt öv díszlik, melyből egyenként kinyílt rózsaszálakból, bimbókból és hármasszelepekből álló sorozat övezi a kupát. E rózsaszálsor öntött és kivágott; kétségtelenül későbbi, mint a kehely maga.

A stílus a nódus felett és alatt hatoldalas hasáb, melynek minden oldalán egyforma vésett díszítés van. E belső vonalkelet közepén kariozott mezőjű kis körből kiinduló, sugárszerűen rendezett, nyolc stilizált akantuszlevél.

Az egyik (jobb) XVIII. századi ón-úrasztali kancsó díszítményei

A nódus lapos, alúl-felül 6–6 hosszas lándzsalevél idomú erőteljesen domborított levéllel ékített. A nódus élén hat csonkakúpszerű rotulus van felforrasztva, mindeniknek külső szélesebb része egy-egy olyan körlemez-kével van befórasztva, melynek közepén köralakú homorulat van, s e homorulatokban egy-egy fodrottszerű körkörös lemezecske, s mindenik közepén egy-egy magas foglalatú almandinkó díszlik.

Az alsó stílus alatt, a talpperemtől elválasztólag egy hatoldalas, lapos karnis van, melynek kerete egy olyan pálcátág, mely a szögekben egymást keresztezve ferdén, a következő hasonlóval párhuzamosan lemetstett.

A talp hatkarajos, magas, karsú. A talpgaléria öntött, nem áttört, egyszerű, ismétlődő zegzúgszerű, levélsoros. A talpperem magas, meredek. A karajok közeibe öntött, csúcsaikkal lefelé álló, későgót hármastagú cipripédiumlevelek vannak felforrasztva. A levéltöveket fodrozottszerű, kivágott ezüst lapocskák fedik; ezeknek közepén egy-egy magas, négyoldalas foglalatban türkiszkő díszlik.

Talpperemébe alúl, az egyik karaj szélébe gyakorlatlan kéztől származó bekarcolás van: I:E·B:P:H:C: Anno 1695. Mesterjegye nincs. E nagyon szép kehely a XVI. évszázad első felében készült és teljesen ép, bár javítás nyomai láthatók rajta, t. i. úgy látszik, hogy a talplemezek felső nyomás következtében széjjelvááltak, és a hajlatban behorpadtak; ezért a talpkarajok és a galéria újból béleltettek. Magassága 24,9, kupa-átmérője 11,1, talpátmérője 14,6 cm.⁴

⁴ E kelyhet röviden ismertette Gyárfás Tihamér »A brassai ötvösség története« című művének 228. lapján. Nagyon hasonlít e mű fényképtáblájának 2. sz. kelyhéhez, mely a brassai Bertalan templom tulajdona. E két ötvös-művet valószínűleg ugyanaz a brassai mester készíthette [Az utóbbi leírva 210–213. lapon].

2. *Paténa aranyozott ezüstdől.* Köralakú, átmérete 15'9 cm, mélyedése 10'1. Véssett körirata a szélén két kettős vonal között egy sorban a következő: TEMPORE : MARTINI : GOTHARD : ECCLESIA : HUNGARICA : PROPRIIS · SVMPTIBVS · CURAVIT · ANNO · 1651. — Fenekébe alulról a középben mesterjegye van ütve, álló oválban korona alatt ligatúrás M és S. Teljesen ép példány, a XVII. század közepéről.³

3. *Ostyatartó szelence.* Domborított ezüst mű, felül kettős pálcátág szegéllyel; fedelén mint belső keret egy magasan kiálló oromzatív van felforrasztva. E műemléken több név és évszám van bevésve. Az orompártán belül: Jos. Szell 1735 11 Febr. A pártán kívül: Mich: Mattheides. 1718. Lucas L: Privigei. 1719. — Oldalán elmosódott, kiolvashatatlan nevek. Átmérője 6'4 cm, magassága az oromsor tetejéig 4'8 cm. Teljesen ép, a XVIII. század első feléből. Mesterjegye nincs.

4. *Ostyatartó szelence ezüstözött rézből.* Az előbbihez hasonló, de párta nélkül. Fedéllapjába középben egy barokk virágminta van beverve. Fenekébe kívül be van vésvé: Joh. Gaudi: 1781. — Átmérője 8'6 cm, magassága 4'9 cm. Ép, de ezüstözése nagyrészen lekopott, Mesterjegye nincs.

5. *Fedeles úrasztali boroskancsó.* Ónból öntött mű, kevés véséssel. Tagolt domborulatú fedele síma, gömbillentős; közepén gombja nem volt. Hengerded palástja lefelé egyenletesen szélesedő; felső és alsó széléhez közel lapos, kissé profilos szélű öntött abroncsa van. Füle síma, felhajtott alsó vége erősen tagolt formájú, üres, vagyis vésetlen mezejű pajzsoeskával fedett. Palástja elülső részének közepén egyszerű, vonalvesetű, felül nyitott koszorú van, s ez a következő vésett feliratot övezi: ENYEDI | GYÖRGY | SENIOR | 1765

Mesterjegye a fedél belső oldalának közepébe van beütve, ez egy kis kör, melyben ligatúrás I és G látható. Városbélyege nincsen. Magassága 3'4 cm. Felső átmérője 11'9, az alsó pedig 17'7 cm. Ez az úrasztali boroskancsó teljesen ép.

6. *Fedeles úrasztali boroskancsó.* Ónból, öntött, vésett mű. Fedelének gombja hiányzik. Billetője egyszerű, füle síma, csőre facettás, esőrfedelének hegye lehajló, s stilizált oroslánlábai vannak. Hengerded, lefelé szélesedő palástját három abroncszerű, öntött borda osztja négy egyenlőtlen részre; a legfelső a legkeskenyebb, a legalsó a legszélesebb rész. A felső szakasz vésett díszítése esztergált vonalakeretben egy hullámvonal, melynek minden hajlatában felfelé és lefelé váltakozva egy-egy stilizált tulipánszerű virág van vésvé, a hullámvonalból kiinduló száron a következő, alatta levő szakaszon szintén alul-felül vonalas keretben zezgúgos vonalvesetű pikkelyezés a díszítés, az egyes pikkelysorok ívelt részükkel felfelé vannak bevésve. A pikkelyezést alulról határoló esztergált vonalozás alatt és az öntött bordázat felett vésett felirat van, mely a borda alatt folytatódik. A felirat felül ez: KÖFA(RA) · GO · MIKLOS · BALÁSKA · SARA · ES · ECKLESIANÁK · ÖRÖKKE · alul folytatva: EMLEKEZETRE · 1735.

A harmadik szakasz az előbbihez hasonló pikkelydíszű, de egy sorral több pikkelye van, mert szélesebb (az előbbi 4, ez 5 soros).

Az alsó szakaszban szintén esztergált vonalakeret közt vésett hullámvonal van, minden hajlatában a hullámvonalból kiinduló, száron még összeköttött szíromhegyű enciánvirág van, két oldalán esészejéből kiinduló s ki-

³ E tárgyat mesterjegye alapján Michael Schelling († 1652), vagy Seibriger alias Soumer († 1673) brassai mesterek közül készíthette valamilyen mert mesterjegyük megegyezik a tárgyon levővel, valamint egymáséval. [Köszegi Elemér: Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig, 32. l. 189. sz.]

felé hajló száron egy-egy hasonló kis bimbóval. Az enciánvirágok középső szirmai s csészéi sűrű, apró vonalvéssel díszítettek. A vésett díszítés a régi brassai vagy segesvári mester jó ízléséről, s biztos, gyakorlott kezéről tanúskodik.

E műtárgy fenekébe belülről egy stanza van benyomva, mely virágos koszorú közepén egy feszületet ábrázol domború modorban. Fedelének belsejébe, közepén egy kis korong van pontsoros kerettel felforrasztva, közepén tollas sisakos, balra néző fejjel, szintén domború modorban. Mesterjegye a billentő mögött teljesen lekopott, úgyhogy kivehetetlen. A felette levő városbélyeg pedig Brassó ismert címerképe: kerek talpú pajzsban a gyökeres fa törzs felső részét övező liliomos korona.

A XVII. század közepétáján készült mű csörvéglehajlását kivéve teljesen ép. Magassága 32, felső átmérője 10,3, fenékátmérője 14,3 cm.

Az egyháznak öt régi szőnyege van, két ú. n. erdélyi, egy oszlopos, két fülkés és egy indadíszes.

KEÖPECZI SEBESTYÉN JÓZSEF

Anygyalhegye ~ Zanygyalhegye. A címszóbeli helynévpár eredete és egymáshoz való viszonya az első pillanatra világosnak látszik. Nyilván az első helynévalakot az *anygyal* és a *hegy* köznévből birtokos összetételnek tekintik mindenki, a másodikat meg egy az *Anygyalhegye* névelős kapcsolatból szóhatártévesztéssel keletkezett helynévváltozatnak. A kalotaszegi *Egeres* magyarsága mellett a község románsága azonban e helynévpár megfelelőjeként a *D'alu Zoñdi* helynevet használja [KszgHn. 196].* A vidék helynévanyagának ismerőjében a román alak láttán kétség támad az első pillanatban helyesnek tetsző származtatást illetően.

Közelebről ugyanis kimutattam, hogy a kalotaszegi *Magyarókerék* évről ismert *Zonda*: *Zanda* helynév tulajdonképpen egy az *Anda* névelős kapcsolatból szóhatártévesztéssel keletkezett úgy, hogy e kapcsolatot a *Zanda* alakúnak értelmezték [EM. 1944: 496–7]. Ez az *Anda* név pedig nem egyéb, mint *András* keresztnevünk egyik becealakja [EtSz. és i. h. 497]. Nekem valószínűnek tetszik, hogy a román *D'alu Zoñdi* név őrizte meg a magyar helynév előtagjának is eredetibb *Anda* alakját, mert hiszen a román helynév második tagja nyilván egy *Zanda* formájú helynév birtokosesete; ez pedig a szóhatártévesztéssel keletkezett magyar helynév átvétele lehet. A román helynevet aztán a magyar visszakölcsönözte, de mivel a *Zanda* névnek a magyarban nem volt semmi értelme, a *Zondi* olv. Zongyi birtokoset hangalakjának hatására keletkezhetett a magyarban *Zanygya*- és népetimológiával *Zangyal* alak is. Ebből aztán az *Anygyal*-féle szóhatár-értelmezéssel keletkezett a ma közkeletű helynév címszóbeli *Anygyal* előtagja.

Mindezt azért is valószínűnek tartom, mert Egeres eléggé gazdag történeti helynévanyagában egyetlen adatot sem találok a címszóul írt két helynévalakra, ellenben ismerünk az egeresi régiségből és a helyszíni lejegyzés adataiból *And* ~ *Ant*-előtagú helynevet többet is (*Ant*, *Andbérce*, *Ant előtt*, *Antfő*, *Anthegye*, *Antkúttya*, *Antpatak*, *Anttorka*, *Ant úttya*) [vö. KszgHn. Mutató]. Az *Ant* ~ *And* szerintem úgy keletkezett az *Anda* becenévből, hogy az *Anda* alatt, *Anda alja*-féle helynévkapcsolatokban hangzókivetés történt; e jelenség a régiségben is, de különösen a népnyelvben nagyon általános

* Itt és az alábbiakban a *KszgHn.* rövidítés a tőlem kiadott »Kalotaszeg helynevei« című munkára, a *BHn.* rövidítés pedig a őr. Gergely Bélával együtt gyűjtött helynévanyagból sajtó alá rendezett és rövidesen megjelenő »A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei« című kiadványra vonatkozik (Mindkét munka az Erdélyi Tudományos Intézet kiadása).

[vö. MNy. XXV, 163, 343 kk. — EM. 1944:492]. Hogy, az így *And alatt, And alja* alakúvá vált helynevek előtagja *Ant*-á formálódjék, ahhoz csak az kellett, hogy e névutós, illetőleg birtokjelzős helynevek előtagja zöngétlen mássalhangzóval kezdődő második taggal tevődjék össze, mint például amilyen fennebb az *Antfő, Anthegye, Antkútya* és az *Anttorka* is. Így keletkezhetett tehát az *Anda* > *And tag Ant* alakja, kedvező hangtani környezetben azonban továbbra is *And* maradt (pl. *Andbérce*).

Ársága. A kalotaszegi Magyarvista határában egy kaszálóból álló terület neve: *Ársága* [KszgHn. 274]. E helynévre ilyen alakban nem találunk egyetlen történeti adatot sem. A név rejtélye azonban megoldódik, ha nem a vistai helynévanyagban elkülönítetten vizsgáljuk a helynevet, hanem a kalotaszegi helynévanyaggal egybevetve. Már KszgHn.-nek Mutatójában is egy olyan helynévcsoporthoz tartozik, még pedig éppen vezető-tagjaként áll e helynév, mely csoport minden egyes helyneve *Ársó*-előtagú. Minthogy az *ársó, ferső*-féle hangállapot, azaz az *alsó, felső* melléknév szóbeljei *l*-jének rokon (folyékony) hanggal, *r*-rel való feleserélődése, többek között éppen az idézett Mutató mintegy ötven helynévi adatának tanúsága szerint is Kalotaszeg népnyelvére jellemző, megkaptuk az *Ársága* helynév megfelejtését is. E helynevet csakis összetételnek értelmezhetjük: az *ársó* ~ *alsó* melléknév és az *ág* 'pars' főnév birtokos összetételének. Valóban Magyarvista történeti helynévadatai között 1770 tájáról egy *also aga* alakban emlegetett kaszálót találunk [i. h. 271]. Nem kétséges, hogy ez csak „irodalmiasabb“ írásváltozata a későbbi *Ársága* helynévnek; ennek eredetibb alakja pedig *Ársóága* volt. Ebből a címszóbeli alak a népnyelvben nagyon gyakori hangűrmegszüntető (hiatus-töltő) hangzókivetéssel keletkezett, mint ahogy például Erdélyben a *ferső (felső)* + *ingből* is *fersing* lett [EtSz. — I. még EM. 1944: 142, 492, 497, MNy. XXV, 163, 343, XXXVIII, 12–3].

Emán, Josikmán. Mindkét helynév a kalotaszegi Gyervásárhely történeti helynévadatai között 1785-től mutatható ki a következő változatokban, összetételekben, illetőleg névutós kapcsolatokban: 1785: „Az *Emán előtt*.“ „Az *Emán megett*.“ „Az *Emány* oldalban.“ 1794: „*Emán* meget“ (sz.). „*Emán* tetőn“ (sz.). 1822: „*Emán* megett“ (sz.). „*Emán* oldalán“ (sz.). „*Emány* tetején“ (sz.). „*Emánnál*“ (sz.). „*Emáj* oldalába“ (sz.). 1891: *Emánt* t(ető)“ [KszgHn. 152–6, 158]. Ugyanott a legelső *Emán* adatot is magába foglaló forrásban ilyen szövegrész olvasható: „Nádikhoz közel *Josikmánnál*.“ Valamivel alább, nyilván csak a *Josikmán* helynév alakváltozatát olvassuk a *Josikmány* adatban [i. h. 153].

Már az is feltűnő, hogy az első helynév a történeti adatok tanúsága szerint *Emán* ~ *Emán* ~ *Emány* ~ *Emáj* alak mellett nagyon későről még *Emánt* formában is előfordul. Ez arra mutat, hogy itt egy eredetibb helynévalak fokozatos elalaktalanodásáról van szó. Akár *é*, akár *e* kezdőhanggal olvassuk e helynévváltozatok első betűjét, a helynévből összetélt kell látnunk. Az összetétel első tagja az *éh* ~ *eh* (vö. erd. népnyelvi *e hes*) szó, utótagja pedig 1. a 'déli, verőfényes oldal', 2. 'a róka bőrének melli része' jelentésű *mál* közneveinknek helyneveinkben gyakori *mán* ~ *mány* ~ *máj* ~ *mánt* alakváltozata [vö. PAIS DEZSŐ, A *mál* változatai: MNy. XII, 168 kk.]. A *mál* > *mály* > *máj* fejlődés eredménye az *Emáj*; a szóvégi *j*-nek a vele rokonhelyi képzésű *ny* hanggal való cseréje révén keletkezett a *mány*-os utótag. Ebből viszont a rákövetkező *t* és *d* hatására formálódott az *n*-es alak, mint ahogy például az eredetibb *önkényt*-ből is *önként* lett [i. h.]. Ez magyarázza meg azt is, hogy például a *szár* 'kopasz' és *mány* (~ *mál*) összetételű

helyneveink közül (ilyeneket Erdélyből több helyről ismerünk!) az udvarhelyi *Vargyas* on a *Szármán* tető helynévben, tehát valóban *-t* előtti helyzetben, *n*-es és nem *ny*-es alakot látunk, holott a többi esetben — legalább is Erdélyben és főként a Székelyföldön — mindenütt *Szármány*-nyal találkozunk.

Mint előre is sejthető, a gyөрvásárhelyi *Émál* ~ *Émán* ~ *Émány* ~ *Émáj* összetétel nem egyetlen még Erdélyben sem. A szilágysági *Diósa* dról 1864-ből egy *Éhmál* és egy „*Éhmál* gödör köze,” a háromszéki *Lemhény* ról ugyanez időből *Éh máj*, *Árkos* ról pedig az „*Emáji* út” helynév mellett egy *Emáj*-t is ismerek [Pesty Hnt. XVIII, 18b, 19b, 142a, XXIV, 68b]. Hogy pedig milyenféle helyet nevezhettek el a fenti nevekkel, arra nézve a maga ízes egyszerűségében tájékoztat az árkosi *Emáj*hoz fűzött következő megjegyzés: „csufondárosan neveztetik ehezét májnak is, mert agyagos, vizes, csalfáson termő határrész trágya-haszon is hamar kivásik belőle“ [i. h. XVIII, 18b]. Az *Émálok*, illetőleg fennebb felsorolt gyөрvásárhelyi meg máshonnan lejegyzett vagy ezután lejegyzendő változataik tehát az *Édomb*-és *Émező*-féle helynevekkel együtt sovány, rosszul termő szántóra, rossz szénahozamú vagy silány legelőt adó határrészekre vonatkoznak. A helynévképződést megindító szemléleti alap tehát nyilvánvaló.

A címszóbeli másik gyөрvásárhelyi helynév, a *Josikmány* ~ *Jósikmán* [olv. *Józsikmán*(y)] magyarzata most már egyáltalában nem nehéz. Nyilván ez is összetett helynév: *Józsika* + *mán*(y). Az előtag lehet a *Jósika*-család neve, de lehet (s ez a valószínűbb) a *József* keresztnév becealakja is. Azért valószínűbb ez utóbbi, mert Gyөрvásárhely volt birtokosaként — eddigi adataim szerint — a *Jósika*-család nem mutatható ki. — A **Józsikamány*-ból a *Józsikmány* olyanféle hangkieséses rövidülés eredménye, mint amilyenre alább a *Nyárszó*, illetőleg *Vársza* helynév tárgyalásakor mutatok rá. Mindössze az a különbség, hogy itt nem a második, hanem a harmadik nyílt szótagbeli hangzó esett ki. Az ilyen kiesésre jó példa a szláv *ópatica* > m. *apáca*, szláv *medenica* > m. *medence* fejlődés.

Eszeg, Észeg, Észek, Íszeg, Íszka, Jíszka; Ziseg(u). A háromszéki Miklósvárszékéről 1752-ből, a brassó megyei Apácáról meg 1864 tájáról egy *Eszeg* alakban írt helynevet ismerek; az utóbbi évből való forrás egy hegyes-völgyes területre vonatkozó, *Eszeg* formában rögzített helynevet is említ.¹ A kalotaszegi községek közül Kalotadámos, Nyárszó és Sárvasár történeti helynévanyagában található *Ehszeg* vagy *Éség* alakban írt helyneveket [KszgHn. 43, 44, 121, 139.]. Ezeket magam *Észeg*nek olvasom.

Bár e helynevek esetében gondolhatnánk egy *éh* + *szeg*-féle összetételre is, valószínűbb az, hogy itt *észak* köznevünknek az erdélyi helynevekben nagyon gyakori *Észek* alakjáról, illetőleg ennek fejleményéről van szó. Ez utóbbiból ugyanis az *Észeg* a leggyakoribb *-be* ragos *Észegbe* alakban megfigyelhető zöngésült változathól elvonással keletkezett. Megjegyzendő, hogy *Észek* helynevet a rendelkezésemre álló forrásokból, főként kéziratban lévő erdélyi helynévgyűjteményemből nagyon sokat ismerek. Előfordul több kalotaszegi és borsavölgyi községen² kívül *Kolozs* megyében még *Almás-szentmária*, *Hidalmás*, *Komlód*, *Lúdvég*, *Magyarnagyszombor*, *Septér* és *Tuson* történeti helynévanyagában. *Maros-Tordá*ból *Kibéd* és *Vadad*, *Udvarhely*ből *Csőb*, *Etéd*, *Gagyfalva* és *Szolokma*, *Kisküküllő*ből *Nagykend*, a *Szilágyság*gból meg *Kraszna*réce és *Szilágy*perecesen régebbi helynév-

¹ Bogáts Dénes, Háromszéki helynevek: Emlékk. a Szék. Nemz. Múz. 50 éves jubileumára 65. — Pesty Hnt. XIII, 3a-b.

² Az adatokra nézve l. KszgHnt.- és BHN.-nek Helynévmutató-ját.

anyagából vannak e helynévre adataim. Kétségtelenül csak helynévgyűjtésünk viszonylagos csekélysége miatt nem ismerjük még több pontról e helynévalakokat.

Az *észak* köznévből alakult *Észek* helyneveknek í-ző vidékeken keletkezett természetesen *Iszek* ~ *Iszek* változata is. Nem lehet feltűnő éppen azért, hogy az í-ző Kalotaszeg néhány falujának régebbi és újabb helynévanyagában a XVIII—XIX. századi *Észek* ~ *Észek* > *Eszeg* ~ *Észeg* adatok mellett *Iszek* ~ *Iszeg*, illetőleg *Iszek* ~ *Iszeg* formákat is találunk [vö. KszgHn. Mutató].¹ Pl. Zentelke. 1754: „Az *Eszege*“ (k.). XVIII. század második fele: „Az *Észegen*“ (k.). 1941: *Iszeg* [KszgHn. 140—1, 146]. — Kalotadamos. 1737: „Az *Ehszege*“ (k.). „Az *Észegen*“ (sz.). 1749: „az *Iszege*“ (sz.) 1891: „*Iszeg* d(ül)ő.“ 1941: *Iszeg* ~ *Zisegu*. *Iszegi út* ~ *Drumu lui Ziseg*. *Iszektető* ~ *Virfu lui Ziseg* [KszgHn. 43—4, 46—8]. — De ahol az í-zés mellett a népnyelvet az a-zás is jellemzi, a ragos *Észkan* > *Iszkan* alak mellett volt, illetőleg van *Iszka* alak is. Így például az a-zó kolozsmegyei Borsavölgy vidékén fekvő Burjánosbuda (ma: Bodonkút) helynévanyagában ilyen adatokra akadunk: 1781: „egy *Iszka* nevezetű Falu közönséges helyén írtottak.“ 1794: „La *Jiszka*“ (k.). 1868: *Iszka* (sz.). 1942: *Jiszka* ~ *Iszka* (sz.) [BHn. 42, 45—6].

Ezek az adatok amellet, hogy az *Iszek* és az *Iszka* helynévnek az *észak* köznévvél való kapcsolatát bizonyítják, rámutatnak arra is, hogy a kérdéses települések román népnyelvében miképpen alakultak át ezek a magyar helynévalakok. A fennebb idézett *Iszka* helynévből például Burjánosbuda (Bodonkút) román lakosságának ajkán szóeleji jésüléssel *Iszka* lett, sőt újabban ez az alak (*Jiszka*) visszakerült az erős román nyelvi hatásnak kitett ottani magyarság helynévkincsébe is. Az efféle egyáltalában nem lehet feltűnő, hiszen éppen a borsavölgyi magyar népnyelvi térképezés munkája során kerültek elő ilyen kölcsönzéssel és visszakölcsönzéssel keletkezett különleges alakok.² Ugyancsak román szájon alakult az *Iszeg*-ből a román *Ziseg* ~ *Zisegu* helynév, nyilván úgy, hogy a névelős az *Iszeg* alakban hallott helynévkapcsolatot szóhatárvesztéssel a *Ziszeg*-nek értelmezték. E kapcsolatból kivált névelőtlen alak lett aztán román szájon a magyar *Iszeg* megfelelője. Ilyenformán keletkezett helynévalakoknak bizonyult többek közt a nemrégiben megvizsgált dési *Zergehid* < *Ergehid*, a kolozsmegyei Kisbácsról való *Zerge* < *Erge*, a magyarókeréki *Zordományos* < *Ordományos*, *Zanda* < *Anda*, a magyarbikali *Zimola* < *Imola* és a zentelki *Zámborus* < *Amb(o)rus* helynév [MNy. XXXVIII. 201—2. — EM. 1943: 99—100, 1944: 144—5, 495—8]. Mint egy előbbi címszóban kimutattam, ugyanilyen sajtóságon alakult kölcsönzéses-visszakölcsönzéses népetimológiával keletkezett forma a kolozsmegyei Egeresről ismert *Zanygalhegy* ~ *Anygalhegy* helynév is.

Kotyor, Kotymány. A magyar nyelvterület keleti feléről Hétfalu (Brassó m.), Magyarlapád (Alsófehér m.), Aranyosszék (Torda-Aranyos m.),

¹ Az í-ző alakok teljes ismerete kedvéért megjegyzem a következőket: Minthogy az *Észak* helyneveknek Erdély-szerte gyakori az *Észak* alakváltozata, ez utóbbinak keletkezett í-ző *Iszok* formája is. Ilyent kell például látnunk a szebenmegyei Szakadáról feljegyzett „az *iszokban*“ adatban is [Pesty, i. m. XXIX, 154a].

² Vö. a »Huszonöt lap Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképéből« című kiadvány IV. térképalapjával és a rávonatkozó fejtegetésekkel [EM. 1944: 456, ill. Erd. Tud. Fü. 181. sz. 35].

Kisgalambfalva, Zetelaka (Udvarhely m.), Miklósvár (Háromszék m.), Kibéd, Sívárad (Maros-Torda m.), Bálványosvár-alja, Magyardéce (Szolnok-Doboka m.), Jegénye, Körösfő, Magyarkapus, Magyariskapus, Magyarvista (Kolozs m.), Diószeg (Bihar m.), Szilágybagos (Szilágy m.) helynévkincséből ismerem a címszóul írt helynevek elsójét önálló helynévként vagy összetételekben (pl. *Kotyor*, *Kis- és Nagykotyor*, *Kotyorárka*, *Kotyoródal*, *Kotyori fődek*, *Kotyorhegy*, *Törökkotyrik*, stb.)¹ Sárosmagyarberkeszen (Szatmár m.) is volt *Felső-Kotyor* ~ *Felső-Kottyor* nevű határrész [Nyr. XXV, 29]. Ezek a keleti magyar nyelvterületről való adatokon kívül Bereg megyéből, a győrmegyei Szöllősgyörökről, a zalai Tördemicről ismerünk *Kotyor*-okat.² Alighanem ide vonható a kalotaszegi Körösfőről, valamint a győrmegyei Felpéceről és Szemeréről ismert *Kutyor* és esetleg a kalotaszegi Bánffyhuynyadról való *Kutyora* is [KszgHn. 28, 69. — Pesty Hnt. XVIII, 290a. — Nyr. VIII, 239].

Már ÁRVAY JÓZSEF egy futó utalásában — szóbeli közlésre hivatkozva — jelezte, hogy a *Kotyor* helynév egy hangutánzó *koty-* alapszó -*r* névképzős származékának tartható [i. h. IV, 29]. Ezt az -*r* képzőt Gombocz ZOLTÁN mutatta ki mint olyat, amely többek között a *botor*, *homorú*, *domború*, *keserű* melléknévnek meg a *lapor*, *tompor* és a székelységből ismert *odor* 'öblös üreg; a csűr oldalrekesze' főnévnek is egyik elemét alkotja [MNy. XX, 60–3].

Helynévi és más szótári adatokból is tudjuk, hogy a *kotyor* köznévi szerepben is használatos volt, illetőleg használatos minden valószínűség szerint ma is. A Czuczor–Fogarasi-féle szótár szerint egyesek a 'bokros, csalitos, bozontos hely', mások meg a 'kátyó' értelmezést adják neki. Van olyan, aki valamiképpen a *gugyor* szóval tartja összekapcsolhatónak, s nyilván ez utóbbi köznevünk 'teknőforma árok vagy völgy' jelentését tulajdonítja neki [Nyr. XL, 206, 214]. Magam azonban úgy látom, hogy e köznevet nem lehet így értelmezni, hanem csak úgy, hogy a *kotymány* köznévvvel egy eredetű szónak tartjuk: az előbb említett *koty-* hangutánzó, illetőleg hangfestő tőből származó. A *kotymány* a magyar nyelvterület elég nagy részén 'kátyú' jelentésben ismert közszó [Tsz.]. Mint helyszíni gyűjtésem alapján tudom, a kalotaszegi Magyarókerékén a vizes, locsogós, enyhén süppedező talajt is *kotymánynak* nevezik. E köznevünk eddigi gyér adataink szerint előfordul helynevekben is. A szatmármegyei Győrtelekről ugyanis ismerünk *Kotymány* és *Kotymánytó* helynevet, Kátaszentmiklósról meg egy ilyen adatot: „*Kotymány* ér... bűdös, sáros természetéről vette nevezetét” [Pesty Hnt. XXXIX/1: 232a, 299b, XXXIX/2: 318a, Nyr. XI, 48].³

¹ Alighanem csak a helynévgyűjtés kérdésének elhanyagolt volta miatt nem lehet a nyelvterület más pontjairól is ilyenféle adatokat idézni.

² A kéziratos helynévgyűjteményemből, illetőleg ennek részben elkészült mutatójából való adatokon kívül néhány idetartozó helynévelőfordulásra nézve l. Jankó János, Kalotaszeg. Bpest, 1892. Ua. Aranyosszék. Bpest, 1898., Ua., A Balaton-melléki lakosság néprajza, Bpest, 1902. — Hefty Gyula, Andor: Nyr. XL, 206, 214. — Árvay József MNépnyelv III, 48, IV, 29 és ua., A barcasági Hétfalu helynevei. Kvár, 1943. 123 és tölem KszgHn. Mutató.

³ Megjegyzem, hogy a múlt század második feléből a moldvai Klézséről ismerünk *Kotyor* és *Kotyorka* családnevet is [Nyr. X, 48]. Ilyen nevű család azonban nem szerepel a XVII. századi Bandinus-kódex személynévanyagában [vö. Mikecs László, A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása: Erd. Tud. Fü. 171. sz. Mutató]. Hogy e családnévnek van-e valami köze az itt tárgyalt *kotyor* szóhoz, arra nézve nem tudok semmit mondani.

A *kotyor* tehát végeredményében éppen úgy vizes, süppedékes, locsogós talajú területet, esetleg ugyanilyen jellegű útrészletet, kátyút jelenthetett és jelenthet, mint a *kotymány*. A kalotaszegi Magyarvistan a *Kotyor* nevű határrész például éppen a határ *Sejmik* nevű részének tőszomszédságában van [KszgHn. 271, 273, 275]. E helynévben lévő *selymék* köznevünk pedig, mint CzF. Kriza János közlésére hivatkozva mondja, „Magyarország legtöbb tájain... mocsáros, ingoványos, süppedékes hely, hová nem közeledhetni veszély nélkül.“ Tehát a vistai *Kotyor* is a vizenyős, ingoványos, vagy legalább eredetileg ilyen jellegű *Sejmikk*el együtt vízrajzi vonatkozású helyneveink közé sorozható, mint ahogy szerintem azok közé tartoznak a többi *Kotyor*-ok és *Kotymány*-ok is.

STRÖMPL GÁBOR az „apró sáros vízállások, vizenyők között sorolja fel a *kotyor* mellett a *kotmányt* is »Helyneveink vízrajzi szókincse« című érdekes, eszmekeltő, de sajnos, módszertani szempontból nem kifogástalan dolgozatában [kny. a Hidrológiai Közöny IX (1929). köt.-ből. Bpest, 1930. 10]. Ugyanő a „Mélyedések“-ről szóló részben a *kátyú* ~ *kátyó* 'sárvizes gödör' jelentésével határozza meg a *kutyor*-t [i. h. 12], de nyilván más eredetűnek tartja, mint a *kotyort*.

Még csak annyit jegyzek meg, hogy a *kotyor* és a *kotymány* szóra legrégebbi köznévi adatunk a múlt század közepe tájáról való [CzF.], azonban a *kotyor* jóval előbb, már 1687-ben előfordul a szilágybágosi *Kotyorrrét* helynévben,¹ a *kotymány* azonban helynévként is csak 1864 tájáról ismeretes [vö. Pesty, i. h.]. Nem kétséges azonban, hogy e köznevünk is jóval régebbi származék, s csak idő és kutatás kérdése, hogy előkerüljenek, esetleg mindkét köznevűnkre lényegesen régebbi köz-, vagy legalább helynévi adatok.

Lisárdó, Risárdó. GERGELY BÉLA a borsavölgyi helynévkincs gyűjtögetése közben Kisesküllőn lejegyezte a *Lisárdó* helynevet is; ezt Fábrián Jenő nevű 21 éves magyar vezetője, akivel a határt bejárta, *Risárdó* alakban használta. Feljegyezte természetesen azt is, hogy a helynév román alakja *Lisardău* ~ *Risardău* volt. Ugyanitt ugyanakkor e helynév a magyar és román lakosság ajkán a következő összetételekben is élt: *Lisárdótető* ~ *Virvu Risardăului* (legelő). *Fintina Lisardăului*. *Fintina Risardăului* [BHn. 76]. A történeti helynévanyagban is ráakadunk e helynévre. Egy 1830 körülről való, keltezetlen forrásban román vallók ajkáról „In *Lisárdó*“ (szántó), „In *Lisordeu*“ (ua.), illetőleg „In *Lisórdeu*“ (ua.) alakú helynevet jegyeztek le [BHn. 73]. 1849-ből *Lisardo*, 1833-ból meg ezen kívül még *Lisárdó* ~ *Lisárdo* adatot ismerünk [BHn. 75]. — A mai kisesküllői *Lisárdó*: *Risárdó* a Borsavölgyben alább fekvő, tőszomszédos Nagyesküllő felé eső határban egy erdőből, szántóból, legelőből és kaszálóból álló terület. Nagyesküllő jelenkori helynevei között a kisesküllői *Lisárdó*: *Risárdó* folytatásaként látjuk a *Lusárgya* ~ *Lusárdeu* nevű helyet [BHn. 84]. Ennek történeti előzményeit a következő helynévadatokban találhatjuk meg: 1771: „*Lupsergyo* alatt“ (sz.). „*Lupsergyo* nevű erdő alatt“ (sz.). 1809: „In *Lupsárgyo*“ (sz.). „In *Lupsárgyo* lá retyitzelyelye Mori“ (sz.). „Lá Kápu retyitzilor in *Lupsárgyo*“ (sz.). „In *Lupsárgyo* lá kapu retyitzilor“ (sz.). „Szubt *Lupsárgyo* lá kápu retyitzilor“ (sz.). „In *Lupsárgyo* Lá Kurmetura Krisztorulu“ (sz.). 1810: „A *Lusárgyoban*“ (sz.). „A' *Lusargyoban* a patak felől“ (sz.). 1900: „*Luzsárgyeñ*, *Luzsargyeu*“ [BHn. 81–3].

¹ Talán ide vonhatók a következő, Husztról való adatok is: 1702: „Inter Aquas Baranya et *Kotor* Pataka nuncupata.“ „Trans fluvium Baranya unam Pratum quod Vulgo *Kotor* vocatur [MNépnyelv IV, 433].

A történeti adatok alapján nem kérdéses, hogy a címszólú irt két helynévalak közül a *Lisárdó* az eredetibb, a *Risárdó* pedig csak másodlagos fejlemény; ez utóbbi, egészen új, egyelőre azonban csak a kisesküillei fiatalok ajkán élő helynévalak. Keletkezése a két szókezdő folyékony hang (*l*, *r*) felcserélésének következménye.

Magának a kisesküillei *Lisárdónak* magyarázatára az aránylag késői történeti adatok miatt nagyon nehéz vállalkozni. Ha csak ezt az alakot néznők, két származtatásra gondolhatnánk. 1. A helynév a **Léserdő* román ajkón elalaktalanodott és magyar szájra visszakerült fejleménye lehet.¹ 2. Kevésbé valószínű előzményül felvethetnők az *Ilés* családnévből és az *erdő* köznévből alkotott összetételt is. Ebben az esetben szóeleji hangvesztésről lehetne szó, így: **Iléserdő* > **Léserdő*, helyesebben ezen az ízű területen: *Iliserdő* > *Lisárdó* > *Lisárdó*. — A kisesküillei *Lisárdó*: *Risárdó* nevű helynek nagy- esküillei folytatását ma *Lusárgya* ~ *Lušardeu*-nak nevezik. A történeti adatok szerint az előbbi alak talán a *Lupsergyó*: *Lupsárgyó* lehetett. Ez utóbbi alak láttán gondolhatnánk a román *Lupša* családnévből és a magyar *erdő* köznévből való helynévi összetételre is. De míg a nagy- esküillei *Lusárgya* ~ *Lušardeu* helynévnek a kisesküillei *Lisárdó* ~ *Lišardäu* helynévvel való összekapcsolása hangtani szempontból egyáltalában nem nehéz, a *Lisárdónak* a *Lupsárgyóból* való származtatása nehézségekbe ütközik.² Feltehető azonban az, hogy egy eredetibb *Léserdő* román ajkón keletkező **Lisardeu* változatából visszaható hasonulással *Lušardeu* alakváltozat keletkezzék. Ennek a románban és magyarban egyaránt értelmetlen helynévalaknak első részét aztán rokonhangzása miatt azonosíthatta a román lakosság a *Lupša* családnévvvel. Így keletkezett aztán a **Lupsaerdő* és ebből az összetétel tagjainak elhomályosulásával a *Lusárgya* ~ *Lušardeu* helynévalak.

Mindez azonban csak feltevés. A kétségtelen eredeztetést csak akkor találhatjuk meg, ha előkerülnek majd olyan, ma még ismeretlen helyen lapangó levéltári források, melyek Kis- és Nagy- esküillő történeti helynévanyagából az itt vizsgált helynevekre nézve is tartalmaznak perdöntő adatokat.

Nyárszó, Vársza. Egyik Kalotaszegen járó ismerősöm még régebb azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy mit jelent a kalotaszegi *N y á r s z ó* község neve. Minthogy a név és a vele kapcsolatba hozható nevek nehánya is felkelthette vagy felkeltheti más, a helynevek eredete iránt érdeklődő figyelmét is, talán nem felesleges e kérdésre most itt is feleletet adni.

A kalotaszegi *N y á r s z ó* neve a XIV. század vége óta a következő alakokban ismeretes: 1391: *Nyarzo*. 1519: *Nyarzo*. 1585: *Niarzo*. 1638: *Nyarszo*. 1645: *Nyarzo*. 1646, 1650: *Niarszo*. 1689: *Nyorszayak* (t. i. onnan való emberek). 1721: *Nyárszaj* (értsd: *nyárszai* lakos). 1754: *Nyárszó* [Csánki V, 387, illetőleg KszgHn. 120]. Ezek az adatok, kivéve az -i birtokképzős alakokat, mind *Nyárszó*-nak olvasandók, ez utóbbiak pedig *nyárszai*-nak.

Maga a helységnevé nyilván összetétel a *nyár* és az *aszó* szóból. Az első vagy az évszak, vagy a 'nyárfa' jelentést rejti magában, az utóbbi pedig egyik, helységnevekben nagyon gyakori, ma azonban már köznévi szerepében kihalt *aszó* szavunkat őrizte meg. Az *aszni* igéből származó e köznevünk legrégebbi alakja *ászah* lehetett, és ebből fejlődött a magyar hangtörténetben egészen

¹ Erre nézve l. még Gergely Béla: EM. 1943: 96 és tölem i. h. 489—90.

² Megjegyzem, hogy a néhány faluval arrébb fekvő szolnokdobokai *Losárd* község román nevét ilyen alapokon ismerjük: 1808: *Losérgye*. 1831: *Lusérgya*. 1837: *Luserdy*. 1839: *Lusergye*. 1877 körül: *Luserdje*; *Losiardy*. 1899: *Luzsergye*. Az újabb adatokban 1909: *Lojord*, 1921: *Lojard*; *Lujerd*

közönséges szóvégi kettőshangúsodással a későbbi *aszó*, így: *ászáh* > *oszóu* > *oszó* > *aszó* [NyK. XXV, 132, EtSz.]. E köznevünknek a következő két jelentése ismeretes: 1. 'olyan völgy, melyen végig esős időszakban s tavaszi olvadáskor kisebbszerű patak folyik, de egyébkor száraz'; 2. 'fluvius, rivulus, fluss, bach'. Minthogy Nyárszó a Sebeskörös felső folyásának egyik kis mellékvölgyében fekszik, és e völgyön meg a benne fekvő községen magán is egy kicsiny, nyáridőben valóban többnyire szárazon álló patakocska is folyik keresztül, semmi helyrajzi akadályja nincs annak, hogy a községnevet *nyár+aszó* összetételűnek értelmezzük. Nem akadály az sem, hogy e község nevének az első említés óta, szinte öt századát *Nyáraszó* helyett csakis *Nyárszó*-nak olvasható alakja fordul elő a történeti forrásokban és természetesen csak ez él ma is a népnyelvben meg a köznyelvben is. A magyar hangtörténetben nagyon gyakori jeleség, hogy a második vagy harmadik nyílt, azaz magánhangzóra végződő szótag rövid magánhangzója kiesik és így a szó egy szótaggal meg rövidül. Ez a fejlődés eredeti szókincsünkben is elég gyakori, még gyakoribb azonban jövevényszavainkban. A sok ilyen közül példaként csak a következő néhányat említem: **emese* > *emse* 'koca (malac)' **faragás* > *forgács*, bolg. tör. er. szók: *ahači* > **ahcsi* > *ács*, *bahatur* > **báhtor* > *bátor*, *šarakan* > *sárkány*; szláv er. szók: *malina* > *málna*, *palica* > *pálca*, *srěda* > *szērēda* > *szērda* (de Csíkszereda, Nyárádszereda); német er. szó: *semele* > *zsemle* > *zsemlye*, stb. [Horger Antal, Egy ismeretlen magyar hangtörvény: Nyelv. Füzet. 65]. Minthogy ilyenformán a **Nyár-ra-szó* második nyílt szótagjában eredetileg lévő rövid hangzó is kieshetett, így keletkezhetett a *Nyárszó* alak. Az ilyenféle helynévi összetételekben ez egyáltalában nem ritka. Hamarjában a *Berekszó*, *Borszó*, *Kodorszó* (> *Kotorcó*), *Nagyszó*, *Szárszó* és *Szikszó* helynevet idézhetem. Ez utóbbinak van azonban az Székelyföldön eredetibb alakban megőrződött *Szikaszó* és *Székaszó* ikertestvére is [vö. MNy. VIII, 391 kk.].

A *Nyárszó* névből -i birtoknévképzővel alakult régebbi és a mai népnyelvben élő *nyárszai* alak megérthető akkor, ha az *aszó* eredetibb *ászáh* ~ *ászá* formáját tekintjük. A **Nyáraszáh* > *Nyáraszá* helységnév -i birtoknévképzős alakjának valóban *nyárszai*-, illetőleg rövidült alakjában *nyárszai*-nak kellett lennie. Mikor azonban kifejlődött az *ó* végű alak, elsősorban az olyan területeken, ahol a mindennapi használat nem őrizte meg ezt a régebbi *nyárszai* formát, az újabb fejleményből, a *Nyárszóból* képeztek birtoknévi alakot. Így keletkezett az újabb, de ma egyre általánosodóbb *nyárszói* származék (Megjegyzendő, hogy ilyenszerűen magyarázható a *brassai*: *brassói*, *ditrai*: *ditrói*, *gyergyai*: *gyergyói*, *somlyai*: *somlai* ~ *somlyói*: *somlói* és még sok hasonló -i birtoknévképzős ikerszármazék is).

Ezek után már szinte magától megmagyarázódik a címszóbeli második helynév. E Kalotaszeg délnyugati csücskében a XVII. század folyamán elpusztult helység neve a következő adatokban maradt fenn: 1435: *Warsza*. 1439/1542: *Warza*. 1470: *Warcza*. 1487: *Warcha*. 1763: „a'*Várszai* pusztá Praedium.“ 1769: „*Vársza vize*“. 1808: *Várszó*. 1839: *Várszo* [Csánki V, 423, KszgHn. 137]. A középkori adatok kétségtelenül *Várszának* olvasandók, mint ahogy a magyarvalkai határhoz tartozó területnek a környékbeli lakosság ajkán ma is *Vársza* a neve. Ez utóbbi helynév nyilvánvalóan a kihalt *aszó* köznévként azt az eredetibb alakját őrizte meg, mely a tihanyi apátság 1055-i alapítóleveléből és más középkori forrásból is kimutatható [vö. EtSz.]. A második nyíltszótagbeli rövid magánhangzó itt is éppen úgy kiesett, mint a **Nyáraszó* > *Nyárszó* fejlődés esetében. De mint ahogy már előbb is láttunk *Szikaszó* ~ *Szikaszó* ikerpárt a magyar nyelvterület két különböző pontján, ugyanúgy van a kolozsmegyeyi *Vársza* (~ *Várszó*?) mellett Heves megyében *Váraszó* nevű helység is [MNy. VIII, 397]. Természetes tehát, hogy

mindkét helynév előtagjában 'castrum' jelentésű *vár* szavunkat, az utótagban pedig *asza* ~ *aszó* köznevünket kell látnunk.

Ordigoje, Urgyigoje, Ordigus, Ordingusa. A kolozsmegyei Nagyesküllő történeti helynévanyagában a címszóbeli első két helynevet a következő alakokban, illetőleg összetételekben találhatjuk meg: 1770: „*Ordigoje*.” 1771: „*Ordigoje* nevü helyly.” „*Ordigoja* nevü helyly.” 1809: „In gurá *Urgyigoji*” (szántó). „Pinge perou *Urgyigoji*” (sz.). „In fátzá *Urgyigoji*” (sz.). „In Doszu *Urgyigoji*” (sz.). „In *Urgyigaje* in fatze” (sz.). „In *Urgyigaje* in dosz” (sz.). „Doszu *Urgyigoji* pinge pero.” „Mezeristye in fátzá *Urgyigoji*” (sz.). „In *Urgyigoje* pe linge pero” (sz.). „In *Urgyigaje* Mezeristye” (sz.). 1810: „*Urgyigolya* Torkában” (sz.). „Az *Orgyigolya* Torkában” (sz.) [BHN. 80–3].

Minthogy e történeti helynévadatok legnagyobb része már első pillanatra is román szájról lejegyzettnek látszik, mindenekelőtt román származtatásra kellene gondolnunk. A címszóul írt első helynév-pár azonban a románból nem magyarázható. De nincs is miért ilyen eredzetetést latolgatnunk, hiszen néhány újabb, jelentkori adat rávezethet a helyes megfejtésre. GERGELY BÉLA helyszíni gyűjtéséből (1942) a román lakosság ajkáról lejegyzett következő adatokat válogathatjuk ki: *Urdigoia* (szántó, legelő, kaszáló). Dosu *Urdigoii* (sz., l.). Fatza *Urdigoii* (sz., l.). Fundu *Urdigoii* (l.). Gura *Urdigoii* (sz.). Fintina *Urdigoii* (kút). Pärău *Urdigoii* (patak) [BHN. 84–5]. A nagyon csekély magyar lakossággal rendelkező Nagyesküllő néhány magyarja csak e sorban elsőként említett helynév magyar alakját ismeri *Ördögája* alakban [i. h. 84]. Ugyanilyen formában (*Ördögája*) őrizték meg e helynevet mint egyik nagyesküllői dűlő nevét az 1900 tájáról való telekkönyvi térkép-vázlatok [BHN. 83]. Mindebből arra következtethetnénk, hogy e hely a magyar *ördög* és az *al(ja)* szó összetételéből alakult, tehát egy *Ördög* nevű hely a l a t t fekvő területre vonatkozik. Valószínűnek kell azonban tartanunk, hogy e helynév előtagjában nem a népi hiedelem *ördögét* kell látnunk, hanem a közép- és újkorban Doboka megyében¹ nevezetes szerepet játszó s előnévként éppen az *esküllői-t* és *ördögkereszturi-t* is viselő *Ördög-*, illetőleg *Eördög-* család² nevét. E család első tagját *Esküllőről* 1416-ból ismerjük, de még 1770-ben is szerepel Nagyesküllőn *Ördög*.³ Erről a családról kaphatta egyébként előnevét a Borsavölgy egyik községe, *Ördögkeresztur* is.

Míg tehát az *Ördögáj* helynév előtagja családnevet őrzött meg, az utótagban is a régiségben 'völgyecske' jelentésű, de ma már ilyen jelentésben kihalt *áj* köznevünket kell keresnünk. A mai nagyesküllői *Ördögája*⁴ tehát az *Ördög-család* birtokában lévő terület volt s a név *Ördög-völgyecske*-nek értelmezhető. A címszóul írt két helynév az eredetibb magyar **Ördögáj* ~ **Urdügáj* helynévnek román szájon részben *ö, ü: o, u, i* hanghelyettesítéssel, részben meg jésüléssel (*d > gy*) keletkezett alakja.

¹ A közép- és újkorban a legújabb időkig a Borsavölgy nagy része (és éppen az *Esküllők* is!) Doboka megyéhez tartozott.

² A család neve például 1416-ban ugyanabban a forrásban *Erdeg, Vrdeg, Vrdug* és *Evrdewg* alakban szerepel; később *Eördeogh, Eördög* és a más ilyenféle írásváltozatok mellett leggyakoribb az *Ördög* névalak.

³ A családra vonatkozó adatokat l. a család-történeti munkánkon kívül TelekiOkl. I, 417–9; CsákyOkl. I, 529; Hodor Károly, Doboka megye esmertése 189 kk., 567–8. — A Nagyesküllőről utolsóként ismert *Ördögről* a Magyarországban 1944 októberében elpusztult Lészai levelesláda *Fasc. V. No. 10* jelzetű leveléről készített kivonatomból tudok.

⁴ E gyakori helynévelem borsavölgyi használatának sok adatát őrzi Kolozsborsa helynévanyaga [vö. BHN. 108 kk.]

A fenti fejtegetések után már nem nehéz megállapítanunk a szolnokdobokai Erdősombattelkéről 1864 tájáról ismert *Ordigus* és a kolozsmegyei Székelyó helynévanyagából ugyane tájról ismert *Ordingusia* (olv. *Ordingusa*) helynévről,¹ hogy mindkettő szintén magyar eredetű. Az erdőszombattelki *Ordigus* vagy talán inkább *Orgyigus* egy előbbi magyar *Ördögös*, a székelyői *Ordingusa* (~ *Orgyingusa*) meg egy *Ördöngös* helynévnek lehet román ajkon átalakult formája. Az *ördög* köznévek ugyanis, mint köztudomású, a régiségben volt *ürdüng* ~ *ördöng* formája is. A mai *ördög* köznév *ürdüng* alakjára az első adatot a XIII. század eleji Halotti beszédben olvashatjuk *urdung* formában, az *ördöng*-re csak a középkor végéről vannak adataink [l. még NySz., OklSz.]. Az utóbbi alak hely- és helységneveinkben gyakran máig is fennmaradt (pl. a szolnokdobokai Ördöngösfüzes nevében is).

Egy állítólagos Kemény-ének. THALY KÁLMÁN két olyan XVII. századi éneket is közöl, melyek a II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjárata után tatár rabságba került erdélyiekről szólnak.² Mindkét ének szoros rokonságban van egymással; szinte csak változatoknak nevezhetnők őket, ha a Századokban közlött nem volna az előbbinél sokkal teljesebb, amennyiben, mint THALY is megjegyzi, a Századokban közlött szövegnek csak 5, 6, 7, 10, és 11. versszaka vág össze a »Vitézi énekek«-ben levővel, a többi, mintegy 15 versszak teljesen elűtőle.

E két változaton kívül a nyenyedi Bethlen-kollégium könyvtárának kéziratai között (248. sz.) levő Tsorik-kódex egy érdekes és sok tekintetben különleges változatot őriz. Az éneket futólag említette már SZABOLCSI BENCE is mikor ezzel az 1750–51-ben összeírt kézirrattal foglalkozott.³ Ő a tőle vizsgált kézirat »KeményJános Éneke« címet viselő darabját a THALYNÁL olvasható változatra való hivatkozással intézi el. Pedig ez az ének mint ál-Kemény-ének, de azon túl mint az előbbi két változattól nagyon sokban elűtő verszöveg is, megérdemli a vele való foglalkozást.

Az éneket itt alább a másik két változattal való egybevetés megkönnyítése céljából a THALYTól közölt változatok sorbeosztásához alkalmazva közlöm,⁴ megjegyezve, hogy az eredetiben a 18 versszakot 9 versszakba foglalta a leíró.

KEMÉNY JÁNOS ÉNEKE

(1.) <i>Menny el édes szolgálóm</i> <i>Tekintsd me(g) szép hazám</i> <i>Csak választ hoz nékem</i> <i>Akarja tatar hám</i>	(3.) <i>Mond meg jó erdélynek</i> <i>Buban borult Népn(e)k</i> <i>Jeles Vármegyének,</i> <i>Székelek Székinek</i>
(2.) <i>Ha kérdik mint vagyunk</i> <i>Élünk é vagy halunk</i> <i>Mondjad rabok vagyunk</i> <i>Terdig vasban járunk</i>	(4.) <i>Kolosos (1)⁵ városok(nak)</i> <i>És Pátriomoknak (1)⁶</i> <i>A sok Özvegyek(ne)k</i> <i>Keserves Népeknek</i>

¹ Pesty gyűjt. XVI/2:90a és XXII. 241a. — Az előbbi helynévvel kapcsolatban ezt jegyzi meg a forrás: „nagy hegy és vannak vad gyümölcsfák benne“.

² *Tatár rabságban levő erdélyiek Dala. 1657:* Thaly. Vit. én. I, 157–160. — *Tatár rabok éneke. 1657:* Századok 1871:479 és 482–484.

³ *Egy XVIII. századi nyenyedi kézirat irodalomtörténeti adalékai:* IK. 1926:115. — Szabó T. A., *Kézírtas énekeskönyveink 124–5.*

⁴ Az ének a kéziratnak tőlem számozott 118b–119a l.-ján található.

⁵ Kolcsos (= kulesos). ⁶ Pátrimoniumoknak.

- (5.) *A Tatár országnak
Ő tartományában
Az ő Udvarának
Hideg télájában*
- (6.) *Krono (!)¹ tartományban
Roso (?) városában
Vagyunk nagy rabságban
Keserves sirásban.*
- (7.) *Husz ezer tallérban
Meg sántoltunk (!) volna
De a Pogány Tatár
Még meg sem halgatta*
- (8.) *Kezünk Rab szijakban
Lábunk vas békoba
Vagyunk nagy sirásban
Keserves fog házba*
- (9.) *Idegen országban
Hordoz szeren szerte
Nagy sok summa pénzen
Ad Török kezébe*
- (10.) *Ohajtyuk hazánkat
Hites társainkat
Fő Uraságinkat
Édes magzatinkat*
- (11.) *Tizen négy ezere
Vagyunk Magyarországból
A Tatár országnak
Ő tartományában*
- (12.) *Nyoltz százat hajtottak
A Veres Tengerre
Mint ártatlanokat
Hurtzolják kinozzák*
- (13.) *De mind Ifiakot
És ártatlanokat
Mind nyomorultakat
Szánd Isten azokat*
- (14.) *Vonnják Gallyakat
Ohajtyák hazájukat
Edes Magzatjokat
Szánd Isten azokat*
- (15.) *Bizunk az Istenben
Hogy még jóvendőben
Ki szabadit innét
S könnyőrül ő népén*
- (16.) *Irárm ez éneket
Én kemény (!) János Ur
Bizván az Istenben
Ha el Rákotzi Ur.*
- (17.) *Adassék ez Levél
Jeles Vármegyének
Az kéntses Erdelynek
Buban borult Népnék*
- (18.) *Az ezer hatszázban
És az hetven egyben
Szerzém ez verseket
Én nagy keservemb(en).*

Az itt közölt változat tartalmilag, sőt nagyon sokszor kifejezések szempontjából is szoros függvénye a két Thaly-változatnak. De csak olyan mértékben vehető annak, mint ahogy az egymással való összehasonlításban az a két Thaly-változat is. Viszont részben vagy egyáltalában nincs meg egyikben sem az itt közlött változat 6. versszaka, mely a rabok fogságának helyéről szól (bár a másoló értelmetlenül ferdítette a neveket), továbbá a foglyok szenvedéséről szóló 13, 14 és végül a három utolsó, 16–18. versszak.

E három utolsó versszak két állítást tartalmaz: 1. az éneket Kemény János, a későbbi erdélyi fejedelem írta és 2. a vers 1671-ben keletkezett. Az első állítást támogatja a vers elején álló cím is, de meg az a családi hagyomány is, melyről TÁRCZA BERTALAN közlése nyomán tudunk. TÁRCZA ugyanis Kemény Anna bárónő szóbeli közléséből a következő éneket adta közre:²

¹ Krim?

² *Magyar Dalos Naptár*. Szerk.: Tárca B. 1930. Függ. XIV. 1. Az ének címe itt *Kemény János siralma a krími fogságban 1657-ből* (Valószínűleg Kemény bárónő elmondása után). Szinnyei, *Magyar ir.* V, 1431.

*Madárkám, madárkám,
Vidd el leveletem;
Se közel, se messze,
Csak harminc mérföldre*

*Ha kérdik hogy vagyok,
Mond, hogy rabul vagyok,
Tatár tömlőciben
Térdig vasban vagyok.*

Az ének azonban nyilvánvalóan nem lehet Kemény János szerzeménye. Mert bár tudjuk, hogy Kemény mint prózaíró XVII. századi emlékirat-íróink között első helyen áll, s továbbá azt, hogy krimi fogságában olvasgatta a zsoldárokat, a református kegyesség korának e kedvelt olvasmányát, mégis költői, versírói működését mindeddig nem ismerjük. Ha elfogadnók Kemény szerzőségét, valószínűleg úgy járnánk, mint azok, akik Bethlen Gáborról a legújabb időkig állították, hogy zsoldárokat szerzett, sőt világi énekeket is írt, bár ilyen még THALY is csak mint lehetőséget állított.¹ A három énekváltozat maga néhány versszakában a szövegromlás ellenére is annyira dalamos és jól sikerült alkotás, hogy szerzőjének feltétlenül gyakorlott költőnek kellett lennie. Kemény János pedig nem volt az. Az első állításból tehát mindössze csak annyi valószínű, hogy bár már a XVII. század közepén ezt az éneket Kemény János énekének tartották, az ének írója nem lehetett Kemény, a fejedelem, hisz nem írhatott volna magáról úgy mint »Kemény János Úr«-ról, ahogyan azt az ismeretlen író a 16. versszakban teszi. Az éneket nem Kemény, hanem valamelyik fogságban levő, vagy itthon maradt híve írhatta.

De mikor? A 18. versszak felelete az, hogy 1671-ben. Alig valószínű azonban, hogy akármilyen író a fejedelem halála után kilenc évvel írt volna tíze négy évvel azelőtt, 1657-ben történt dolgokról. Valószínűleg itt a másoló utóbbkeltezéséről lehet szó. A kritikátlanul másoló előtt korához közelebbjövőknek tetszhetett az ének, ha utóbbra keltezi.

Az immár három változatban ismert éneknek TÁRCZÁTÓL közölt két versszakos változata már egészen népdalszerű s népköltési gyűjteményeinkben gyakran szereplő változat.² Úgy vélem, valószínű, hogy a fennebb közölt s a Thaly-féle változatokból ismert tatár rabságban levő erdélyiek dalának változatunkban levő 2. versszaka lekerült a nép közé (vagy talán ott élve belekerült énekünkbe?) s úgy keletkezett ez a kedves ének, melyet a Kemény-család hagyománya mint az eredetinel rövidebbet napjainkig megőrzött.

Kalotaszeg régi népi fazekasságának történetéhez. TULOGDY JÁNOS Közl. III (1943), 194–6 egy 1842-ből való bánffyhungyadi korszó mestere nevének megállapításával kapcsolatban azt írja, hogy eddig „Kalotaszegről... az irodalomban régi fazekas-mester nevét nem közölték, sőt arra vonatkozólag is kételyek merültek fel, hogy Kalotaszegen volt-e egyáltalán a régi fazekasságnak nagyobb központja“ [i. h. 195]. Hivatkozik DOMANOVSKY Györgynek a régi fazekasságról írt könyvecskéje következő megállapításaira is: „Nines

¹ *Bethlen Gábor diadaléneke (Vit. én. I, 110–117)* után írja, hogy „Ez... ének egyebek között arról is tanúságot tesz, hogy fejedelmi szerzője énekek írásával gyakran foglalkozhatott stb. Ez állítást Kristóf György vette vizsgálat alá s döntötte el *Bethlen Gábor és a magyar irodalom* című művében (Budapesti Szemle 1930:627 kk. és külön is), természetesen nemleges értelemben.

² Népköltészetünkben ismertebb változataira nézve l. a *Magy. Népk. Gyűjt.* I, 229, 240, II, 5, III, 33–34. — Erdélyi, Népd. II, 134. — Kálmány, Szeged népe III, 17, 17, 221. — Gragger, *Magyar népballadák* (Napkelet kv. 19. sz.) 53–54, 175. — IK. 1931:487 és a jegyzeteket. Ezt a kérdést egyébként már érintettem egyik rövid cikkecskémben [It. 1930:248–49].

tudomásunk arról, hogy e községek (t. i. kalotaszegiek) bármelyikében jelentős fazekasgóc, helyesebben több vagy említésre méltó mester dolgozott volna. A kalotaszegi edények tehát import útján kerültek ide, főleg Torda-Aranyos és Szilágy megye fazekas műhelyeiből“ [i. h.].

Levéltári kutatásaim közben az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában, a kisebb mértékben másutt is, több olyan adatra akadtam, mely jóval előbbi időből való, mint a Tulogórtól ismertett korszó készítési ideje. Már 1689-ből ismerünk éppen *Bánffy Hunyad*ról egy *Fazakas Mihály* és egy *Lakatos János* nevű fazekast; 1694-ben *Fazakas János*, 1712-ben *Varga Ferenc* és *Fazakas János*, 1804-ben meg *Makkai Ferenc* neve bukkan fel [vö. Ethn. LI (1940), 191]. Kalotaszegről ilyen régi időből nem ez az egyetlen fazekas; a Nádamentén, Kolozsvár közelében lévő *Magyarvistan* 1670 körül élt *Fazakas Mihály* szintén fazekasmesterséget folytatott [i. h. 194]. A legrégebbi kalotaszegi mester is éppen a nádasmenti *Daróc* jobbágy- és zsellér-lakosságának 1640-i összeírásában szerepel ebben az adatban: „*Johos Janos* ez Zilahról jött fazakas mívével akar szolgálni“ [Km. 26 Urbarium]. Jóval későbbi időből való az ősi kalotaszegi községek között egyik legdélebbre esőből, *Magyargyerőmonostor*ról ismert három fazakas-adat. 1765-ben itt egy *Fazakas János* nevű 32 éves zsellért fazakasként említenek [ENMLt. Kemény Pál lt. Külön conscr.] 1803-ban néhai br. Kemény Simon javainak összeírásába két jobbágyának, *Fazakas János*nak és *Istvánnak* neve után az összeírók ezt jegyezték be: „Ezek szolgálat fejében két katlan edényt adnak“ [uo.]; tehát ezek is fazekasok voltak.¹

Az itt felsorolt néhány jelentős adat már maga is elég cáfolat arra, hogy Kalotaszegnek ne lett volna belső fazekassága, s így a Kalotaszegen régebben, némelyütt még ma is, minden háznál nagy számban található agyagműves tárgyak, főként korszók (bokályok) és tálak kívülről bekerült behozatali tárgyak lettek volna. Ha nem is tekinthető valószínűtlennek *DOMANOVSKYN*ak az a feltevése, hogy a távolabbi fazekas-központokból, főként *Torda-Aranyos*ból (Felvinc, Alsójára) és *Alsófehértól* (Alvinc) látták el Kalotaszeget is fazekas-tárgyakkal, sokkal közelebbi pontokat is meghatározhatunk, mint olyanokat, amelyekből már csak a közelség miatt is könnyebben áradhattak be a fazekas-készítmények. Tekintettel arra, hogy Kalotaszeg néprajzi határai még tisztázatlanok, hiszen például a magyar néprajz legjelentékenyebb képviselője, *Viski Károly* is »Etnikai csoportok és vidékek« című dolgozatában [20—1. l.] Kalotaszeg határait *Kolozsvár* és *Torda-Aranyos* két községe, *Magyarléta* és *Tordaszentlászló* felé tágítja ki, ide sorolható a közbeeső, *Gyalu* melletti *Szász*, illetőleg újabb nevén *Magyarlóna* is. Innen pedig elég tekintélyes számú fazekast ismerünk: *Henrik Györgyné*, *Ferencz György* [Ethn. LI (1940), 193—4]. 1767: *Georgius* név szerint a következőket: 1701: *Fazakas Mihály*. 1727: *Szodos István*, *Fazakas Mihály* („öreg ember“), fia *János*, *Varga Mihály*, *Váradi György*, *Bányai János*, *Német János*. 1737: *Szoros alias Ferencz István*. 1740: *Kis János*. 1747: *Ferencz*, *Joannes Papp* [Olt. Erd. Fisc. XIB. Fasc. 3. E]. Ahol egyetlen évben, itt például 1727-ben, hat fazekas dolgozik, az a falu bátran nevezhető akár jelentős népi fazekasközpontnak is. A Lónával tőzsomszédos *Szászfenes*

¹ Ez adatok forrásai közül több időközben megjelent *Jakó Zsigmond*nak hatalmas méretű és úttörő forráskiadványában [A gyalui vártartomány urbáriumi. Kvár, 1944. CIV + 482 l. (Az ETI kiadása)]. Egy 1652-ből való urbáriumban a *daróci* jobbágyok felsorolásakor ezt olvashatjuk: „*Juhos János* fazakasságával szolgál“ [Jakó, i. m. 115]. Ez a fazekas kétségtelenül azonos az 1640-i urbárium *Johos János*ával.

ről is ismerünk 1766-ból egy *Gregorius Ajtai* nevű 29 éves fazekast, aki itt zselléri szolgálatot teljesített [i. h. Fasc. 6.A]. A közeli Tordaszentlászlón, tehát abban a községben, amelyet JANKÓ JÁNOS Kalotaszeghez számít és VISKI KÁROLY is Kalotaszeggel „azonos megjelenésű”-nek tart, 1730-ból br. Bornemissza János József jobbágyainak, illetőleg zselléreinek összeírásából hét faragó mellett a következő fazekasokat ismerjük: *Martinus Mátyás*, fia Martinus (10 éves) és Stephanus (6), *Franciscus Lőrincz*; az évi taxát fizető zsellérek közé ugyanekkor még ezt a három fazekast jegyezték fel: *Nicolaus Aczél*, *Stephanus Fazakas*, *Andréas Borbély*. Ezekon kívül még a bujdosó zsellérek (vagi inquilini) között is van egy szűcs mellett egy fazekas is, akit *Barabas mester* néven említ az összeírás.¹ — A kefelevonatok javítása közben akadtam rá jegyzeteim között és onnan iktatom ide még korábbról, 1715-ből három tordaszentlászlói fazekas: *György János*, *Thamás András* és *Ferencz Lőrinc* nevét [ENMLt. Jósika hitb. lt. Kamuthi o. Fasc. III. No. 5].

Helyi kutatásom alapján tudom, hogy Kalotaszeg jórészt még a múlt század második felében kályhával és hihetőleg más agyagműves tárgyakkal is a bánffyhunyadi és a nagy- vagy váralmási mesterek látták.² Így Kalotaszegen és a néprajzi szempontból hozzá tartozó, illetőleg földrajzilag vele közvetlen kapcsolatban lévő vidékeken eddigi tudásunk kiegészítéseként három századnyi időközön belül igen meghatározhatunk néhány olyan falut, ha úgy tetszik, egyesek esetében akár fazekas-központot is, amely legnagyobb részben kielégítette a helyi szükségleteket.

DOMANOVSKYNAK tehát az a kétségtelen adatokkal nem is támogatott feltevése, hogy Torda-Aranyos meg a Szilágyság fazekas-központjai látták el Kalotaszeg agyagműves tárgyakkal, ilyen kizárólagos formában nem állhat meg. Teljesen valószínűnek tartom azonban azt, hogy onnan is került be Kalotaszeg területére agyagedény. Kétségtelen adataink vannak rá, hogy különösen Alsójára messze vidékre szállította fazekas-termékeit. 1808-ban például az egyik (kölözs)gyulai kúria összeírásában ezt olvasom: „Két jár a i fazékba kilenc kupa olvasztott hájzsir” [ENMLt. Br. Szentkereszthy lt.]. Ha a távolabbi, Kolozsvártól észak-északkeletre fekvő Kolozsgyulára elkerülhettek a jár a i fazekasság termékei, mennyivel közelebbeső, természetesebb piacul kínálkozhattak a Kapus vize mentén lévő községek, sőt távolabbi kalotaszegi pontok is, ahol a fejlett művésziességű jár a i és alvinci edényeknek nem volt olyan versenytársa, mint amilyen versenytársat Kolozsvár közvetlen közelében, s főként tőle északra és keletre a hatalmas fazekas-íparral rendelkező erdélyi főváros jelentett.

Remélhető, hogy a további levéltári kutatások még szolgáltatnak olyan adatokat, amelyek majd a régi kalotaszegi fazekasság jelentős voltát bizonyítják, és még tovább menve olyanokat is, amelyek majd világot vetnek népi fazekasságunk más központjainak vagy elszórtan működő műhelyeinek eddigi ismeretlenségben lappangó mestereire is.

SZTA

¹ A Jakó-kiadvány egyik, 1642-i urbárium a Kalotaszeg tőszomszágában, illetőleg a Kalotaszeggel „azonos megjelenésű”-nek tartott területen fekvő Gy a l uból is említ egy *Fazekas Mihály* nevű embert, megjegyyezve róla, hogy „berekszaszi fiu, mieuel zolgal” [i. h. 78]. A tíz évvel később, 1652-ben ugyanilyen néven emlegetett, várhoz szolgáló fazakas szinte kétségtelenül azonos az előbbivel [i. h. 116]. Úgy látszik, hogy ez a Beregszázsból idekerült fazekas gyökeret is vert itt.

² Vö. Malonyai Dezső, A magyar nép művészete. Bpest, 1907. I, 199. kk. — EM. 1939: 151, illetőleg Erd. Tud. Füz. 104. sz. 27.

SZEMLE

AZ »ÖTVENEDIK« KÖTET ELÉ

Az Erdélyi Múzeum ez évben megjelenő 1–2. füzetének borítólapján az 1945-ös évszám mellett az *L.* kötetjelzés áll. Nem haladhatunk el megjegyzés nélkül e félszázad szám mellett még akkor sem, ha sietünk megjegyezni, hogy a folyóirat tulajdonképpen nem most, hanem már 1937-ben érkezett *L.* kötetéhez.* 1884-ben ugyanis figyelmen kívül hagyva az 1874–1882 között megjelenő első kilenc kötetet, bizonyos szakosztályi átszervezés miatt is, a folyóirat címét megváltoztatták és a kötetszámozást újrakezdték. 1892-től azonban a folyóirat újra régi nevét, kötetszámozásában azonban csak az 1884-ben újrakezdett kötetszámozás folytatólagos kötetjelzéseit viseli a címlapon. Valójában tehát a folyóiratnak ez nem az *L.*, hanem az *LVIII.* kötete.

E látszólagos félszázad kötetszám e magyarázat után is a szerkesztőnek alkalmul kínálkoznék arra, hogy ezúttal is rámutasson a folyóirat munkatervére, illetőleg a benne szükségesnek látszó változtatásokra. E munkaterv irányvonalában azonban nem lehet jelentős, alapvető változtatásra gondolni. Az Erdélyi Múzeum első sorban is az Erdélyre vonatkozó tudományos kutatások szakfolyóirata. Mint ilyen igyekszik ugyan minél szélesebb rétegek tudományos érdeklődését kielégíteni, de minthogy a tudományos munkának és eredményeinek vannak olyan részletei is, amelyek a nagy tömegek érdeklődését le nem köthetik, e folyóirat dolgozatai között is akadhatnak és akadnak számosan olyanok, melyek múzeális értékeink ismertetésével vagy az egyes szaktudományok területén jelentéktelennek látszó részlet-eredmények közlésével szolgálják a távoli nagy célt: Erdély minél igazabb és mennél teljesebb megismerését. Nem érheti tehát a maradiság vádját a szerkesztőt akkor, ha ismételten kiemeli, hogy az Erdélyi Múzeumnak mint egyrészt az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztálya folyóiratának feladata a szellemi tudományok erdélyi szemmel, de a szaktudományok érdekeinek szem előtt tartásával való művelése, másrészt pedig az Erdélyi Nemzeti Múzeum kötetébe tartozó szellemi tudományi táruk, a Könyv- és Kézirat-, a Levéltár, a Néprajzi és a Művészeti tár anyagának feldolgozása és közzététele mellett, illetőleg ezzel egyidőben bizonyos szaktudományok (néprajz, néprajzkutatás, statisztika, társadalomtudomány, stb.) esetében az erdélyi jelen vizsgálata is. Mindez azonban egyáltalában nem új célkitűzés. Az Erdélyi Múzeum tudományos értelemben vett korszerűségét eddig is mindig az adta meg, hogy mennyire tudott és akart a jelzett irányokban erdélyi, magyar és tudományos lenni olyan időkben is, amikor e hármas célkitűzés elé az akadályok és nehézségek garmadája merevült.

Úgy hisszük, a folyóirat most megjelenő száma is némiképpen bizonyíték, hogy a szerkesztő az erdélyi magyar tudományosság eddigi népi irányvonalát még fokozottabban igyekszik kidomborítani. Emellett és ugyan-

* A folyóirat 1874-ben indult meg és egy év (1883) kivételével 1917-ig jelent meg. Ekkor a háború, majd a kisebbségi sors első tizenkét éve alatt szünetelt, s csak 1930-ban jelentkezett újra [Vö. György Lajos, Az „Erdélyi Múzeum” története: Erd. Tud. Füz. 105. sz. és Valentiny-Entz, Az Erdélyi Múzeum Név- és Szakmutatója. Kvár, 1942. 5–6].

akkor azonban a tudományos kutatás elfogulatlan, éles megvilágításába igyekszik belevonni olyan kérdéseket is, amelyekre eddig sajnálatos elzárkózottságunk, napi politikai szempontoktól károsan befolyásolt tudománypolitikánk és nem utolsó sorban a szigorú sajtóellenőrzés miatt az erdélyi kutatók nagy részének figyelme nem terjedt, illetőleg nem is terjedhetett ki. Éppen ezért az Erdély-kutatáson túl haladéktalanul munkatervébe kell iktatnia e folyóiratnak is a környező területek kérdéseivel való fokozottabb foglalkozást, a nyugati kapcsolatok kutatása mellett főként a kelet felé vezető szálak és a keleten mutatkozó újszerű jelenségek vizsgálatát is. Minthogy ez természetesen munkatársak kérdése, a szerkesztő e tervet a rendelkezésre álló, ilyenszerű kérdésekben tájékozott tudományos erőknek, sajnos, eddig nagyon kerlátolt száma miatt csak csökkentett mértékben valósíthatja meg.

A szerkesztő és hihetőleg mások meggyőződése is az, hogy az Erdélyi Múzeum igazában akkor tölti be különleges szerepét, ha minél többet tesz a fennebb vázolt és eddigi működésében megnyilvánuló erdélyi szellemű tudományosság eredményeinek további közlése és minél szélesebb magyar rétegekhez való eljuttatása érdekében.

A SZERKESZTŐ

AZ ERDÉLYI MAGYAR KÖZMŰVELŐDÉSI EGYESÜLET ÚJJÁSZERVEZÉSE

A hatvanéves múltra visszatekintő Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület történetében 1944. december 27-én új korszak kezdődött. Az e napra összehívott rendkívüli közgyűlés ugyanis kimondotta az Egyesület újjászervezésének és a megújuló EMKE azonnali munkábaállásának szükségességét. Kimondotta, hogy annak az egyesületnek, amely 1885-ben a Függetlenségi és a 48-as Párt hazafias légkörében keletkezett, a kossuthi hagyományok felújításával a feltörekvő magyar néprétegek közművelődési szerveztévé kell válnia, és olyan művelődési tanácsnak kell hajlékot adnia, amely közös feladatokra tömöríti az erdélyi magyarság közművelődési intézményeit, valamint a tanítóság, a nép között élő lelkesek, az öntudatos magyar földművesek, iparosok és munkások képviselőit. A közgyűlés ugyanakkor megtagadta a közösséget azzal a szellemmel, amely a közelmúltban az EMKE neve alatt — de valójában attól teljesen függetlenül — hivatalosan irányított s a kossuthi eszmék feladását jelentő nemzetiségi politikával szakadékot vont az erdélyi népek közé, s következőleg szükségesnek mondotta ki az Egyesület gyökeres átszervezését, munkatervének a mai idők szellemében történő megfogalmazását s új tisztikar választását.

A közgyűlési határozat hamarosan megvalósult: az EMKE 1945. január 1-én új tisztikarral kezdte meg ismét működését, és azóta három szakosztályában — a közművelődési, társadalmi és közgazdasági szakosztályban — bensőséges munkával igyekszik átfogó, de mégis a mai lehetőségekhez és adottságokhoz mért munkatervét megvalósítani.

A feladatok nagyrésze természetesen a közművelődési szakosztályra hárul, hiszen a magyar közműveltség fejlesztése és ápolása az a terület, mely minden körülmények között a magyarság belső ügye marad. Az Erdélyben élő népek gazdasági törekvései már nem nemzetiségi, hanem területi tényezőkön alapszanak: az iparban vagy mezőgazdaságban foglalkoztatott munkásság a maga helyén a gazdasági élet továbbvitelét egységesen, nemzetiségi szempontokra való tekintet nélkül végzi. A közművelődési feladatok mindazonáltal mégsem választhatók el a gazdaságiaktól; az EMKE a múltban sem tette azt, sőt a népnevelés ügyét az iparosítás kérdésével kötötte

össze. Helyesen ezt úgy fogalmazhatjuk meg — és a szakosztály ebben az értelemben is tisztázta a kérdést —, hogy közművelődési teendőink sajátosan magyar tennivalók ugyan, de mindazt, amit ebben az irányban végzünk, az általános emberi fellendülésnek, összefogásnak, a gazdasági továbbfejlődésnek és demokratizálódásnak a szolgálatába kell állítanunk, hogy így ránevelődjék a dolgozó magyarság minden rétege a mai helyzet által megkövetelt nagy emberi feladatokra.

Ez az alapelgondolás, amelyen a szakosztály közművelődési munkája felépül. Általános elvként megállapította, hogy a magyarságnak dunavölgyi helyzetéből kifolyólag elsősorban a közvetlen környezetében élő népekkel kell az érintkezést keresnie, s a nyugat felé kiépített multbeli művelődési kapcsolatok helyett a most sokkal fontosabb magyar-szláv-román együttműködésen munkálkodnia. Ezen a munkán belül az erdélyi magyarságra főként a román és a magyar művelődési értékek kieserülésének a feladata vár. Az erdélyi magyarságnak meg kell értenie, hogy művelődése akkor lesz valóban nemzetivé, ha tudomásul veszi, tudatosítja és hivatásának vallja az ittélő népek testvérülésének szolgálatát. Természetesen román részről is ki kell váltani hasonló kezdeményezéseket.

Közvetlen feladatául egy tizenkét pontból álló részletes tervet dolgozott ki a szakosztály, amelynek egy részét az azóta eltelt három hónap alatt meg is valósította. Így március 15-ére az 1848-as Történelmi Ereklye-Múzeum anyagából egy szakszerűen összeállított nagyszabású kiállítást nyitott meg, melyet a munkásság is, de különösen a magyar középiskolák tanulói szépszámmal látogattak. Ugyancsak március 15-re jelent meg »Erdély szabadságharca« című hat ív terjedelmű ünnepi kiadványa is, mely az 1848—49-es szabadságharc erdélyi vonatkozásait világítja meg a korabeli hivatalos iratok, levelek és hírlapi közlemények idézésével. A könyvnek máris igen komoly sajtóvisszhangja és közönségsikere van.* Szintén erre az alkalomra egy levelezőlap sorozatot is megjelentetett: húszezer példányban kinyomatta 1848—49 vezéralakjainak arcképét.

A vidéki és műkedvelő színjátszás színvonalának emelésére EMKE-könyvtár elnevezéssel mai szellemű színdarabsorozat kiadását tűzte ki célul s a sorozat első köteteként kiadta NAGY ISTVÁN »Özönvíz előtt« című drámáját, és sajtó alá rendezett még további négy kötetet.

A közművelődési szakosztály, a tervek szerint, egy népnevelő folyóirat megindításával, újabb színdarabok kiadásával, népnevelők számára rendezendő történelmi szemináriumok előkészítésével, hangversenyek, irodalmi előadások, népi játékok rendezésével folytatja megkezdett munkáját.

E szakosztály munkája azonban csak akkor járhat eredményekkel, ha a feladatok megvalósításában a magyarság széles rétegeinek közvetlen támogatására számíthat. Az EMKE társadalmi szakosztályának feladata a tagok szervezése, amely azonban már nem a régi értelemben vett taggyűjtés, mint ahogy az újjászervezett EMKE sem üres keret, nem egy egyesület a többi egyesület mellett. Tagjaival, akik tulajdonképpen munkatársai, közvetlen, szoros kapcsolatot teremt, s így tevékeny részesévé teszi egyelőre Kolozsvár magyarságát minden közművelődési megmozdulásnak. Kolozsvárt az ú. n. EMKE-megbizottakon keresztül utcánként tartja számon a szakosztály az

* A szerkesztőnek sajnálattal kell megállapítania, hogy e tudományos szempontból is érdekes és figyelemreméltó kiállításról, illetőleg kiadványról a szerkesztő minden igyekezete ellenére, de itt nem részletezhető ok miatt nem jelenhetik meg külön érdemleges megemlékezés.

egyres magyar családokat, s hívja fel őket a magyar közművelődési munkában való tevékeny részvételre.

A társadalmi szakosztály szociális jellegű ténykedést a jelenlegi erdélyi helyzetben nem fejthet ki, miután ez már az összes ittélő népek együttes feladata.

A közgazdasági szakosztály munkaterületének kijelölése szintén a fenti helyzetből következett. A szakosztály megalakulásakor leszögezte, hogy nem a közgazdasági feladatok gyakorlati megvalósítását, hanem csupán a problémák felkutatását, és az ezekkel kapcsolatos javaslatok közvetítését, valamint az egyes gazdasági szükségletekből eredő kezdeményezéseket vállalja. Mindezt különböző bizottságai útján végzi, melyek a gazdasági ismeretek terjesztésével, közgazdasági nevelés kérdésével, üzemi kiállítások rendezésével, egy technikai múzeum felállításának tervével foglalkoznak. Megvitatják továbbá a szakoktatás, az árueelosztás, a nyersanyag- és energiaforrások kutatásának kérdéseit s foglalkoznak a munkajogi, valamint a hitel- és valutaügyi problémákkal. Így a közgazdasági szakosztály keretében működő bizottságok együttes munkája — elsősorban a közgazdasági nevelés hiányának pótlásával — Erdély közgazdasági fejlesztését szolgálja. A nevelés kérdésén túlmenően azonban csak tanácsadó szerepet tölthet be a Szakosztály, elméleti és propagatív eszközökkel működve együtt minden ittélő néppel Erdély gazdasági felvirágoztatásán.

Az új EMKE-nek tehát szakosztályaiban adva van a lehetősége arra — bár anyagi ereje nem áll arányban a reája váró feladatokkal — hogy demokratikus hagyományait új élettel frissítse fel s a legnagyobb erőfeszítések árán is betöltse azt a hivatást, amelyet ezelőtt hatvan évvel nagy alapítói kijelöltek.

VIDOVSKY ERZSÉBET

A KOLOZSVÁRI HIVATASOS KÉPZŐMŰVÉSEK KIALLÍTÁSA

A vármegyehez üvegtérmeiben szerényebb terjedelmű, de jól kiegyensúlyozott, ízléssel megrendezett kiállítás nyílt meg április 8-án. A belépőt kellemes színharmónia és tömegelosztás fogadja. Bár az anyag nem mondható nagyigényűnek, a helyes rendezés határozottan előnyös általános benyomást nyújt. Hiba inkább csak abban történt, hogy olyanok is szóhoz jutottak, akiknek elmaradása nem lett volna feltűnő, viszont néhány igazán jelentős kolozsvári művészt fájdalmasan kellett nélkülöznünk. E sajnálatos körülményt a kiállítás címe még inkább aláhúzza. Városunk hivatásos képzőművészeinek működéséről ugyanis a kevésbé járatos közönség így nem alkothat magának teljes képet. Ha viszont a kiállítás teljességre nem tart igényt, a címet is e szerint kellett volna megválasztania.

A festmények általános színvonala kétségtelenül kielégítő. Bár a régi irányzatok is képviselve vannak s nem éppen mindig szerencsésen, az új törekvéseknek nem egy szép példájában gyönyörködhetünk. Nagyvonalúságával tűnik ki NAGY ALBERT három képe. A Karyatidák színben és tömegben egyaránt kiegyensúlyozott kompozíciója monumentális érzékre vall. A szigorúan összefogott formák mögött kiérződik a mélyen átélt tartalom: az ember komoly munkára való elhivatottsága. A kissé fanyar, de telt színek emelik a kép kifejező erejét. Igen szép és friss alkotás a Tél. A változatos, lendületes előadásmód melegen áramló életet varázsol a fehér hótakaró alatt pihenő tájba. Sommásan összegez BALÁZS PÉTER is. Önarcképének kevésbé tetszetős voltát feledteti a színek biztos megválasztása és a tónusok puha egymásbafonódása. Ezek mögül annál erőteljesebben szökik szemünkbe a

művész kékkabátos, kesernyésen kemény alakja, tekintetének metsző tüze. A marosvásárhelyi vártemplomot ábrázoló képén a fény és árnyék élesen elkülönülő játéka hatásosan emeli ki a formák plasztikáját. ACS FERENC átfogóan fogalmazza meg mondanivalóját. Kár, hogy színkezelése nem elég egy-egy. Vöröseslila és zöld tónusai olykor bántóan ütköznek. Kolozsvári tájképén sikerült ezt elkerülnie.

A kifejezés mélyenszántó erejét kutatja KOVÁCS ZOLTÁN és ANDRÁS LÁSZLÓ. Az előbbi, sajnos, csak szénrajzokat állított ki. Különösen megkapó a Híd című lap. A pillérek nehéz teste között örvénylő víz sodra mintha a korlátok markába szorított erők sötét küzdelmét jelenítené meg. Vonal és tömeg harca: ez KOVÁCS szénrajzainak tárgya. Ez tölti meg belső feszültséggel a Pihenőt és az Önarcképet, ANDRÁS LÁSZLÓ fakóbb színei mögött is tulajdonképpen ugyanez a drámai alapgondolat lappang, de előadásmódjában néha felüti fejét némi modorosság. A többször kiállított, szénagyűjtőket megjelenítő képe a művész komponálókészségének beszédes bizonyítéka. Expresszív törekvések hatják át CORNEA EMIL festményeit. Nagyvonalú formalításának meggyőző erejét édeskés színei csökkentik. Művei nem egyszer színezett metszeteknek hatnak. Igen sikerült Tanulmányfeje tanúságot tesz további fejlődésének irányáról. ABRUDAN PÉTER egyike a kiállítás legtehetségesebbjeinek. A művész már a multban is feltűnt erőteljes komponáló készségével, jó színérzékelével. A Nagybányai táj tömegelosztásban, festői értékekben egyaránt kitűnő alkotás. A határozott formai felépítés csak fokozza a szépen összehangolt tónusok értékét. A kemény formák és puha színek ellentétét a művész biztos érzékeléssel használja ki. Csak sajnálnunk lehet, hogy ABRUDAN művészetét csupán egy festmény képviseli.

POP AURÉL szokványosabb képei közül a Tanulmányfej finom tónusátmenetei keltenek érdeklődést. HARSA TÓDOR a színek játékaival gyönyörködött. Tájképének gazdag zöld és sárga változatai századunk elejének magyar impresszionisztikus törekvéseit idézik emlékezetünkbe. Szinte elnagyolt biztonsággal varázsolják eléink SZOLNAY SÁNDOR ecsetvonásai az őszi és téli táj napsütésben remegő levegőjét, üde hangulatát. A Február tárgya voltaképpen lila és fehér foltok zenei egymásbacsendülése. TOLLAS JULIA frissen, lendületesen festett vízfestményei finomságban, technikában egyaránt kitűnnek. Kár, hogy nem láttunk tőle több új művet.

A kiállítás két szobrásza meglehetősen ingatag benyomást kelt. Nincs még kiforrott irányuk. Merev monumentalitás, túlzó torzulások keverednek naturalisztikus, festői elemekkel. Legjobbat akkor nyújtanak, mikor minden mesterkelt előfeltevéstől mentesen jelenítik meg a valóságot. PLEȘA KÁROLY Férfiarc képe (T. Vasile) és D. SZABÓ VERA Marikája mutatja e szerencsés megoldást.

Magyar és román művészek együttes szereplését csak a legnagyobb örömmel fogadhatjuk. Kétségtelen, hogy mindkét nemzet művészeire jótékonyan és fejlesztőleg fog hatni az együttműködés. Az itt merészebbnek, haladóbbnak mutatkozó magyar szellem és a románok finom színérzéke, komponáló készsége egymást fogja termékenyíteni. Reméljük, hogy e kiállítás erőnyei és fogyatékosai egyaránt gyümölcsöző tanulságként szolgálnak a jövő törekvései és tervei számára.

ENTZ GÉZA

ADATTÁR

Adatok a torockói jobbáglázadások történetéhez

Egyetlen kis település írásos emlékeit az újrainduló Erdélyi Történelmi Adatoknak* mindjárt az első füzetében közzétenni a mai időben bizonyára fényűzésnek látszanék, ha ezek a szűk körben mozgó adatok az általános fejlődés megismeréséhez nem szolgálnának lényeges tanulságokkal. A makacsul újra és újra fellángoló torockói lázadások alábbi iratai azonban nem csupán e környezetétől meglehetősen elzárkózó városka multjának elgondolkoztató epizódjairól számolnak be. Egyszermind az erdélyi társadalomfejlődés még tisztázatlan, rejtett örvényeire is rávilágítanak. A torockói jobbágyok szabadságharcái helyi mozgalmak maradtak. Még a legközelebbi falvak népét sem tudták magukkal ragadni. Ennek ellenére a torockói földesurak és embereik között szinte félszázadonként kiújuló elkeseredett küzdelem háttérében mindig világosan felismerhetők az erdélyi társadalom fejlődését alakító általános erők. A torockóiak szabadságszeretete ugyanis érzékeny műszerként minden esetben reagált a fejedelmi társadalompolitika finom rezdüléseire. Közleményünkéből tehát a torockói eseményeken túl támpontok nyerhetők a fejedelmi Erdély társadalomfejlődése irányának meghatározásához. A névtelen erdélyi tömegek által napjainkig megtett utat, annak egyes állomásait rekonstruálni bizonyára olyan feladat, melynél sürgősebbet társadalomtörténeti kutatásunk keresve sem találhat. E sorokkal s alábbi közlésünkkel mi csupán azt szeretnők tudatosítani, hogy e fejlődés útja mennyire nem volt egyhangú, és e kutatások milyen lényeges eredményekkel kecsegtetnek.

A Torockón legkülönbözőbb események kapcsán váratlanul kirobbanó ellentéteket csak a kérdés gyökeréig hatolva érthetjük meg. Bár Torockó — 1291-ben megújított kiváltságlevele szerint — eredetileg a királynak közvetlenül alárendelt, független bányavároska volt, lakói a XV. századi oklevelekben már a Thorotzkay család joghatósága alá tartozó jobbágyokként szerepelnek.¹ Mivel a Thorotzkayak régi levéltára az 1514. évi felkeléskor elpusztult, nem állapítható meg, hogy e korábban jelentős privilégiumokkal rendelkező város mikor és hogyan alakult át jobbágy-közösséggé. Aligha tévedünk azonban, ha feltételezzük, hogy ez a metamorfózis a földesúri joghatóságnak Európa-szerte ebben az időben történő kifejlődésével párhuzamosan ment végbe. Torockót lakóinak bányászkodása III. Endre említett kiváltságlevelénél is fokozottabban segítette a felé a meglehetősen szabad életforma felé, mely a középkorvégi Magyarországon az oppidumok százaiiban kialakulóban

*E közlemény különlenyomatban a fenti című kiadványsorozatban jelenik meg. — L. még a különlenyomatban közölt Előszó-t.

¹ Jakó Zsigmond—Valentiny Antal, A torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára: Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 1. Kolozsvár, 1944.

volt. Torockó függetlenülésének ugyanis az új földesúri jogszemlélet szeghette útját, melynek az egész népes magyarországi paraszt-bérlő réteg áldozatul esett.² S amiként az 1514-ben kitört jobbágylázádnak éppen ezek a fejlődésükben visszavetett mezővároskák lettek a gócpontjai, vezetői pedig ugyanennek a társadalmi emelkedésében gátolt rétegnek a tagjai közül kerültek ki, ugyanúgy sodorta Torockó parasztbányász népét elvesztett jogainak tudata a felkelők oldalára. Amikor a keresztések Torockó várát ostrom alá fogták, a lakosság az erősséget kezükre játszotta át.³

Bár foglalkozásuk az uradalom többi jobbágy-községénél kedvezőbb életet biztosított számukra, helyzetük megváltozásába nem nyugodtak bele, hanem mindig készen állottak a földesúri terhek lerázására. Erre 1637-ben nyílt megint alkalmuk. Ekkor ugyanis vashányáik mellett ezüstöt és higanyt találtak. Mivel Bethlen Gábor reformjai óta a fejlődési kincstár élénken érdeklődött a bányaugy iránt, a torockóiak szerencsés felfedezésükből tőkét óhajtottak kovácsolni. Ezért a fejedelmet „azon Instaltak volna, hogy eő Nagysaga annak colalasaert eőket az Jobbagysagtol fel Szabadittana“.⁴ Azonban hiába állt unitárius hitsorsosuk, pókai Sárossy János fiscalis director, a torockóiak pártjára, Krakкаи Gergely, Ekárt Mihály és Tóth András vezetése alatti vállalkozásuk eredménytelen maradt.⁵ Torockó előtt, amikor földesuraival szembeszállt, bizonyosan voltak olyan példák, melyek azt bizonyították, hogy az államnak tett értékes gazdasági szolgálatokkal egész közösségek megjavíthatják társadalmi helyzetüket. I. Rákóczy György Bethlenéhez viszonyítva konzervatív politikája azonban már jóval kevesebb érzékkel rendelkezett a hagyományos kereteken túl jelentkező újszerű gazdasági előnyök felismerésére. A Rákóczyak korában az erdélyi társadalompolitika ismét visszakanyarodott a magyar fejlődés korábbi útjára, mely aszerint rangsorolta az egyes rétegeket, hogy az állam katonai terhei közül mennyit tudnak és akarnak magukra vállalni. A torockóiak tehát egy évtizeddel elkéstek, ezért törekvésüknek meg kellett akadni az új szemlélet gátjain.

A fejedelem valóban visszavonta a parasztnak tett ígérését és az új bányák kitermelését a Thorotzkayakra bízta. Ezenkívül a földesurak a felkelés miatt a várost perbefogták és elítélték. Torockó helyzetében tehát a várt javulás helyett súlyosbodás következett be. Különösen nagy, új megterhelhetést jelentett, hogy az ezüstabányát a vashányáknál követett korábbi gyakorlattól eltérően mintegy allodiumot, ingyenes robotmunkával tartoztak megművelni. Ráadásul még — bár egykorú vélemény szerint emiatt „ehel halva leszen az szegenysegh“ — az ezüstabánya a lakosság minden erőltetése ellenére alig hozott valami jöve-

² Borbély István regényes elképzelései (A régi Torockó. Kolozsvár, 1927.) a torockóiakat ért jogfosztásról történetileg igazolhatatlanok. Fenti hihetőbb magyarázatunk Mályusz Elemér, Az 1498. évi 41. törvénycikk: Száz. 1930: 809–39. tanulmányán alapul.

³ Jakó-Valentiny, i. m. 23.

⁴ Thorotzkay lt. 16/1.

⁵ Thorotzkay lt. 18/3, 6.

delmet.⁶ Jóllehet ennek oka az ezüsterek vékonysága és ritkasága volt, a megfélemlített torockóiak ebben mégis a rajtuk esett sérelem isteni megtorlását látták. Mikor Sárossy fiscalis director a bánya hanyag művelésének vádjával 1638-ban a Thorotzkayakat perbefogta, Zsakó Gergely így adta elő a lakosság véleményét: „...az szegenisegh valoban raita vagion az banianak mivelesen, az Urakis valoban szorgalmatoskodnak, de my aszt vettük okul, hogy Isten el veotte az aldast, hogy az szegeniseghnek nem fizetnek... szintén azon követ azon baniabol hozzak mostis, mint az eleot, de az Isten el veotte az aldast.”⁷

Az ezüstabánya megnyitása tehát végeredményben ugyanazt az újabb terhet, a robotot, hozta a torockóiak nyakába, mint amely az allodiumok növelésével a következő században a jobbágyság nagy tömegeinek életét olyan súlyossá tette. Érthető tehát, ha helyzetük megjavítására újból kísérletet tettek. 1658-ban, amikor a lengyelországi szerencsétlen hadjárat súlyos következményei az erdélyi államot alapjaiban meg-rázták, a torockóiak késznek nyilatkoztak személyenként hadbavonulni a szorongatott fejedelem segítségére, ha felszabadítja őket a jobbágyság alól. II. Rákóczy György ígéretet tett nekik erre vonatkozólag. Sőt amikor az események őt az ügyek intézésétől elsodorták, utódja, Barcsay Ákos is „assecuratioja mellett azt ígérte volt, hogy... maradjanak meg mostani állapotjukba, s ha Isten békességes esendességet ad, mindkét félt meghallgatván“ ügyüket eligazítja.⁸ Ennél alkalmasabb időt régi vágyuk megvalósítására a torockóiak nem is kaphattak volna. Ez az időszak volt ugyanis az, amikor a mindenfelől szorongatott, belső küzdelmektől elgyötört fejedelemség tömeges nemesítésekkel igyekezett a katonáskodó réteget növelni. Ekkor jutottak be tömegesen a nemes-ségbe a jobbágyság törekvőbb elemeiből kikerült félszabadok, libertinusok. Például így nyert nemességet egyszerre kétszáz kővárvidéki szabados-puskás.

A torockóiak törekvését ekkor égető állami szükséglet és a felszabadulásuktól hadi terheik könnyebbedését remélő aranyosszéki székelyek rokonszenve támogatta. Sokkal több eséllyel vették fel tehát a harcot, mint az előbbi két esetben. Úgy látszott, hogy az állam és a torockóiak érdeke találkozott és ebből megszületik a város szabadulása. Az alább közölt iratokból világosan kitűnik, hogy a három özvegy Thorotzkayné már maga is elveszettnek tartotta ügyét, amikor váratlan fordulat történt. 1659. március 14-én utolsó kísérletként mind a három özvegy személyesen megjelent a besztercei evangélikus nagytemplomban üléselőrendek előtt és igazát egy álló órán át fejtegette. E szokatlan lépés nem maradt hatás nélkül a rendekre, akik a torockóiak eljárását különben is földesúri szemüvegen át nézték. Mivel a régi szabadságukat bizonygató torockóiak érvelése a formai követelményeknek nem felelt meg, kérésüket a lényeg tárgyalása nélkül, külső szempontok alapján elutasították s ismét visszataszították őket a jobbágyságba. A fejedelem aztán — bár a tárgyalás menetéből kitűnik, hogy ő nem idegenkedett volna

⁶⁻⁷ Thorotzkay lt. 16/1.

⁸ EOE. XII, 179.

a torockóiak felszabadításától, — a rendek egyöntetű döntése előtt kénytelen volt meghajolni.⁹ Torockó tehát harmadszor is elveszítette harcát földesuraival szemben, annak ellenére, hogy felszabadítását most az állam érdeke megkívánta volna.

Az önálló fejedelemség bukását követő években, amikor a nagy átalakulás során mindenkinek a helyét az új rendben hosszú időre az döntötte el, hogy korábbi jogokra hivatkozva mit tudott magának ki-
harcolni, a torockóiak ismét próbát tettek. 1699-ben a Diploma Leopoldinumnak arra a rendelkezésére hivatkozva, mely szerint a császár mindenkit megtart régi szabadságában, Alvinczi Péter ítélőmestertől engedélyt szereztek privilégiumuk felkutatására.¹⁰ Ettől kezdve ládájukban néhány oklevél konventi másolatával, lelkükben pedig annak az érzésnek állandóan maró mérges kígyójával, hogy elődeiket és őket ősi jo-
gaikból igazságtalanul kisémmizték, hallgatva, de egyre türelmetlenebbül várták a leszámolás óráját. Ebben a feszültséggel teli légkörben történt, hogy ifj. Thorotzkay Péter 1702 elején tisztázatlan okból meg-
gondolatlanul szolgálva elfogatta a torockói bírót. A felzúdult tömeg azonban közbelépett s a bányászlegények kiszabadították bírójukat. Ezzel a szemben álló felek között újból kitört a nyílt háborúság. A parasztok mindenféle földesúri szolgálatot megtagadtak és egy akarattal kimondták, hogy míg célt nem érnek, nem hagyják el egymást.

Ekkor látszott aztán meg, hogy még az eredménytelen szabadságharcok is mekkora erkölcsi tőkét jelentenek. Korábbi küzdelmeik tudata edzette őket hajthatatlanná. Ezért lett e lázadásuk mindegyik között a legmakacsabb. A békítésükre kiküldött bizottság előtt büszkén vallják: „ennek az Zendülésnek keszdői, szerzői, okai mü egész Varasostol Vagiunk kicsintől fogva nagyig“, mert „az Atyainktol is hallottuk, hogy szabad emberek voltak, azért cselekedtünk és ezért adott az egész varas kezét egymasnak, hogy egygyütt munkalkodgiuk ezen dolgott.“ Tettüket nem tolják senkire, hanem az igazságának tudatában lévő ember önérzetével vállalják magukra a felelősséget. „Hallottuk — vallja Borbély János, — hogy az mü elejink is kezdettek volt keresni az mü szabadságunkat, ezért mü is arra valo nézve keszdettük ezen zendülest es dolgott... egész varasostol cselekedtünk, mas külső embert nem vettem eszemben, hogy munkalodta volna ezen dolgott.“¹¹ Hiába újította meg az országgyűlés az 1659. évi ítéletet, foganatosításáról a lakosok egyöntetű ellenállása következtében szó sem lehetett. A helyzet egyre jobban elmérgesedett. Készek voltak az emberölésre, a fogság vállalására, semhogy engedjenek, mert tudták, hogy ha százat elfognak közülük, a többi továbbra is ellenáll.¹² Ismét akadt szövetségesük is. Most az udvari kamara Seeau-féle erdélyi bizottsága fogta pártjukat. Felszabadulásuk esetén ugyanis bányászko-
dásuk jövedelmén a kincstárnak nem kellett volna a földesurakkal osz-

⁹ EOE. XII, 178—9.

¹⁰ Thorotzkay lt. 19/1.

¹¹ Thorotzkay lt. 19/1. A harmadik, huszonhetedik és huszonkilencedik tanú vallomásából.

¹² Thorotzkay lt. 19/4.

toznia. Az érdekeiket fenyegető közös veszély azonban a különben mindig viszálykodó Thorotzkayakat is egységbe kovácsolta. Előbb Rabutin császári főparancsnokhoz fordultak segítségért, majd pedig közmegegyezésből Thorotzkay Jánost felküldték az udvarba, hogy a torockóiak küldöttségének hatását ellensúlyozza.¹³ S mivel Bécsben a gubernium tájékoztatása alapján megijedtek, hogy a torockói eset, ha csak példásan meg nem torolják, általánosabb zavaroknak válhat kiinduló pontjává, a császár 1702 október végén elrendelte a lázadók megfenyítését, amennyiben másként nem megy, katonai erővel.

A további események részleteikben már csak a majdnem száz évvel később írásba foglalt, kissé kiszínezett helyi hagyományból tisztázhatók. Valószínű, hogy a lakosság a császári döntéssel is szembehelyezkedett. Rabutin német zsoldosai erre a lehető legkíméletlenebbül törték meg a felkelést. 1702. november 17-én meglepték a falut, a lakosságot behajtották a templom cintermébe, s Ekárt Andrást meg Szabó Gergelyt, a mozgalom két vezetőjét, ott az egész község színe előtt megkínózva felakasztották.¹⁴ Erre a többiek hűséget fogadtak földesuraiknak.

E véres események a torockóiakat hosszú időre megnémítették s egyben véglegesen elrontották viszonyukat földesuraikkal. Kötelességüket ugyan immel-ámmal teljesítették, de „gyakran felrugták a munkát... mely mia rosszul is folyt az munka“. A robotoló bányászok nem csupán maguk alig dolgoztak valamit, hanem még a napszámosokat is lebeszélték a munkáról.¹⁵ Jóllehet egy 1782-ik évi vallatás szerint „az 1721-ben megkostolt veszedelmek íze“ még ekkor is szájukban volt és „VI-ik Károly császár által sokszori Földes Uraik ellen való rugódozásokért“ szentenciáztattak,¹⁶ az előttünk ismeretes adatok 1702—1782 között lezajlott újabb összeütközésekről nem szólnak. A fékentartásukra beszállásolt német katonaság jelenléte különben is lehetetlenné tett minden megmozdulást.¹⁷ Bár sérelmek földesuraik részéről bőven érték őket, egyre növekvő terheiket szó nélkül viselték. Az a dermedt tetszhalál, mely a XVIII. századi Erdélyt más vonatkozásban is jellemzi, a torockói lelkeken is úrrá lett. Csak amikor II. József trónra-

¹³ Thorotzkay lt. 19/6, 10, 11.

¹⁴ A Thorotzkay lt. 20/13 jelzete alatt található. 1796. évi vallatás 35. és 47. lapján a torockói unitárius egyház számadáskönyvéből származó alábbi kijegyzés olvasható: „Anno 1703. 29-a Novembris Torotzkonak jobb részét a Németek el égették és a Templomból is egy (jollehet vásott) Szőnyeget el vittének vagy el hasagatván, imitt amott el hánytának etc. Item: Ezen égés alkalmatosságával az Eneklő Székről egy kendő el vitetett etc.“ — A dátum pontatlansága miatt egyelőre nem dönthető el, hogy ez a feljegyzés az 1702. november 17-i eseményekre, vagy pedig 1704. március 15-re, amikor br. Tiede a kurucokkal tartó Torockót felégette, vonatkozatható. Vö. Orbán Balázs, A székelyföld leírása, Pest, 1871. V, 205.

¹⁵ Thorotzkay lt. 16/12, 21.

¹⁶ Thorotzkay lt. 20/4. jelzetű irata hetedik lapján.

¹⁷ EM. 1944 : 157—73 és ETF. 177. sz. E napló írója az 1782-ben kezdődő pereskedés egyik megindítója volt.

léptével szabadabb szelek kezdtek fujdogálni, éledt fel az emberekben Torockón a régi lázadó szellem.

Az a nagy átalakulás azonban, melyet a közel százados német uralom az erdélyi magatartásban okozott, még a torockóiak küzdelmén is meglátszik. Óvatosabbak és simábbak lettek. Nyoma sincs már korábbi bátor kiállásuknak. Amikor egyszer elszólják magukat, hogy „mi Bírakul okai nem leszünk annak, hogy a Nép kedvünk és akaratunk ellen a szükségtől kényszerítettén insolenskedik“, hosszú beadványban mosakodnak, hogy, nem igaz „mintha mi valami nagy lármára, vagy formális rebelliora készülnénk.“ Hiszen az olyan együgyű tanulatlan emberek, mint ők, nem is tudnak latinul. Ők tudatlanságukban mást értettek az insolenskedés alatt, mint amit az a szó valójában jelent.¹⁸ Nem merik kimondani, ami szívükön fekszik, mert megtanulták, hogy igazukhoz egyenes úton nem juthatnak. Ezért aztán ők jönnek zavarba, amikor nyíltan szemükbe mondják, hogy „a Torockzai Jobbágnak az Angyal se tölthetné kedvit, nekik Szabadság kellene“.¹⁹ A torockóiak is hozzá hasonultak ahhoz a minden bajt és problémát elkendőzni igyekvő világhoz, mely körülöttük a XVIII. század folyamán kialakult. Így aztán a korábbihoz hasonló nyílt kenyértörésre többé nem került sor. Szabadságukért azonban 1782-től kezdve tovább folytatták a harcot. Kérvényekkel ostromolták a hatóságokat s törekvésüknek a felvilágosodott értelmiségiek között itt is, ott is akadt pártfogója.

Helyzetük rendezésére jó alkalmat nyújtott a II. József császár által elrendelt úrbéri összeírás. Ennek során összes vitás kérdéseik felszínre kerültek. Először ekkor kezdtek hivatkozni III. Endre kiváltságlevelére. S hogy az abban foglalt kiváltságok részesévé lehessenek ettől kezdve hangsúlyozták ausztriai telepességüket. A XVIII. századi erdélyi állapotokra rendkívül jellemzően a torockóiak szabadságharcra a Habsburg-korszakban élettelen paragrafus-csépléssé és száraz jogvitává sekélyesedett. Ebben a szabályokhoz mereven ragaszkodó megkövesedett világban a városka helyzetének meghatározásában a tárgyalások során olyan külön elbírálást kívánó szempontok, amilyenekkel a fejedelemség idején találkozunk, fel sem merülhettek. Az évtizedeken át tartó pereskedés lényegtelen, formális kérdések körül folyt, s egyik fél részéről sem szükölködött kicsinyes prókatori fogásokban. A korszellem azonban már a torockóiaknak kedvezett. Teljes szabadságukat ugyan most sem érhatték el, de hosszas küzdelmekkel mégis sikerült maguknak olyan helyzetet teremteniök, mely a jobbágytság tömegeiéhez képest kedvezőnek volt mondható.

Torockó esete nem egyedülálló. Igen sok más település is megvívta a maga harcát az újkorban egyre jobban feléje növe fődésúri hatalommal. S éppen e küzdelem változatos eredményei bizonyítják, hogy a fejedelemségkori társadalom alakuló, élő szervezet volt, mely nem azonosítható a halott formák közé szorított XVIII. századival. Az

¹⁸ Thorotzkay It. 20/3.

¹⁹ Thorotzkay It. 20/5. jelzetű irata 39. lapján.

erőknek ezt a felszín alatt folyó finom játékát azonban csak úgy ismerhetjük meg, ha nem sajnáljuk a fáradságot a részletkutatóktól, a helyi adatok összegyűjtésétől és közlésétől.

*

Az alább közölt iratok mind a torockószentgyörgyi Thorotzkay családnak az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött levéltárából valók. A jelenlegi nehézségek miatt nem férhettünk hozzá az Országos Levéltár (Budapest) Thorotzkay irataihoz, valamint a Torockón esetleg fennmaradt forrásokhoz.

Az itt kiadandó forrásokban az eredeti szöveg hiányos vagy szókatlan központozásának helyesbítéseként a * vesszőt, illetőleg pontosvesszőt, a ** pedig pontot jelöl.

1.

Torockószentgyörgy, 1637. augusztus 31.

*Ítélet a Thorotzkay család és Torockó lakói között
az ón- és ezüstbányák miatt támadt perben.*

Eredetije négy ívoldalon, kilenc gyűrűspeccéssel 18. csomó, 2. szám alatt.

Mi Losonczy Banphi Sigmond Nagifalun, Bűdeoskuti Sigmond Ipon Karazna uarmegieiben, Toldalaghi Ferencz Iklodon Doboka uarmegieiben, Sűki Pal Colosmegieiben, Konecz Pal uram Leorinczreuen Feieruarmegieiben, Jarai Marton és Jarai Istuan Also Jaraban, Colosuari Imre deak O-Tordan, Vice Ispania Torda uarmegieiben, Trauzner Istuan Hadreuen Tordauarmegienek eggik feo biraia, Komiathzegi Leorincz Komiathzegen es Frika Janos Also Jaraban uicé birak, megh irt Torda uarmegieiben lakok, Adgiuk emlekezetre es tuttara mindeneknek az kiknek illik, ez mi leuelünknek rendiben, hagi in hoc praesenti anno 1637 die ultima mensis Augusti mikoron uolnank Toroczkozentgeorgieon, meli vagon Tordauarmegieiben Kis Mihalinal ugi mint falus biro hazanal, es le ültünk uolna teorueni tenni, ugian ott eleo allanak eleoeor az Nemzetes Toroczka Lazlo, Istuan, Sigmond es Ianos Vramek, megh irt Zent Georgieon lakok ugi mint Actorok. Igi kezdek el eo kigielmek procuratorok Zlathari Istuan által acticiekat az Toroczka biro, eskutt polgari, es az egez varos ellen, meli Toroczko uagion ugian Torda uarmegieiben.

Illien actiot institualunk az Incattus ellen, hagi noha az Incattusok ab antiquo in parentibus et praedecessoribus nostris et pie defunctis genitoribus nostris, s minekunkis ez Incattusok az regi boldogh zent kiralioknak collatioiokbol eoss Jobbagink, es eoss Jobbagiul zolgaltak, zolgalnakis. Isten utan otalmunk es conduiselesunk alat pacifice eltek az mi iozaginknak ususat es fructusat, realiter percipialtak, es nekünk tartozo keotelessegeketis paranczolatunk zerint praestaltak** mindaz által ez Incattusok megh nem emlekezuen, sem az eo keotelessegekreol, sem peniglen az mi Nemesi praerogatiuankat eleotteok nem uiseluen, in anno 1637 circa festum Petri et Pauli Apostolorum, minket az mi

Kigielmes Vrunk eo Nagisaga meltosagos zemelie eleott ez Incattusok aual vadoltak, hogi mi ez Incattusokat az Toroczkaai hatarunkon valo oon es ezüst baniaknak colalaszatol veressel, eolessel, akasztassal, niarso-lassal feniegettük es arcealtuk. Meli expositioikra az Incattusoknak az mi Kigielmes Vrunk minemw Mandatumot es protectiot adot legien, az parbol az teoruen megh erti, meli protectionalt az Incattusok sem az Varmegie tiztinek megh nem mutattak, sem minekunk nem attak kezunkben, hanem el titkoluan magoknal tartottak. Ez alat ismet ez Incattusok ez fen denotalt eztendeoben die 25 Julý uýabban ex praecon-cepta malitia eo Nagisaga eleott minket sinistre uadoltak, melire nezue eo Nagisaga a mi Kigielmes Vrunk minekunk ex superabundanti igen serio parancziolt, hogi az eo Nagisaga eleobbi parancziolattia ellen eoket megh ne karosicziuk. Keminý Indignatioiat eo Nagisaga ellenunk parancziolattiaban megis iratta, de euel sem gondoluan az Incattusok tertioýs eo Nagisagat megh talaltak es hatarunkat contra vim prohibitionis nostrae colalni igiekeztek ** colaltakis az on es ezüst keoueert az baniat, melinek cololasatol hogi mi ez Incattusokat el foghassuk megh engette uolt Vrunk eo Nagisaga. Meli ellenunk walo sok rendbeli sinistra expositioikkal es hatarunkat hatalmasul ualo elessel, es elle-nunk valo colalassal magokat az mi Nemesi praerogatiuank es Juris-dictionk alol per tacitam et clandestinam rebellionem el akartak ide-geniteni regi eossünknek zent kiralioktol adatot, es rollok reank legi-time, Iure deuoluattatoth iozagunk romlasara, puztulasara et in con-temptam personarum nostrarum igiekeztek; seott urunknak eo Nagisa-ganak ez Incattusok azon keonieorgeottek es magokat arra promittal-tak, hogi eo Nagisaga engedgie megh nekik magok keoltsegen az baniat colalni es minden finum giria ezustert eo Nagisaga adgion tiz forintot, be adgiak az utan az eo Nagisaga kegielmes dispositioira bizuan az dolgot; meli miatt miczoda utolso fel haboritasa koeuetkezhetett volna szep iozagunknak és igazsaganak az teorueni megh itilheti. Meli czele-kedetekreol ez Incattusoknak literis de et super praemissis rebus emana-tis docealunk, es docealuan ez Incattusokat ugi mint az birot, cum iu-ratis ciuibus in amissione capitis et omnium bonorum, reliquos autem incolas in emenda capitis et amissione omnium bonorum kiuanuik a Jure conuincaltatni tamquam contra iura nostra rebelles, et iura possessio-num nostrum turbatores etc. Vernes Gergelit, Kis Ekart alias Tamas Mihalt, Geondelj Palt, Kis Ekart Andrast, Sako Antalt kiuanuik az teoruenjteleol feieken, iozagokon maradni.

Incattus respondet: az zegini Varos kigielmetekel nem perel mint Vrokkal. Atorok: contra mert mi perlünk. Incattusok: mi ugian nem perlunk. Atorok: contra, hat hadgiatok búneosse magatokat, uagi kerietek kigielmet. Az Incattusok az mi kigielmes Vrunknak protectio-nale mandatumauual akarjak uala az teoruenyt halasztani es tiltani, de abban nem paranczolt eo Nagisaga ugi hogi az dominus Atorok teor-ueni szerint ne procedalhassanak, seot az dominus atorok supplica-

tioikra eo Nagisaga kigielmesen illien walazt teot maga keze irasaua! Az mint exponaltak mi ugi paranczoltunk hogi ha ugi uolna, teorueniteol mi senkit nem otalmazhatunk, mindaz által nekunk ugi lazik akar mellik uýatt sereze is ember mind eoue, azokat kuleombenis rendbe hozhattiak; az mas dologhban semit sem ertunk; 20 Augusti anni 1637.

Deliberatum.

Miuel az mi Kigielmes Vrunk eo Nagisaga az teorueniteol senkit megh nem fogh, megh kell az Incattusoknak felelni. Az Incattusok harmadnapra feleleo napot kerenek. Actorok: Contra, nem lehet az dilatio, mert in prima instantia kellet uolna azt kiuanni, de postha-bealtad, sero; miuel leuleketis attal be magad mentsegemben ez okonis nem adatik dilatio. Incattus: nihil dicit contra. Actorok: mi megh bizonýitiuk ellenunk ualo hamis vadolasokat es titkon ualo praktikaikat.

Deliberatum.

Az actor adgia be bizonisagat, hasonlo keppen az Incattus ys, ha miuel tudgia magat menteni; az Actorok bizonisagokat be aduan, de az Incattusok in contrarium semit sem bizonýtanak.

Finalis Deliberatio.

Miuel az dominus Actorok elegendendo keppen ugi mint zaz negi-uen emberrekel ugian Toroczkaikal uilagoson megh bizonýtak, hogi az Incattusok eo kigielmeket az mi kigielmes Vrunk eleot hamissan vadoltak, es eo kigielmek ellen titkon mas idegen emberrellis practicaltak az dominus actoroknak nemesi zabadsagok ellen, ** ezekert az czielekedetekert teczik az teorueninek hogi az kik ez meltatlan dologhnak es vadlasoknak okai és kezdeoi uoltak in amissione capitis et omnium bonorum conuincaltassanak, conuincaltatnakis, az teob warosi lakosok is miuel consentialtak ezekel, seorsim et singullatim in homagio [!] idest quadraginta florenis computando redimaliak magokat. Vernes Gergeli, Kis Ekart alias Tamas Mihali, Geondeolý Pal, Kis Ekart Andras, Sako Antal citatusok leuen nem comparealtak, ergo Juxta regulam Juris contra tacentes omnia iura clamant, ergo in acquisitione dominorum Actorum conuincaltatnak, meli teoruenýt irtunk fide nostra mediante. Datum in possessione praedicta Zent Georgi die et anno ut supra. Correcta per eosdem.

Franciscus Tholdalaghi m. p. [L. s.], Paulus Suki m. p. [L. s.], Paulus Konez m. p. [L. s.], Martinus Jaray m. p. [L. s.], Stephanus Jarai m. p. [L. s.], Emericus Literatus m. p. [L. s.], Stephanus Trauzner m. p. [L. s.], Komiatzegi Leorincz m. p. [L. s.], Frika Janos m. p. [L. s.].

[Kivül] 1637. Az Thoroczkaik Jobbaginknak ellenünk ualo Lator-sagoknak finalis sententiaia.

2.

Gyulafehérvár, 1637 október 23.

A fejedelem és a Thorotzkay család között a torockói új ón- és ezüstbánya művelése felől kötött egyezség.

Hitelesítetlen fogalmazványa egy félív két lapján 1. csomó 26. szám alatt. Megerősítése a fejedelem 1. csomó 25. szám alatti latin nyelvű oklevelében.

Mű Toroczko Szent Geörgiön Thorda Varmegyében lako Thoroczkaý Laszlo, Toroczkaý Istuan, Thoroczkaý Sigmond, es Thoroczkaý Janos Adgiuk emlekezetre es bizonsagul ez mi leuelvnket: Hogy miuel az mi Thoroczko varossi Jobbagýnk hatarinkban elejteöl ffgua az Vass Bánýatt miueluen,¹ nem regen ez eleöt ualo napokban talaltanak valami fekete onas köorejs, az ki ualamený Ezvsteotis tartana, es annak magok fel szabadulassual ualo miuelesset sollicitálták magoknak az mi kegyelmes Urunktol, Feiedelmvnkteol, Tekintetes, es Meltosagos Rakoei Geörgý Isten kegyelmessegebeöl Erdély Orszaghnak Feiedelmiteöl, Magyar Orszagh reszeinek Urától, es Szekellyek Ispánnýától, nekvnk mindenekber. kegyelmes Urunktól, eö Nagýságától. De eö Nagysága az mű kegyelmes Urunk, mint igasságh szerető Feiedelem, nekvnkis alázatos keöniörgessvnket inkább megh tekintuen Jobbagýnknak Sollicitatioioknál, es magok hejában ualo igereteknel, azon Ezvsteös On keöues Bánýának miuelteteset reánk bizta, es hadta kegyelmesen. Mýs eggýezöo szabad io akaratbol, es eö Nagyságához tartozó alázatos engedelmessegvnkeööl, igertvk es keötöttvk erre magunkat eö Nagyságának, hogy tudni illik azon On keöues Ezvsteös Bánýát menteöl szorgalmatosban lehet, ollýan szorgalmatossaggal colaltattýuk, es ualameddigh az Ur Isten annak az Bánýának oly hasznát adgya, hogy Ezwsteöt, uagy Onath uehetnek belölle, mind addigh valamený ezvst es On leszen abbol az Bánýából, az io finum Ezvstnek minden eöteöd Giráhiát,² eö Nagyságának az mi kegyelmes Urunknak, es az eö Nagysága Fiscussának ingyen in prouentus Fiscales administrallýuk: Es igy minden Tiz Ghirából Niolz Ghira Ezüst maraduan fen, abbol az minden Tiz Ghirából fen marado Niolecz, Niolecz Ghira finum Ezvstbeöl esztendeörvl esztendeöre nem többet, hanem az eö Nagysága kegyelmes annuentiaia szerint Negiuen Ghirát tartuan megh magunk számára: az többit annakis az tiz Ghirabol megh marado Niolecz Niolecz Ghira finum Ezvstnek nem masuue, hanem az eö Nagysagha Tárházában administralliuuk es administraltattýuk minden fogyatkozás nelkeöl, tizenket Magyar forintert Ghiráyat. Fekete Onis ha mi leszen aztis azon szerint administrallýuk, es administráltattýuk eö Nagyságának Niolecz Magyar forintert Másáiát, az mint eö Nagysaghais, az mi kegyelmes Urunk assecurált kegyelmesen bennvnket, hogy az finum Ezvstnek Ghiráýátt tizenkett forinthon, az fekete Onnak Masaiat Niolecz forinthon be viteti. Mýs azert az minden tiz Ghi-

¹ 1291-ben kelt kiváltságlevelüket 1. Ub. I, 183. Vö. Wenzel Gusztáv, Magyarország bányászatának kritikai története. Bpest, 1880. 434.

² A 206–244 gr. között váltakozó márka XV. század végétől használatos magyar neve [Hóman Bálint, Magyar pénztörténet. Bpest, 1916. 46–7].

rából maradando Niolez Ghira io finum Ezvstnek az magunk szamara ualo Negiuen Ghirakon kiueöl egeszlen az megh irt arron, az minden tiz Ghirabol ualo ket ket Ghira io finum Ezvstnek penigh ingyen ualo administrálássát fogadgyuk, es igerivk az mi kegyelmes Urunknak eö Nagysághának tartozo hitvnk, es kötelessegvnk szerint: az mellýeknek erössegere, es bizonságára, adtuk ez mi kezvnk irassa, es pecze tvnk alat ualo leuelvnet az mi kegyelmes Urunknak eö Nagysághának. Datum in Ciuitate Alba Julia, die Vigesima Tertia Mensis Octobris Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Trigesimo Septimo.

[Kívül:] 1637. Urunkal ö Nagysagaual ualo Contractusunknak pariaia, az masikia eö Nagysaganal maradot.

3.

Gyulafehérvár, 1637. október 26.

Fejedelmi rendelet Torockó lakóihoz, hogy az ön- és ezüstbányát földesuraik számára műveljék.

Eredetije egy félv egyik lapján, befüggesztett pecséttel 18. esomó 5. szám alatt. Szövegét kivonatossan közli Orbán B., i. m. V, 202.

Georgius Rakoci Dei gratia Princeps Transilvaniae, partium regni Hungariae Dominus et Sicularum Comes etc. Circumspecti, et Prouidi Nobis grati fauorem Nostrum: Az mint ennek előtte mind nektek iratot levelvnk s mind oda kvldeöt feö ember szolgánk, Nemzetes Vitezleö Balintjd Geörgy¹ által ertestekre adtunk uala, mostis akaránk tudositani: Mivel mi feoldes Uraitokkal Nemzetes Vitezleö Toroczkaý Lászlo, Istuan, Sigmond, es Janos hiueinkell, az Ezvsteös On bánýának miueltetese feleöl megh eggiezteönk, es azt az feöldes Uraknak engedtvk kegielmesen, bizonyos Okok, es modok alatt: Neknek igen erössen paranczolluik, hogý az mind egýeb dolgokban tartoztok engedelmesseggel az Uratoknak, ugý az Bánýának miuelisebennis igen io szo fogadok legýetek, es azt igen szorgalmatosson, hiuen, igazán miuellýetek, alnokság, es rauaszság dolgokban ne talaltassek, a mint immáris nemely uakmerö esztelen emberek, magunk szolgánk, es az Ispán eleöt zugolodtanak, nem jeöne teöb ezvst Torockorul Fejeruárra, auagy hogý be szakadna az Bánýa: Illýen uakmerö Czigánságh s gonosságh ne találtassek bennetek, hanem menteöl nagýub szorgalmatossaggal lehet, Istennek tarto lelketek szerint ugý miuellýetek igazan az Bánýátt, mert ha zugolodastok szerint ualo gonossagban talaltatok akarmikoris, szabadsagott attunk az feöldes Uraknak, es magonkis minden segitseggel leszvnk gonossághtok ellen, es bizoniossok legýetek benne, hogý nem egýebbel, hanem az ollian gonossághert erdemlet halállal bvntettvnk minden keduezés nelkeöl. Secus nullo modo facturi Praesentibus perlectis exhibenti restituti. Datum in Ciuitate Nostra Alba Iulia die Vigesima Sexta Mensis Octobris Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Trigesimo septimo. G. Rákoey m. p. [L. s.] Martinus Markosffalui Secretarius m. p.

¹ Tövisi Bálintit György.

[Kívül:] Az öreg Rakoczi Giörgi leuele az Thoroczkaiknak szolo.
Die 26. Octobris Anno 1637.

4.

Gyulafehérvár, 1643. április 25.

*A fejedelem parancsa Thorotzkay Lászlóhoz, hogy elfogott bányászait
bocsássa szabadon.*

Eredetije egy félív egyik lapján, rányomott zárópecséttel 16. esomó
2. szám alatt.

Georgius Rakoci Dei gratia Princeps Transilvaniae, partium regni Hungariae Dominus, et Siculorum Comes etc. Generose fidelis nobis dilecte, Salutem et gratiam nostram. Vgy informaltatunk hogy az mely Banyaszok hüsegték Jozagaban Vjfalui¹ hatarban Porond banyat colaltanak, melynek perlustralasara Zalaknai Banya Praefectusunkatis küldöttük volt, miuel Isten utan szepten talaltak Aranyat, megh akartak volna ielenteni az Zalaknai Prefectusnak** melyet eszeben veuen hüseged utannok küldöt, es megh fogatuan, ez ideighis fogua tartya, s az banya felben aluan nem colallyak. Mely dologh miuel fiscusunknak nem keues karauat vagion, Hüsegednek igen serio parantzollyuk, ez Commissionkat veuen, az megh fogott Banyaszokat mindgiart boczatfassa el öket, s engedgyen szabad culturat mindenüt az hol arra való helyet lölnek, mert alioquin nehessegiunket veszi magara. Secus non facturi. Datum Albae Iuliae 25 Aprilis 1643. G. Rakoci m. p.

[Kívül:] Generoso Ladislao Thoroczkaei de Thoroczko Szent Georgy etc. fideli nobis dilecto. [Más kézzel:] Anno 1643 Die 26 Aprilis Exhibitae sunt mihi Literae Illustrissimi ac Celsissimi Domini Domini Principis nostri Clementissimi Albae Iuliae.

5.

H. n., 1659 elején.

*Thorotzkay Lászlóné emlékeztetője lázongó torockói jobbágyai elleni
perében ügyvédje számára.*

Fogalmazványa kis papírlapon 10. esomó 16. szám alatt.

Memoriale. Ha ugy vagyon az dologh, hogy Urunk ő Nagysaga az mü porontsolatunk utan, az melyet nekünk adot, hogy porontsolatot adot volna az Thoroczkaiknak, hogy fel üllyenek, ha Ebeni Istvan Uram, Ugron Andras Uram² supplicationmat ő Nagysaganak be nem aftak es töb bötsületes jo akaroinnakis teczik, supplicationmat kell bé adni mind az harmunknak nevel, hogy tekintse az Istent ő Nagysaga

¹ Ma Aranyoslonka ~ Lunca helység Torockótól nyugatra az Aranyos völgyében.

² Magyargyerőmonostori Ebeni István Kolozs-, majd Tordamegye főispánja, Szamosújvár és Várad kapitánya, fejedelmi tanácsos, családja utolsó tagja [Lázár Miklós, Erdély főispánjai. Száz. 1888: 515–6]. Ábránfalvi Ugron András abban az időben a fejedelemség főszámvevője [EOE. XII, 172, 258, 265, 276].

minden ok s mod nélkül jöszagunk el ne idegenedgyek töllünk; kiválkeppen az en állapotom tizenharom esztendőől fogva valo keserves arvasagomban feles gyermekimmel annyiban jutottam, hogy Isten lattja nem hogy negy lovasnak fizethetnek, de tsak kettőnek sem fizethetek**, az mely legh nagyob pedigh az kitől enis Isten utan nyugadalmat vartam volna erőtlen vensegemben, azis jöszágáért szeginy olyan iffiusagaban az szomoru rabsagra iutott vagy pedigh megh halalrais, mely tsak Isten titkaiban van.¹ Immar pedigh se jöszagom se az gyermekem nintsen, hanem tsak budoso vagyok. Ha ugyan ő Nagysaga semmilétképpen [!] kezünkbe nem ereszti Thoroczkot, hanem el viszi magaval, akar tsak lovasinkat, gyaloginkat engedné megh ő Nagysaga és keze irasaval erősitené megh, hogy ez utan ne lenne ismet, ha az Isten az üdőt le tsendesitené busulasunk. De ezek ugy legyenek, ha Istenfélő jo akaro Uraiméknak teczik, kiváltképpen gyermekinknek karokra nem leszen, mert mü százszor porontsollyukis, te [!] bizony az az hamis jöszagh nekünk gyalogot nem ád, mert tavaly sem ada. Szovalis kegyelmed edes Uram szollyon Uraméknak kiválképpen en kepemben, miuel az Aszonyoknak akarattyat nem tudom, arra is reá kell vigyazni edes Uram, miuel most olyan dolgokis forgottak elé hogy Urunk ő Nagysaga nem engedheti Tanácíz hire nélkül, ő kegyelmeknekis Supplicatiot kell be adni, ő kegyelmeknekis legyen kezek irasa nallunk. Thoroczkaj Laszloné.

6.

H. n. 1659. március 5. előtt.

Thorotzkaj Zsigmond, László és János özvegyének torockói lázongó jobbágyaik ellen Barcsay fejedelemhez beadott kérvénye.

Eredetije negyedíven 18. csomó 4. szám alatt. Keltezésére nézve l. EOE, XII, 167.

Thoroczkaj Sigmondné, Thoroczkaj Lászlóné, es Thoroczkaj Janosné, Nagysagodnak alázatosan könyörögnek, Nyilván lehet Nagysagodnal Toroczkaj Jobbgyink ellenünk mint költenek fel, szabadsagot akarvan magoknak venni. Immar ugyan sok üdeokteől fogva semmi hasznokat nem vehettük, az teobb Jobbgyinkis tudvan hogi egý igazsággal birattatnak vélek, (noha azok fel nem ültek) megis szolgálátunkra ele nem vehettük, aszt allattyak, hogý ha az Toroczkaiak szabadulhatnak eokis hasonlo szabadsagban maradnak. Igen alázatosan keonyeorgünk Nagysagodnak, mint Kegeyelmes Vrunknak, ilyen keserves meg bantodasunkra méltó tekinteti léven, akar nagysagod bölcz Tanáczíval vegye igazitasban, akár az nemes országgal vetesse igazitasban, mivel ugi ertyük hogy eók mostanis azon volnának, hogý dolgok mostani Gyülesreolis haladekban menne, mert ha ugý lenne tellyesseggel el kellene miattok fogyatkoznunk. Kiert az Arvaknak Istene Nagysagodat boldog szerenczés hoszszu elettel meg aldgýa. N[agysagod] K[egyelmes] V[alaszat] V[arjuk].

¹ Thorotzkaj Ferenc II. Rákóczy György lengyelországi szerencsétlen hadjárata alatt esett tatár fogságba. Vö. 7. sz.

[Hátán a fejedelem kezével:] Mint hogi privilegiumokat pretendaliak az Toroczkaik, az nemes orsági igazitia el.

7.

Beszterce, 1659. március 14.

Országgyűlési ítélet a földesuraik ellen felkelt torockóiak ügyében.

Eredetije egy fólióiv három lapján, befüggesztett peccéttel 19. csomó 5. szám alatt. Tartalmát magyar fordításban kivonatossan ismerteti Orbán B., i. m. V, 203—4.

Nos Achatius Barcsai Dei gratia Princeps Transsylvaniae, partium regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes Damus pro memoria per praesentes, quod cum nos in hoc Anno praesenti Millesimo Sexcentesimo Quinquagesimo Nono, die vero decima quarta mensis Marti una cum fidelibus nostris Spectabilibus Magnificis et Generosis Georgio Banffi de Losonez Comite Comitatus Dobocensis Supremo, Consiliario nostro intimo, ac in Judiciis in persona nostra Praesidente, altero Magistro nostro Protonotario, Juratisque Assessoribus Tabulae nostrae Judiciariae ac universis Statibus et Ordinibus regni nostri Transsylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum in Generali Dominorum regnicolarum congregatione per nos in Civitatem nostram Bisztriciensem ad diem vigesimum sextum mensis Februarii proxime elapsi ex edicto nostro indicta, celebrata pro dirimendis et discutiendis publicis regni, insuper partium infrascriptarum negotiis seu causis pro tribunali consedissemus, extunc Egregius Martinus Sarpataki de eadem¹ penes Generosos Petrum Sigismundi, alterum Petrum et Michaelem Ladislai Toroczkaik de Toroczko Szent Georgy Generosorum quondam liberos, item Dominas Catharinam Banffi Losonczy praedicti Sigismundi ut et Mathiae itidem Susannam Tholdalagi Ladislai, similiter ut et Ladislai junioris ac Francisci in dira captivitate Tartarorum dicta Toroczko Szent Georgy Generosorum quondam Relictas viduas, constituti, necnon Barbaram Thorma Joannis Toroczkaik omnino de similiter Stephani in ipsius ipsorum propriis sed et liberorum eorundem praescriptorum tanquam tutrices naturales et legitimae ex praedictis ipsorum Dominis susceptos et procreatos ut Agentes et Supplices contra universos Incolas et Inhabitatores Possessionis Toroczko velut Renitentes et refractarios libellum Supplicem exhibuerunt et praesentaverunt super eo qualiter ipsi nescitur unde moti quibusque ad id inducti respectibus universae incolae et inhabitatores praefatae Possessionis Toroczko contra eosdem tanquam Dominos terrestres insurrexissent, eisque in pristino statu Jobbagonali in quo nati essent servire nollent, ea qua par est humilitate petentes * ut nos eandem causam secundum Deum et ejus justitiam revidere ac praenotatos universos

¹ Jónévű ügyvéd. Gr. Csáky István Nagy nevű sárpataki jobbágy családjából származik. Bár csak 1649-ben manumittáltak, nemességet pedig 16 -ben szerzett, legmagasabb hivatalokra emelkedett s nagy birtokokat szerzett. Később ítélőmester lett [Genealogiai Füzetek 1906: 123—4].

renitentes tanquam Jobbagiones eorundem refractarios jure et justitia mediante in jugo Jobbagionali (ex quo videlicet sese excusserant) contineri facere dignaremur, ** his ita habitis dicti Agentes et Supplicantes per praefatum procuratorem contra annotatos refractarios non de necesse sed pro meliori esse literas quasdam Ludovici quondam divi Hungariae Regis Privilegiales, Donationales et Consensuales Bude die decimo proximo post festum beati Emerici Ducis et Confessoris in Anno Millesimo Quingentesimo Decimo Sexto¹ confectas et emanatas nostri exhiberi curassent in praesentia. Quibus manifeste id se se comprobare velle asseruissent* ut totalis etiam et integra Possessio Toroczko antenotata instar aliorum jurium Possessionum cum Jure Regio inclitae antiquissimaeque familiae Toroczkaianae data et collata foret, Jobbagionesque praemissi in statu plebeo servitia sua debita jobbagionalia et hactenus et semper Dominis suis terrestribus praestitissent.

Quibus exhibitis et allegatis ex adverso Egregius Stephanus Szombatfalvi de eadem² annotatorum renitentium et refractorium procurator, praemissis in primis quibusdam allegationibus et exceptionibus per nos jure mediante reiectis tandem respondit hoc modo: Quod principales sui propterea Dominis suis praespecificatis terrestribus servitia Jobbagionalia praestare nollent* quia nullum jus super eis dominis supplicantibus quaerulosis competeret, verum libertate Siculicali gaudentes progenitores ipsorum extitissent, in super certa et limitata tantum servitia praestare asseruissent, ** in hujusmodi allegationis ipsorum testimonium prodixerant quasdam literas partim in transumpto, partim vero ad literarum commissionem per Conventum Beatae Mariae Virginis de Colosmonostora extradatas, contra quas exhibitas dictorum supplicantium et quaerulantium procurator allegaverat, quod praefatis renitentibus refractariis eadem literae exhibitae minime suffragari [!] valerent, quoniam a memoria hominum nequaquam usi, sed semper in praemisso jugo Jobbagionali constituti fuissent ideo stare minime posse. Quibus sic ex utraque parte allegatis tandem Supplicatum extitit nobis ab ambarum partium procuratoribus per nos in praemissis juris aequitatem justitiaeque complementum partibus iisdem elargiri. Unde nos habito et assumpto praefatorum Praesidentis Magistrique nostri Protonotarii ac Juratorum Assessorum Tabulae nostrae Judiciae, Universorum item Statuum et Ordinum regni nostri Transsylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum nobis cum in discussione et examine praesentis causae simul constitutorum et existentium consilio praematurato et sana Deliberatione Deliberavimus eomodo.

Quoniam propter modernam insurrectionem incolarum et inhabitatorum Possessionis Toroczko contra Dominos possessores in tanto disturbo factam eosdem Nos assecravimus, quod si a latere nostro et pro bono regni nostri defensioneque patriae singuli insurgerent, nullum in-

¹ Az oklevél helyes dátuma: *die dominico proximo* [Jakó-Valentiny, i. m. 23].

² A fejedelmi fiscus procuratora [Geneal. Füzt. 1905 : 27-8].

commodum a quopiam propterea patientur quin potius divina benignitate complacatis rebus patriae Nos productis ab ambabus partibus de jure producendis suo modo et ordine legitime transactioni et complationi partes easdem controvertentes demandari curabimus, Id circa Nos universi Status et Ordines trium nationum regni Transsylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum, hoc pacto Deliberavimus* ut a Dominis terrestribus nullam injuriam nihilque mali patiantur propter hanc insurrectionem nec communiter nec vero privatim in personis aut rebus, sed factum hoc modernum ipsorum penitus in perpetuam amnistiam transeat, ita tamen ne in posterum simile quid intentare ausint vel praesumant, quem ad modum id ipsum pluribus etiam vicibus ante hoc eos acceptasse constat et certum est, atque ab hinc successivis semper temporibus fideles et obedientes per omnia dominis terrestribus sese praebeant; nec hoc praetermisso* si forte aliquando servitutis jugum excutere attentarent neque obedientiam continuare vellent* ex tunc tam nos ipsi, quam etiam legitimi successores nostri Transsylvaniae Principes aut universi Status et Ordines regni Patronos Possessionis Toroczko protegere etiam brachio Principali eosdem Toroczkaenses compescere teneantur et sint astricti* quorum quidem rebellionis nullam justam et idoneam praetensionis Causam animadvertimus propter sequentes has rationes: Primo Privilegia eorum exhibita non sunt rite et legitime emanata* solum transumpta simplicia* alterae siquidem literae per eosdem exhibitae licet easdem cum literis praepceptoris transumpti curassent* non originales solummodo praescriptae simplices. Secundo ex productis ipsorum elucescit* quod Possessio Toroczko in Comitatu Thordensi existeret, Arx autem super Possessione antefata Toroczko eminens, de qua mentio facta est in iisdem literis ista modo quoque prae manibus Sedis Siculicalis terrae Aranyas haberetur. Tertio etiam si literae exhibitae in bona forma essent emanatae, interim tamen iisdem literis a memoria hominum usi minime sunt. Quarto Contractus universorum Siculorum in Anno Millesimo Sexcentesimo Tricesimo Quinto¹ emanatus finaliter totum et omne jus ipsorum abscidit et convulsit, quia qui tunc temporis in Jobbagatione relictis sunt, in perpetuum etiam in eodem statu Jobbagationali relinquuntur, tunc vero eliberati similiter in libero statu reservantur. Quinto literae tertiae exhibitae quoque penitus et per omnia contra ipsos faciunt** ex quibus cum familia Buttin² per defectum seminis Possessionem Toroczko impetrasset et sese legitimae in eadem statui curasset familiam Toroczkaianam contradixisse certo liquet, hoc etiam addito quod Donationes familiae Toroczkaianae prius essent emanatae. Sexto Quoniam in exhibitis literis Possessionis Toroczko vocatae nulla fit mentio* ideo pro perpetuis Jobbagationibus reputantur et adjudicantur. Super qua hujusmodi nostra et praefatorum Praesidentis Magistrique nostri Protonotarii ac Juratorum Assessorum Tabulae nostrae Judiciariae, Universorum item Statuum et Ordinum regni nostri Trans-

¹ Approb. Constit. Pars III. Tit. LXXVI. art. 12.

² Jakó—Valentiny, i. m. 20.

silvaniae et partium Hungariae eidem annexarum partium praefatarum facta Judiciaria Deliberatione, praesentes literas nostras Adjudicatorias Sententiales, jurium praefatorum Suplicantium et quaerulantium futura pro cautela necessarias dandas duximus et concedentes jure et justitia requirente. Datum in Civitate Nostra Bisztriciensi die decima quarta mensis Marti Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Quinquagesimo Nono. [L. s.] Lecta, Extradata per Magistrum Michaellem Nandanj¹ Suae Celsitudinis prothonotarii et correctae manu propria.

8.

Beszterce, 1659. március 24.

Barcsay fejedelem biztosokat küld ki a torockóiak ügyében hozott ítélet végrehajtására.

Eredetije egy ív egyik lapján, hátán zárópecséttel 18. csomó 7. szám alatt.

Achatius Barsai Dei gratia Princeps Transylvaniae, partium regni Hungariae Dominus, et Siculorum Comes etc. Generosi fideles Nobis dilecti, Salutem et gratiam nostram. Mi keppen concludalt azon az Nemes Ország az Toroczka Dominus Terrestrisek, es Toroczko Várossa felől, Kegjelmeteknél nyilván vagyon. Minek okáért paranczolyuk Hüseghteknek igen serio, egy közel való bizonyos napot praefigalván, ne késsék az megh nevezett Toroczko Városában el menni, es eoket az Földes Uroknak kezében boczátni, megh paranczolván az Ország, es mi nevékell, ennek utánna az Földes Uroknak engedelmesseggel szolgáljanak. Admonealván az Földes Urokat is, az Ország végezesehez alkalmaztatván magokat, eddigh valo egyenetlenkedéstől az megh nevezett Toroczkaikaiak megh ne bántattassanak, es megh ne károsittattassanak. Quibus Secus non facturis gratiose propensi manemus. Datum in Civitate nostra Bistriciensi die 24 Marty Anno 1659. Achatius Barcziaj m. p.

[Lap alján:] Ebeni L., Csegezi Thamas, Trauzner es Papai Urameknak. [Kívül:] Generosis et Egregys Ladislao Ebeni de Gyerömonostor; Thomae Czyegezi; Sigismundo Trauzner, et Georgio Papai etc. Fidelibus nobis dilectis. [Más kézzel:] Exhibitae sunt hae literae in manibus meis Giorgj Papai Vice Comiti Tordensis.

9.

Ajton, 1659. április 3.

Ebeni László levele a Thorotzkayakhoz jobbágyaikkal való kiegyezésük felől.

Eredetije egy kettőbe hajtott félíven 10. csomó 18. szám alatt.

Szolgálatomat ajánlom kegyelmeteknek mint jó akaro aszonyimnakis. Isten kegyjelmeteket minden üdvössiges jokal algja megh. Megh hozak az Kegjelmetek levelit melyben írja Kegyelmetek hogy Kegyel-

¹ A partiumi körösladányi Nadányi-család tagja, Biharmegye követe az 1659. évi besztercei országgyűlésen. 1659. március 10-én a rendek ítélőmesterré választották [EOE. XII, 173-4].

metek hazához nem mehet bizonyos okaira nizve ** en mind azáltal ides asszonyomik el migyek az mi Kegyelmes Urunk ö Nagysaga s az nemes Orszagh parancsolattya szerint jntem ökök es megh mondom nekiek az mennel jobban megh tudom mondani mint hogy tartoznamis velle ** ha tudnik szolgálni kegyelmiteknek ha miben tudnik de ha kegyelmetekis ott nem liszen, az jobbagyis tart kegyelmetektől s kegyelmetekis az jobagytól nem tudom mint leszen, mert hiszem ha kegyelmekek ellen vitettek kegyelmeteket kel megh követniek es kegyelmekekkel kel megh bikilleniek, mivel az Nemes Orszagis eddigh valo vitkeket semmiben hadta csak ez utan legyenek jamborok szofogado jobbagyok, es ily ha mi csak relatoriat adunk az oda valo menetelünkről semmi bikessiget kegyelmekek között nem csinálunk, semmi hazna leszen. Tovab fog haladni az ök kegyelmekek ellen fel tött latorsagi ** hogy hogy gondolkodhatik kegyelmekek ugy felöle hogy Orszagnak miltosagos Fejedelme es az három Nemzetből allo Nemes Orszagh követségün küldene oda bennünket az dologhna le Csendesitiserere s megis rebellialnanak kegyelmekek ellen ** ha pedigh ök mi előttünk megh nem csendesednek kegyelmekekis nem csendesithetik ** ökis tartvan kegyelmepektől en nem hiszem hogy jo karban allithassuk ** mi előttünk az mit akarnak aszt mondgyak, ha eljövünk töllök megh aszt cselekeszik ** hiszem ha ugy kellet volna kegyelmekek felöle az mi kegyelmes Urunknak voltak Gyalogji s hadai az kivel talam kegyelmekek megh oltalmazhatta volna, de ollyant nem hiszem hogy legyen. Kegyelmekek lassa mind az által, de en nekem ugy teczodnek hogy kegyelmekek hazához szallana mind harman es ot követnek megh kegyelmekekét mi előttünk, mert az eddigh valorul kegyelmekek nem haborgathattya, mert az orszagh amistiaban hadta ** lassa kegyelmekek mit csinál kegyelmekek ** ha Isten engedi holnap ebedre az töb oda rendeltetet beczületes embereckel az ö nagysaga parancsolattya szerint megh eggyezik az mint Isten tudnunk adgya mi elejekben adgyuk. Ezek utan Isten eltesse es tarcsa megh kegyelmekekét jo eggissigben. Datum ex Ayton Die 3 Aprilis. Kegyelmekek jo akaro attyafia szolgal migh el. Ebeni Laszlo m. p.

[Kivül:] Az Tekintetes es Nemzetes Troczkai [!] Laszlo Uram Troczkai Sidmond [!] Uram, Troczkai Janos Uram Nehai megh hagyatot özsvegyinek nekem jo akaro Asszonyimnak adassek.

10.

Torockó, 1659. június 5-e és augusztus 19-e között.

Torockó lakosainak kérvénye földesasszonyaikhoz.

Eredetije egy félíven 10. csomó 17. szám alatt. Keltezésére l. EOE. XII, 284.

Az Ur Isten eo Felsege aldgya megh kegyemeteket [!] szerenczes hozzu elettel minden kedues gyermekiuel edgyütt. Kegyemeteket edes Asszonyom kelletek alazatos könyörgő suplicationkal megh talalnunk, mellyet Kegyelmekek tudhat, hogy nemellyk rosz ember miat közzülünk

magunkatis így vesztök. Mas emberek az kik nekünk veszedelmünket akartak minket erre vönek, hogy kegyemeteket is bosszúra s haragra fel indítottuk. Most eszünkben vesszük Aszszonyunk hogy az kegyemetek sok io intese mi nekünk megh maradasunkra lött volna. Hanem Aszszonyom mostis alazatosan könyörgünk kegyemeteknek hogy kegyemetekis mint az io Atya vagy Anya úgy czelekedgyek velünk s szannya megh, hogy ne vesszünk el söt inkább kegyemeteknek szolgálhassunk mind magunk s mind maradékunk. Ma is Aszszonyom varasunk nepet az kit lehetet öszue gyüjtöttük volt, hogy kegyemeteket könyörgesünk által megh talallyuk ezt vegeztük; kegyemeteket mostis az szegény város kerü hogy kegyemetek tekincze, akar csak az maga lelki ismeretet s vdvességet, azon könyörgünk kegyemeteknek az tized vasnak megh adasaban hadgyan alab. Im az város arra ment hogy minden embere tiz tiz vas essek egy esztendőben, mert kegyemetek tudhattya, hogy az Erdő minden felöl el fogyot, az vas köis igen megh szükült. Az mikor kegyemetek az tizedvasat mi reánk vetette, akkor volt az kegyemetek ioszagabanis valami kis erdő. Akkor Uramekis erdötis adtak valami keueset mind az vidaly erdön mind az gyortyanoson,¹ immar azis el fogyot, hanem mas ioszagból elünk Aszszonyom draga penzen vött erdőuel huzon három vagy huzon négy falu hataran. Eddigh Aszszonyom az falubeli paraszt emberektől vöttük az erdöt, immar most az --es^a emberek megh fogaik az szegény szen czinalokat, feyzeit, kapciat, lovat el veszik, megis vagdalyak mint mostis megh eset. Szöcz Ferket megh vagdalyak, tizen három forintat vontak rayta. Azon kiuül Aszszonyom az Enyediek meny renden megh vontak, mayd ninczen oly ember az kit megh nem fognak bennünk. Mindenüt huznak vonnak bennünk, hanem édes Aszszonyom kegyemeteknek mostis azon könyörgünk hogy kegyemetek legyen engedelmes hozzánk, mert mi Aszszonyom mostis csak kegyetekhez tudunk folyamodni. Egy nehany verő mostis el pusztult, az többys bizony el pusztul, mert el szegenyedtünk. Soha nem biriuk, mert nagy szüksegh nagy dragasagh vagyon. Nem olyan alapot vagyon mint regen, az szolgálat penigh csak neukeedik. Hanem kegyemeteket kerjük, hogy kegyemetek embersege által hadd szabadullynak az szegény Medgesen leuő rabok. Ha penigh kegyemetek nekünk nem hizen, az Varmegye Ispannyai előttis azt mondgyuk az mit most. Ez Suplicationkat Aszszonyom mind az város akarattyából irattuk mind az három reszről. Kegyemetekis edes Aszszonyom mind az harmat. --^b edgyütt Thoroczky Laszloné Aszszonyom, Thoroczky Sigmondne Aszszonyom, Thoroczky Janosne Aszszonyom, kegyemetek Istenert legyen engedelmes hozzánk, ennek utannais kegyemeteket uyobban megh talallyuk.

a) Három-négy betű kiszakadt. b) Egy szó kiszakadt.

¹ Vidály ~ Vidolm és Torockógyertyános helység Torockótól északra, illetőleg délre, egykor Torda, ma Torda-Aranyos vármegyében.

11.

Detrehem, 1659. augusztus 19.

Kemény Péter levele özv. Thorotzkay Lászlónéhoz az elfogott torockói jobbágyok felől.

Eredetije egy félív egyik lapján, zárópecséttel 10. esomó 12. szám alatt.

Szolgálatomat ajánlom Kegyelmednek mjnt kedves Asszonjom Anjannak, Isten sok iokkal io egesseggel latogassa es aldgya megh Kegyelmedeth kedvesivel eggjüth. Megh hozak Asszonjom az Kegyelmed levelet, meljben írja Kegyelmed hogy Thoroczka Sigmondne Asszonjom Borbely Ferenczet es Sako Mihalyt Aranjas szekiek leven kezesek erettek, el akarna boczattanj. Azert szinte most reggel hozak az eo kegyelme levelet, s mjnd penigh kezes levelenek pariajat hogy boczattatnam el ** en eo kegyelmenek megh irtam hogy en jmar tovab semmi közömet rajtok nem tartom, mert az mjre Kegyelmetek engemet kért mjndeneket megh czelekettem ** ezen tul ál az Kegyelmetek szabadsagaban mit czelekeczik, boczattattjaje el vagy nem, de Kegyelmetek megh gondollya ha mi Orszagh vegezese es akarattjabol leöt, annak hire nekül lehete vagy nem. Mjnd harman gyermekek emberekek Kegyelmetek, csak jwendöben megh ne sirassak. Ha penigh Kegyelmetek el boczattattja, mjnd harman egjenlö akarathol boczattassa. Ha ezeket Kegyelmetek vetkesnek itelj lennj, valasson felöle Törvény szerent büntetödyenek. Az mi az Kalmar, es Harj Gergely dolgat illeti, Kalmart szemmemmel sem lattam sem emlekezetben nem volt elöttem, hanem Harj Gergely kere azon, hogy egjnehanj vasat vet penzen, szolgális leven adnek Cedula nekü s annak adtam. Hogy peniglen Sjmandj Aranjas szeki hadnagy fenjögette volna Kegyelmeteket hogy harmadnap alatt mas hir erne, azert Asszonjom nem kel annak fenjögetesetül felnj, ismerem az bestye kuruafiat, szemben akarok az Taborban vele lennj Ugron Urammal egyjüth. Ir Kegyelmed az Joszagrol valo lovas es gyalogh felöl ** azert csak keressenek fel, el igazitom, s az melljik nem kel, vissza küldöm.

Most Istennek hala Feleseggemmel eggjüt türhető keppen vagyok, az gyermekekis jobban vagynak. Holnap vagy holnap utan az Taborba megyek, s ot keressenek. Thoroczka Janosné Asszonjom jobbagy Asszonja felöl jr kegyelmed abban nekem modom ninczien ** ha hon lehettem volna, tudom Küküllö Varat megh ragadhattam volna benne. Ha Kegyelmed Varmegyekre szollo levelet hozzam külte volna ugy jo mod let volna az dologban. Feleseggem Kegyelmednek szolgaltattjat ajánlván, Istentöl sok iokat kevan. Tarcaza megh Isten Kegyelmedeth jo egesseggben. Datum ex Dethrem¹ dje 19 Augusti Anno 1659. Kegyelmednek szeretettel szolgáló Fia Kemeny Peter m. p.²

Ps. Kegyelmetek edes Asszonjom Annám, igen jól meg gondollya mit czelekeszik, en ugy ertezetem [?] mostis hogy Ujiobban fel akar-

¹ Felsődetrehem ~ Tritul de sus helység egykor Torda, ma Torda-Aranyos vármegyében Tordától keletre.

² A címzett veje, Thorotzkay Kata férje, Kemény János fejedelem öccse.

nanak kellni az Thoroczkajiak, es az Taborban menni, ha szinten Törvenjből menne ki dolgokis Borbelj Ferenczeknek hiszen ha vetkek nem volna, nem bantodnanak; Az kikkel beszéllek, mind egy Czepig igen panaszkodnak KrakkaJ Gergeljre, az öczivel edgyüt ** en ha kegyelmeteknek volnek, bizonj meg fogatnam őket s Eskütfetnek felöllök, s ha mint vallananak reajok, hogy vetkesek, bizonj exequaltatnam őket ** nem mondanak azt, hogy kegyelmed inkab kedvez az maga jobbagynak mintsem az Többi ** egieb arant ha meg nem ölnek benne, soha bizonj azok meg nem szünnek, mihelt modgiok lesz benne ismet fel kellnek, nem kialtananak [?] kegyelmedre az többi, kegyelmetek elljen mas Emberseges Ember tanacziavalis. Ha kegyelmetek nem vigiaz bizonj mihelt Thoroczkaj Sigmondne Aszonjom Gerendre küld, azokat el bocziatyak.

[*Kívül:*] Nemzetes Tholdalagi Susana Asszonyinak etc. Nekem kedves Asszonyom Anyamnak adassek. Cito, cito, cito. [L. s.]

12.

Torockó, 1702. március 18.

A lázadó torockói jobbagyok elfogására kiküldött bizottság jegyzőkönyve.

Eredetije egy ív két lapján 19. esomé 2. szám alatt.

Mi Zalani Samuel és Pávai István mind ketten nemes Thorda Vármegjenek hűtős szolgabiraj Recognoscimus praesentibus literis Testimonialibus, Quod in hoc Anno praesenti 1702 die vero 18 mensis Martij midőn volnánk nemes Thorda Vármegyében Toroczko várossában, ugyan Toroczko várossa hűtős birája Tobis Mihály házánál, hova ys mentünk nemes Thorda Vármegye edgyk Vice Ispánnyal nemzetes Nemes Peter Urammal eő Kegyelmevel az meltóságos Thorda Vármegjei ket Meltóságos Fő Ispan Urak eő Nagyságok poronesolattjából és az Méltóságos Regium Guberniumtol deputaltatott Meltóságos Tabla Fiaj eő Kegyelmek meg edgyezesekből az végre, hogy az kik az mostani Toroczkaik Tumultusnak főb főb okai és inditaji voltak azoknak meg fogatások felöll poronesolna, az holott ys Ispan Uram eő kegyelme hivatván az Város hűtős biráját más edgy Fő Polgarjával edgjütt és előttünk poronesola Ispan Uram eő kegyelme hat vagy hét bizonyos személyeknek meg fogatatasok felöll öt, öt száz forint birság alatt ** az mellyre ys miesoda valaszt töttenek előttünk így következnek:

Elsőben maga az Biró elő álván eszt mondá: Szolgabirák Uraim, edgy szom van, Kegyelmetek halgassa. En az Ispan Uram eő Kegyelme poronesolattjából az melly dolgot reám bizott abban el jártam, de mivel az olljan dolog, hogy én edgjedül az magam személyemben aszt veghez nem vihetem mellyről eő kegyelmek mi valaszt tesznek halgassa meg kegyelmetek.

Ez utan az eskütt Polgárok, Ekart Péter, Varga János, Szekercés István, Tobis István, Racz Istvan feleleti ezek: Mý ugy tudgyuk Szolgabirak Uraim, hogy az Csaszar eő Felsege Diplomajában¹ meg vagjon,

¹ Diploma Leopoldinum.

hogy minden helyly az maga Privilegiumat, szegeny Nemes ember mind privatim maga mind penig közönsegesen maga nemesi szabadságát keresheti. Mik ős halván regi eleinktől micsoda szabadsaggal biratatott ez a mi helljünk, Alvinczy Péter Uramtól¹ requisitoriat váltván, az Kaptalanban² helljünknek régi szabadság leveleit fel kerestettük, melljet ős két esztendőttől fogva ládánkban tartottunk. Mik azokat az Ispan Uramtól denominalt személyeket semmikeppen meg nem foghattuk, nem ős fogjuk, mert mi az mit cselekedtünk közönseges város akarattya-ból cselekedtük, abban olljan az legkisseb, mint az legnagyobb, és arra ős mi nem leptünk volna ha Iffjab Toroczkej Péter Uram eő Kegyelme eszt az rebelliot nem indította volna, mivel eő kegyelme Birankot meg fogatván nem az ország utján, holott ős Tisztek rabjai és más emberek ős szoktak jarni, hordoztatta, hanem az más uton akarta el vitetetni, mellyet mi azt gondoltuk hogy eő kegyelme talán meg akarja öletetni, ugy indultunk osztán fel. Mi azon mi régi szabadsagunkot akarjuk keresni, es mi arra nem lépünk, hogy azon embereket megfogjuk, mivel látatnák az Császár eő Felsege Diplomája ellen cselekednünk. Mi nem ős fogjuk, sőt az ős vetkezik és rossz dolgot cselekeszik, a ki azon személyeket nékünk jóvallja s poroncsollja meg fogatni, és mi ez után sem desistalunk azon igassagunknak foljtatasában. Job let volna az Gubernium eő Nagyságok nezték volna meg az mi igasságunkat és törvény szerént igazították volna el. Ezen dolognak fel haborodásában mi köz-tünk semmi személyválasztas nincsen, mivel az leg nagyob olljan mint az leg kisseb, az leg kisseb mint az nagyob az mig dolgunk Törvényes-sen el igazodik. Melly dolgok és szók előttünk ez szerent végben menven adtuk és irtuk ezen testimonialis irásunkot fide nostra mediante kezünk irásával és szokot pecsetünkkel meg erősítven, Datum Thoroczko die 18 Martý Anno 1702. Idem qui supra. Zalány Samuel m. p. [L. s.] és Pávaj István m. p. [L. s.]

13.

Gyulafehérvár, 1702. április 5.

Országgyűlési ítélet a lázadó torockóiak ügyében.

A protonotarius gyűrűspeesétjével hitelesített eredetije a 7. szám alatt közölt 1659. évi ítéletlevél bátlapján 19. csomó 5. szám alatt.

Deliberatum. In Generali Dominorum Regnicolarum Trium Nationum Transsylvaniae Partiumque Regni Hungariae eidem annexarum Congregatione ad diem Septimum Mensis January Anno 1702 in Civitatem Albam-Juliam indicta et Celebrata per eosdem Status et Ordines Regni pronunciatum.

Dum Renitentia Incolarum Possessionis Toroczko in Comitatu Tordensi existentis habitae Coram universis Statibus et Ordinibus Regni per Dominos Terrestres declarata fuisset, ex eoque Literae et Literalia

¹ Borberekí Alvinczi Péter fiscalis director, 1681-től ítélőmester [Geneal. Fü. 1908: 46].

² A kolozsmonostori konventből kértek hiteles másolatot.

Instrumenta ab utrisque partibus, Dominis nimirum Terrestribus cum protestatione solemniter instituta, ne videantur suos Jobbationes pro litigantibus habere, sed solum pro informatione exhibere, ex adverso autem ab Incolis dictae Possessionis Toroczko pro verificatione asertionum suarum exhibitae et praesentatae per universos Status et Ordines Regni pro se se perlecta, ruminata et digeste investigata extitisset. Proinde habito superinde Consilio praemature et sana universorum videlicet Statuum et Ordinum Deliberatione: si quidem ex introscripta Deliberatione Universorum Statuum et Ordinum Trium Nationum Transsylvaniae et Partium Regni Hungariae eidem annexarum in Anno Domini 1659 die 14 Martii facta et pronunciata lucidissime constet; pro tunc ab Incolis dictae Possessionis Toroczko universae Literae et Literalia Instrumenta in sui defensionem vel promotionem Causae producta fuisse, nihil interim tale, quo Jugum Jobbationale de Cervicibus excutere potuissent produxisse, sed per omnia deficientes in perpetuae Rusticitatis et Jobbationatus Statu remaneri debere adjudicatum fuisse. Ita etiam nunc iidem Incolae nihil tale, quo Deliberatum Introscriptum infrigere potuissent producerunt, pro eo Judicium introscriptum Statuum et Ordinum antea pronunciatum in omnibus punctis et Clausulis in vigore est relictum. Seria ad Incolas Possessionis Toroczko facta ammonitione, ne unquam Contra Dominos Terrestres sese erigere sub irremissibili poenae Capitalis in ipsos Incolas fiendae executione attinent, pronunciatum et Judicialter definitum est. Datum Albae Juliae in Generali Congregatione Minorum Regnicolarum die 5 Aprilis Anno 1702 praenotato.

[*Más kézzel:*] Extradatum per Magistrum Michaelem Simonffi Sacrae Caesareo-Regiaeque Maiestatis per Trassylvaniam proto-notarium. [L. s.]

14.

[Toroczkó], 1702. július 22.

Eredetije egy negyedíven, gyűrűspecséttel a 19. csomó 7. szám alatt.

Torockó lakossága tiltakozik Pávai István szolgabíró előtt, amikor a földesuraság „az kül való Faluknak hatarit, erdeit tilalmazza, hogy mi ne vagjuk, ne pusztítsuk, ne egeessük. Mi peniglen azokon az hatarokon levő erdőköt igaz penzünkön veszszük, ők peniglen az sok szükség miatt adgyák el, mi peniglen az ország hasznára való munkát mivellyük“. Egyben kijelentik, hogy „... ha Kegyelmetek ebben az dologban az mellyet most ellenünk fel tött, nem engedelmeskedik, ez után se ide borokat ne hozassák, ne küldgyék, mert ez után bé nem veszszük“.

15.

[Toroczkószentgyörgy], 1702. július 27. előtt.

Eredeti fogalmazvány egy félív mindkét lapján a 19. csomó 10. szám alatt. Keltezésére vonatkozólag l. a 19. csomó 11. szám alatt fekvő, július 27-én kelt guberniumi felterjesztést.

A Thorotzkay család a Guberniumhoz intézett kérvényében előadja, hogy torockói jobbágiai „öszve esküvén, és Fegyveres kézzel ellenünk

fel támadván, minemü rosz Consequentiaju és káros példájú dolgokott követtek légyen el, Nagyságotok előtt már bőségesen nyilván vagyon. Mellyetis ha ma az mi Jóságunk attentált, holnap, holnap után (Isten oltalmazzon) más helyek is meg Cselekedhetnek“. Ezért kéri „ez veszedelmes, már fel lobbant Tűznek részünkről kívánatos véggel való lecsendesítettését, és meg oltását“.

16.

Torockó, 1702. július 29.

Pávai István tordamegyei viceszolgabírónak a Guberniumhoz intézett, 19. csomó 12. szám alatt fekvő félíves jelentéséből.

Torockó közönsége, amikor földesuraik a szokásos vas-tizedet kéri, kijelenti, hogy „mi bizony addig semmit sem adunk, míg az Felseges Császártól haza nem jö az követünk, mert az előtt sem volt az, hogy az vasbol dezmat adtunk volna, hanem csak eő Kegyelmekek ragaszták fel. Várjanak törventől eő Kegyelmekek már mig vége szakad az törvennek. Ugy cselekedhetnek eő Kegyelmekek, hogy olyan bolond, értetlen Iffjakra tanalnak menni, hogy meg nem adgyák magokat, sőt rosz dolog ys lesz belőlle.“

17.

Torockószentgyörgy, 1702. július 29.

A Thorotzkay család és jobbágysági megbékítésére kiküldött bizottság jegyzőkönyve.

Eredetiye félív mindkét lapján gyűrűspecséttel a 19. csomó 9. szám alatt.

Mü Fel-Óri Nápolyi György, és Székely Kotsárdi Szilágyi András, mind ketten a Méltóságos Regium Gubernium Méltóságos parantsolattýából exmittáltatott. Nemes Személyek, adgyuk ez Testimonialis levelünket, quod in Anno praesenti 1702 Die 29 Iulý a Méltóságos Regium Gubernium Méltóságos Commissiojára midőn jöttünk volna Thorda Vár Megyében Thorotzko Szent-Györgyre Convocáltatván Tekéntetes Nemzetes Köleséri Samuel Uram ő kegyelme¹ Thoroczko Várossának lakossit, a Méltóságos Commissio Gróff Séau Uram ő Nagysága intímátioját² et ab officio parantsolattýát proponálván Thorotzkó Várossa lakosinak super eo, és írásban is ki adván, hogy valamint ennek előtte való üdőkben a földes Urokat, a Tekéntetes Thorotzkai Familiát, örökös Jobbágyképpen szolgálták: ugy ez után is mint örökös Jobbágyok szolgálták, és ha hol Ón, Ezüst, Arany, vagy Ertz-bányákat tudnak, ki mutassák; szabadságok lévén mindazonáltal magok dólgnak ő Felsege előtt való folytatására, nem lévén senki előtt bé zárva az ő Felsege ajtaja, a Thorotzkai Familia is pedig a melly Thorotzkai embereket

¹ Ifj. kereséri Köleséri Sámuel (1663—1732) erdélyi protomedicus, az erdélyi bányák főfelügyelője, jónevű tudós [Szinnyei VII, 28—33].

² A bécsi udvari kamarától Erdély gazdasági ügyeinek rendezésére kiküldött bizottság, melynek elnöke ebben az időben gr. Seeau János Honorius volt. A szövegben említett propositio megtalálható a 19. csomó 17. szám alatt.

meg fogatott szabadosan el botsássa. Melyre a Thorotzkai Tekéntetes Familia sponte reá igiré magát sub assecuratione, hogy minden Thorotzkai rab embereket el botsátanak az három rabokon kívül, kikennis a Méltóságos Regium Gubernium keze vagyon. A Thorotzkai lakosok pedig elsőben írásban tévének választ a Tekéntetes Köleséri Uram propositiojára, mellyet is hogy subscriptio alatt adgyon ki a Város, Köleséri Uram ő kegyelme vissza adá, de ez üdeig a Város a választ vissza nem adá, hanem verbaliter tövének ilyen választ: Mü bizony az Uraknak bányát nem mutatunk, ha kell keressenek; mellyre nézve re infecta, mind mü, mind Köleséri Samuel Uram ő kegyelme Thorotzkóról el jövének. Melly dolgról irtuk és adgyuk ez kezünk írása alatt költ petsétes levelünket fide nostra mediante. Datum Thorotzko Szent György Anno Die supra notatis. Szilágyi András m. p. [L. s.] [Hátán más kézzel:] Szilágyi és Nápolyi Vramék Testimoniálissa.

18.

Torockószentgyörgy, 1702. szeptember 16.

Eredetije Hunyadi Márton torockószentgyörgyi református lelkész 19. esomó 13. szám alatti egy ívlapos bizonyáglevelében.

Torockó lakói megüzenik a Thorotzkayaknak, hogy „el hajtván ökröket, szekereket a Toroczkai István Urám ő Kegyelme szolgálai, de tudokra legyen ő Kegyelmeknek, hogy Tiz annyit hajtanak el erette és ha szolgáljok vagy egyéb emberek jó a Malomban és Korcsmára hozzánk, azokat meg fogjuk, sőt ha magok jönnek is magokat is meg fogjuk“.

19.

[Bécs], 1702. november eleje körül.

I. Lipót császár döntése a toroczkóiak és földesuraik viszályában.

Egykorú, hitelesítetlen másolat a guberniumi levéltárban őrzött eredeti leiratról. Jelzete: 19. esomó 15. szám.

Leopoldus etc. Illustres, spectabiles etc. Demissa totius Familiae Thorotzkaianae Instantia hic copialiter annexa una cum universis ac cesoriis fundamentalibusque ac legalibus rationibus sufficienter ventilata, discussa et tractata, Perbenigne ac firmiter resolvimus, ut non modo dicta Familia in jurium suorum legitima Possessione, juxta Leges Patrias ac ejusdem Instantiae proxime in Publicis Comitiiis factam decisionem, omnimode protegatur et manuteneatur, verum refractarii ejusdem subditi Thoroczkaienses, si levioribus mediis res non succederet, vi et brachio Militari mediante (quod ipsum pro rei exigentia fideli Nobis syncere dilecto, Spectabili ac Magnifico Generali Equitatus Comiti Rabutin¹ per Consilium Nostrum Bellicum intima-

¹ Gr. Rabutin—Bussy János Lajos tábornok, 1696-tól 1708-ig Erdély katonai főparancsnoka [Siebmacher, Wappenbuch. Adel von Siebenbürgen. Nürnberg, 1898. 51—4].

tum est) ad debitam Jobbagonalis servitii praestationem compellantur et reducantur. Quem in finem Camere quoque nostrae Aulicae demandatum est, ne sub praetextu aperiendarum plumbi fodinarum dictos refrectarios manuteneat. Et siquidem in nupera hos tumultantes suscepta militari dissipatione, sedecim vel octodecim ex primariis eorum Authoribus capti manibusque vestris consignati fuerint, necessarium omnino iudicamus, ut priusquam nova militaris executio eate nus ordinetur, in dictos Captivos processu secundum Leges Patriae instituendo rigorosissime animadvertatur. Suppliciaque in eos legitime decernenda quantocyus Executioni mandentur. Quod si vero reliqui nec hoc exemplo territi ad obedientiam haud reverterentur, tum demum collato cum antelato Generale Comite Rabutin Consilio fortioribus remediis temeritatem eorundem coerceatis sufficientibusque ab antelato Generali petendis Copiis Militaribus pessimo huic tumultui finem imponere studeatis. Vobis in reliquo Gratia Nostra Caesareo Regia propensi manemus. Datum etc.

20.

Torockó, 1702. november 17.

Torockó lakói földesuraiknak hűségét fogadnak.

Eredetije egy ív három lapján, négy gyűrűspeccsével 19. esomé 16. szám alatt. Szövegét kivonatosan közli Orbán B., i. m. V, 205.

Mü Nemes Thorda Varmegjeben, Thoroczko Varossanak hites Polgari, ugj mint Kö haznal valo Tobis Mihalj Idősebb Thoroczikai Peter vram Jobbagja, Ekart Peter, az Szent Györgyi uczaban, Thoroczikai Matjas vram Jobbagja, Kovacs Mihalj Iffiab Thoroczikai Peter vram Jobbagja, Kiriza Mihalj Idősebb Thoroczikai Peter vram Jobbagja, Racz Istvan Thoroczikai Istvan vram Jobbagja, Szekerczes Istok, Thoroczikai Mihalj vram Jobbagja, es mind az egesz Varosnak Lakossi, kicsintől fogva nagjigh, adgjuk tuttavul, es emlekezetül mind jelen valoknak es következendőknek, quod in hoc Anno praesenti 1702 Die vero 17 Novembris Midőn fen megh említett Thoroczko Varossaban ben leven Földes Vraink eo kegyelmek közzüllis, ugj mint Idősebb Thoroczikai Peter vram, Thoroczikai István, Thoroczikai Matjas, es Iffiab Thoroczikai Peter vrainek, Nem gondolvan mi Varosnak Lakossi, sem Isten, sem Emberek, sem Termeszethnek Törvennjevvel, sem pediglen Eleinknek peldajokkal, kiki mi előttünk keczer Földes Vraink eo kegyelmek ellen rebellalvan azert az Patratumokert valo fejeken levő ket rendbeli Sententiajokkal, hanem müis mostan mas njukhatatlan elmejü Emberektől fel inditavan Földes Vraink ellen ujjonnan rebellaltunk, melj Cselekedetinkert mind az Méltóságos Regium Guberniumtol, mind az Nemes Orszagtól, mind pediglen az Méltóságos Erdeljben levő Commissiotól külön, külön megh intettetven, hogj magunkat Submittaljuk, es redealljunk az Földes Vraink keze ala, de ezzel sem gondolvan, hanem tovább tovább akarvan gonosz fel tett szandekunkban menni, kenszerítetttek Földes Vraink eo kegyelmek, Méltóságos Generalis Rabutin Vram eo Excellentiaja Assistentiajaval etiam mediante Militaris

Executione bennünket domalni, de mikoron ezzelis mint megh kemenjült njaku, es vakmerő Embereket nehezen reducalhattak, megh erdemlettük volna közönsegesen hogj peldas büntetesünket el vettük volna, az mint nemelljike közzülünk elis vette*, megis Földes Vraink ő kegyelmek megh nem tekintven az mi kemenjedett vakmerőségünket, hanem Istent, az eo Felsege szolgalttjat, es az Méltóságos Commissio Intimatiojat, nem annyiban az magok hasznat, minket Gratiajokban vettek. Müis latvan Vrainknak hozzank valo Engedelmessegeket, kötelezzük magunkat egesz Varosostol, kicsintől fogva nagjgh, es következendő maradékinkatis szabad jo akarattunk szerent ez következendő Punctomokra:

1. Hogj soha töbszer migh elünk affele Rebellioban, es Vrunk ellen valo Insurrectioban magunkat nem elegjittjük, sött maradékunknakis megh hadgjuk, hogj töbszer affelet attentalni ne mereszelenek.

2. Hogj ha valaki kezdeni akarna közzülünk, vagj masunnan jöne, es tamadna olljan Ember, ki bennünket akarna fel ültetni es lazasztani, effele dologra es Rebelliora, mihelt megh erthettjük, megh fogjuk, hogj ha peniglen megh nem foghatnok, az mint megis esküttünk rea, Vrainknak hirre adgjuk.

3. Mint hogj pediglen az Banjaszas Servitium Suae Maiestatis, az melj mindeneknel nagjjobb, abban hiven szorgalmatosan, igazan, minden tetovazas nélkül szolgaltunk es jo szo fogadok leszünk.

4. Hogj ha pediglen ezek az Punctumok ellen vagj in Genere, vagj pedig in Specie, valamelljik ellen inpingalnank vagj közönsegesen, vagj Szemelj szerent, tehat eo facto statim in poenam finalem Capitalis Sententiae incurraljunk, az mint ket rendbeli Nemes Orszagtól emanaltatott Sententiankban vagjon.

Melljekre mi magunkat, es maradékinkot magunk szabad jo akarrattja szerent nemine cogente köteleztük es kötelezzük szokot pesectünkkelis megh erősitven. Datum Anno Die Locoque ut Supra [L. s.] Acta et Correcta Coram nobis. Sigismundo Balogh de Várad m. p. [L. s.] Andrea Nadudvari m. p. De Comitatu Hunyad Nobile [L. s.] Johanne Almasi Pastore Ecclesiae Unitariae Thoroczko Szent Gyorgiensis Nobile [L. s.]

[Hátán:] Anno 1702 Die 17 Novembris. Thoroczikai lakosok Reversalissa. [Ismét más kézzel:] Exhibitae in Tabula Continua Incliti Comitatus Tordensis Die 18-a Septembris Anno 1780.

21.

Torockó, 1782. február 1.

Torockóiaknak Torda megyéhez beadott panaszirata.

Hiteles másolata a 20. csomó 4. szám alatti vizsgálati jegyzőkönyv 1–6. lapján.

Méltóságos Groff Fő Ispány ur és Tekintetes Continua Tabla!

Jól lehet Városunk és Communitásunk résziről is nem örömeşt lépünk, sőt nintsen is semmi célunk arra (hanemha a dolognak exitussa hozná magával) hogy Méltóságos Földes Uraink, és Városunk között

valami indulatot okozunk, hanem az mostanában réánk következett s el szenvedhetetlen gonoszok, és kár vallások kénszerítetik el nyomorodott szegény városunkat arra, hogy a Tekintetes Continua Táblát aláazatos Instantiánk által requirálvan bajaink orvosoltatása végett busittsuk és terhelyük.

Vgyan is tudvan mi azt, hogy a Jobbágyságnak Jarma alá rekesztettünk, és a szerént mindenekben engedelmességgel is tartozunk. E szerént azért, egész életünkben Földes Urainknak Jobbági szolgálátunkat, kik Rabotával, kik Taxa fizetésekkel engedelmesen praestaltuk, s praestaltjuk is, de interim azok mellett, ha valami Jo, vagy valami könnyebbség és pihenés mi réánk háromolhatott, azokban minket mint másoktól meg különbeztetett, és Montanisticus Articulusokkal élő Oppidanus, és Metallurgus Embereket, soha sem Földes Uraink, sem pedig azoknak Tisztjei, olyan szenvedhetetlenül mint mostanában nem turbaltak.

Hanem most recenter interveniálván Méltóságos Groff Torotzkai Sigmond ur ö Nagyságának egy Tisztje Tekintetes Praefectus Dési Sigmond Ur ö Kegyelme, ki is a szegény el nyomorodatt kösségnek mint valami meg eskütt ellensége, nem szünik meg ujjabb, ujjabb inventiojával mind a szegény kösséget terhelni, mind maga irt és tisztelt Principalissat, és per consequens az egész familiat külömb külömb mediomokkal Circumveniálván, az mi városunk meg rögzött usussainak perturbatiojara incitalni, Ugy annyira, hogy mint értésünkre esett, absque ulla consideratione, nemely káros dolgokban, meg edgyezvén, az Méltóságos és Nemes Familiát nagy summás Vinculum alatt Contractus alá is szoritottak.

E mellett szoval is nem átallya az említett Praefectus ur szemtől szemben azzal fenyegetődni, hogy meg mutattya azt, hogy Torotzko várossa Koldus lessz; hogy a Torotzkai Aszszonyok mind Botskorban járjanak; hogy a Férjfiak gyékényből vagy Szalmából font köntösben, (mint oda fel valahol egy Tartományban, az romlás miatt vagyon) járjanak; e mellett sit venia gyakor szava járása hogy mit tsináljon az Unitarius Lelkünknek; meg mutattya hogy a Groff jobb jobb gazda emberei közzül is Kilentz vagy Tiz nyakos embereket a Földel egyenessé téssen, mert a Groff Haller Joszágiban is ugy tött nemellyekkel, de senki a keze alá nem szolhatott, e mellett az Méltóságos Groff Urhoz instantiával recuráló szegény embereknek is admissioját akadállyozni kívánnya.

Ezek jól lehet a bölts Magistratusok előtt nevettségre méltó beszédek lehetnek, de a szolgálataknak igája alatt nyögő népnek igen keserves, és hogy miképpen, és mennyiben vihesse véghez, azt nem illik kérde-nünk senkitől mivel láttyuk és magunkban tapasztaljuk, hogy az említett Praefectus ur ezen fel tett célját az urasággal együtt annyira effectumban vette, hogy hanemha az Isteni Kegyelem és a Tekintetes Tábla a maga Méltósága szerént evincal bennünket, de külömben félo hogy mind az országnak nagy kárával, mind pediglen az ö Felsége vivum aerariumának detrimentumával, Hazánkat utolsó romlás ne

kövesse, mely ránk következhető romlásunkot ezen következő Punctuminkban így mutatunk meg rövidségnek okáért:

1. Nyilván vagyon a Tekintetes Continua Tabla előtt, mi módon az Jóságok zálogasításának modjában eddig practizált ususunkat turbálván a szegénységen minémü erőszakatt tett, mellyekben forgo kár vallás extendalhatott levissimo calculo két vagy három ezer forintokra.

2. Mi modon örök emlekezetben forgo szabad Szombati és Piatzi Vásárunkat (mint más Montanisticalis Helyeken is szokott lenni) meg zavarta, az Mészárszéket Árenda alá szoritotta, a külső idegen lakosokat pedig a féle szalonna, fadgyu, és más színü Husoknak be hozásától, melyben is a szegénységnek könnyebsége forgott volna, el tiltotta, az mi városi Meszáros Atyankfiait pedig kik ifjuságoktól fogva azon Mesterséggel éltek az Hus vágastól el zárta, és szokott Mesterségektől meg fosztván, tellyességgel semmivé tenni akarja, és ezzel a szegénységnek szájából a Hussal való könnyü élest ki huzta.

3. De nem tsak a Hust, hanem a Kenyeret is a szegénységnek szájából ki vonni láttatik, midön az Malmokban most recenter az vamokat meg nevelte, az Vékát vagy Csebret meg kisebbitette, holott az itten nálunk lévő malmoknak semmi öszve köttetése nintsen az nagy vizeken lévő, és sok költséggel tartó külső Malmokkal, mivel itten ha mi építések intervenialnak is, circiter 10 vagy 12 esztendőök alatt, azok az egy Malom köven kívül, mind az mi Hatarinkból költség nélkül Jobbagyok szolgálattya által telik ki, megis az Haszon olly böv mértékben mégyen bé, hogy soholt az Országban egy kerék vagy egy kö után annyit nem remélhetni, mint itten. Ellenben pedig minémü drága piatzung vagy vásárunk légyen az Gabonára nézve is, mindenek előtt tudván vagyon, és midön az ollyan Lovatlan helyből ki nem mozdulható Özvegyek és más nyomorult Szegények meg vásárolhatnak egy vagy két véka Gabonát, siro szemmel kellek nézniek mellyek nagy héjjánosságot tésznek benne a szörnyü nagy vámlásokkal, mellyeket az Méltóságos Uraink boldog emlekezetü elejik soha még kérdésben sem tettek, ne hogy a szegénységet így kívánták volna rontani.

4. Városunk körül lévő Falusi lakosokat az erdöknek szabados usussától el zárta, hogy az mi városunk az azokkal való élés és vásárlás által se szenelés végett, se tüzelés végett többé ne élhessen **, melly prohibitio is Városunkat, és Ferri culturankat a mennyiben károson tángálja, az ellen egy Protestatiot adhibealván, protestationkat protocollatni instáljuk, és kívánnyuk. Ez mellett városunk határán régtől fogván Veröink, gáttvaink oltalmára, és egyéb szükséges dolgokra nevelt nagy Eger fáinknak Nagygyát, és szépít ki szinelvén, minden kérés és kérelem nélkül, semmit nem tekintvén arra, hogy abban mely nagy kár forogjon az Verökre nézve, és nem is tsak egészen az Groff ur embereit illetné* hanem az más Possessor Urakat is, hatalmasul egy Malom Mester intimatumabol le vágatta. Ugy Ecclesiánknak is igen kitsin darabból allo Erdejít mellyet az mi Elejink pure pure tsak az Templom és Torony építésire excindaltak volt, és abból senkinek mostan is az Curatorink nem dispensalhatnak, hogy mostan is az említett Malom Mester requisitiojára nem complacealhattunk, azért szörnyü

fenyegetésekkel illetvén, Ecclesiánk erdején erőszakot tenni czeleztak, és ez után is következendő el foglalásával mind az Uraságtól, mind a Praefectus Urto! szüntelen fenyegettünk; hogy pedig ezen szándékában elé nem mehetett, mindjárt fordította elméjét maga Jobbágy embe-
reinek Portio alá bé mérettetett széna réttyeik körül határunkból régtől fogván nevelt nagy öreg gyepü fáiknak le vagdalására** Mellyeket is mind a Communitas, mind az Ő Nagysága emberei igen keserves szemmel szemlélték, de elleneszo!ni nem merészlettek.

5. Bányáinknak is rendes Culturajat turbalni, s meg változtatni kívánta, mivel az Méltóságos Groff ur is némely Bányáinkban, vagy valamely Jobbágy decessussán, ugy maga költsége által némely társaságban incorporalodván, az maga részit nem az eddig valo mod szerént, arra fogadott értelmes, és ahoz értő dolgosok által* hanem Jobbágy szerben hol egy hol más személyek által kívánta dolgoztatni. Holott ezt az királyi Bányákon is az Kamara különös arra rendelt tanult dolgosok által szokta colaltatni, a kik pedig az ellen contradictáltak lödözéssel fenyegették.

6. Jól lehet nem az mi Városunk tzéljá!hoz tartoznék, mivel a maga keze alatt lévő Emberekett akár mi modon emészsze mü ahoz nem szolhatunk, de mégis sajnálva, és keserves szemmel szemléljük a mü Atyánkfiainak, és Felebaratinknak azt az romlásátt: 1-mo Mi modon az olyan nyomorultt özvegy, és más tsak nem Alamisnával elő szemlyekett, kikhez ennek előtte vagy az Groff Ur Gratiaját mutatta, vagy némelleyeknek Jobbágyi szolgálattya!tt hiveségess Tisztyeinek Sáfárlására bizván azzal contentalodott, de azokattis mostan az említett Praefectus Ur expiscalvan, mind el viselhetetlen szolgálat alá szoritotta. 2-do Mü modon azokatt a hiveséges Tisztyeit, és Embereit a Méltóságos Groff Urnak, kiknek is eddig gyakorlott, és Udvarhaz jelentett hiveségess szolgálattyak mind az Udvar s mind Vármegye Tisztyeik előtt és per consequens egész városunk előtt nyilván vadnak*, azokatt mind szemben ottan ottan dehonestálja, s szidalmazza, s fenyegeti, hát maga előtt pedig a Méltóságos Groff Ur előtt, szüntelen vádolja s kedvetlenségben ejteni kívánnya** summa szerint mintt fellyebbis jelentők, mind a szegény községnek meg esküött ellensége minden dolgait inventiojit, és directiojit ugy moderallya, és arra dirigálja, hogy abbol a szegény, és el nyomorodott népre mégis több több romlás, kár Vallás, és Tereh viselés következék.

Melly okra nézve instalunk a Tekintetes Continua Tábla előtt egész alázatossággal, hogy minek előtte egész Communitasunk végső pusztulásra jutna, méltosztassék a Tekintetes Tábla ügyünkett consideratioban venni, és az maga Méltósága szerintt az már panaszban tett Praefectus Urat innen amovealni, és az Méltóságos Groff urnakis intimalni, hogy heljében olyan Tisztett állittani méltosztassék, kiis az Udvarnak elő mentitt nem a Jobbágyok, és Communitásnak pusztulásával, hanem igassággal, és kegyességgel, böltességgel és szelidséggel és nem irigységgel operallya.

E mellett méltosztassék a Tekintetes Tábla Méltóságos Possessor Urainknakis intimalni, hogy minekutánna mindenekben Jobbágyi szol-

gálatunkat praesteljük az Eleinkről réánk devenialt ususinkban az fennebb irtt expositioink szerintt ne turbaltassunk* hanem inkább azokban mindenekben manutenealtassunk. Már pedig bizonyosok vagyunk abban, hogy ezen instantianknak bé mutatása után melly nagy indultalattal gerjedezenek ellenünk mind az említett Praefectus Ur, mind a tisztelt Possessor Uraink, és quoquomodo igyekezi s véghez is viszi műrajtunk boszszutt állani, melly alattis hogy a Tekintetes Tábla, mind különös személyünkben, mind Communitasunkat evincalja, és meg oltalmazza alázatossággal instaljuk ** mellyekbenis ha deficialnánk, és továbbrais impediáltottnánk kéntelenítettünk vagy a Méltóságos Királyi Guberniumot requiralni, vagy ha külömben nem* lehet az ő Felsége Lábaihoz is borulni.

Melly dologról kellemes váloszszát a Tekintetes Continua Táblának várván miis vagyunk a Tekintetes Táblának alázatos szerény szolgálai Torotzko Várossa Lakossai.

JAKÓ ZSIGMOND

AZ ERDÉLYI MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZET KIADVÁNYAI

E jegyzék nem sorolja fel az időközben elkelt kiadványokat

	Lej		Lej
Árvay József: A barcasági Hétfalu helynevei	1600.—	Nagy Zoltán: Az északerdélyi szász szövetkezesi hálózat térképe 1942. december 31-én	160.—
Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance. I. köt. füzve 8000.— kötve	10.000.—	— Csík megye szövetkezesi térképe	500.—
Bró Vencel: Gróf Majláth Gusztáv püspök a román szenátusban	180.—	— Háromszék megye szövetkezesi térképe	500.—
Bónis György: Erdélyi perjogi emlékek	1200.—	— Kolozs megye szövetkezesi térképe	500.—
Csik Lajos—Kállay Ernő: Vércsoportvizsgálatok kalotaszegi községekben	240.—	Pataki József: Anjou királyaink és a két román vajdaság	800.—
Faragó Ferenc: Kide egészségügyi helyzete	1000.—	Paulovics István: Dácia határvonala és az ú. n. „dák”-ezüstkincsek kérdése	1300.—
Gálffy Mózés: Keresztneveink becéző alakjai a Borsavölgyen	270.—	Roska Márton: A Torma Zsófia-gyűjtemény az Erdélyi Múzeum érem- és régiségtárában	6000.—
Hantos Gyula: Kétféle májorok	800.—	— Erdély régészeti repertoriuma. I. Öskor	7500.—
Hankó Béla: Székely lovak	240.—	Sándor Gábor: A hóstátiak szénásvontatása	600.—
Imre Samu: A kolozsvári fazekasság műszökincse	500.—	Cs. Sebestyén Károly: Krassó-Szörény vármegye parasztháza	1200.—
Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbáriumai	8000.—	Szabó Dénes: Apor-kódex (Hasonmás-kiadás)	3200.—
Jánosó Elemér: Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága. 1795—1842	400.—	Szabó T. Attila: A kalotaszegi helynévanyag vizrajzi szókincse	300.—
— Döbrentei Gábor élete és munkássága	1500.—	— A magyar helynévkutatás a XIX. században	650.—
Járdányi Pál: A kidei magyarság világi zenéje	1200.—	— Kalotaszeg helynevei. I. Adatok	7000.—
Juhász István: A középkori nyugati misszió és a románság	200.—	Szabó T. Attila—† Gergely Béla: A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei	8000.—
Knieszsa István: Erdély víznevei	600.—	Székely Zoltán: A komollói erődített római tábor	450.—
Krauss Friedrich: Nösnerländische Pflanzennamen	1500.—	Tamás Lajos: A magyar eredetű rumén kölcsönzavak művelődés-történelmi értékelése	600.—
László Gyula: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben	1200.—	— Fogarasi István kátéja. Fejezet a bán-sági és hunyadmegyei romániség művelődéstörténetéből	1000.—
— Kolozsvári Márton és György Szt. György szobrának lószerszáma	1000.—	— Ugocsa magyar-román kapcsolatok	600.—
Makkai László: Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején	900.—	I. Tóth Zoltán: Az „Astra” románosító tevékenysége a Székelyföldön	400.—
Márton Gyula: A rumén nyelvátlasz első három kötetének magyar eredetű anyaga	800.—	Vajkai Aurél: Népi orvoslás a Borsavölgyben	1200.—
— A kolozsmegyei Borsavölgy állatnevei	500.—	Varjas Béla: Enyedi György Gismunda és Gisquardus szephistóriája	650.—
Méri István: A Torma Zsófia-gyűjtemény bükkii jellegű eserepei	250.—	— XVI. századi magyar orvosi könyv	5000.—
Nagy Lajos: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában	2500.—	Venczel József: Az erdélyi román földreform	1600.—
Nagy Zoltán: Az északerdélyi iskolaszövetkezesi hálózat térképe 1942. dec. 31-én	160.—	Veress Endre: Báthory István levelezése. 2 kötet	7000.—
— Az északerdélyi magyar, román és szász szövetkezesi hálózat térképe 1942. december 31-én	300.—	Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1940—41.	3000.—
— Az északerdélyi magyar szövetkezesi hálózat térképe 1940. augusztus 30-án	160.—	Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1942.	3000.—
— Az északerdélyi román szövetkezesi hálózat térképe 1942. december 31-én	160.—	Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1943. I. kötet	2000.—

Erdélyi Tudományos Füzetek

Megindította György Lajos

Szerkeszti Szabó T. Attila

Az EME kiadása

	Lej		Lej
12. György Lajos: Két dialógus régi magyar irodalmunkban (1 hasonmással)	200.—	96. Kántor Lajos: Czegei gróf Wass Otília, az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagy jötevője (4 képpel)	200.—
13. K. Sebestyén József: A Becse-Gergely nemzetség	300.—	98. Lukatos István: A román zene fejlődéstörténete (5 képpel)	400.—
14. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1926. év	250.—	100. György Lajos: Dr. Bitay Árpád életrajzi adatai és tudományos munkássága (1 képpel)	150.—
17. György Lajos: Egy állítólagos Pancsantantra-származék irodalmunkban	150.—	101. Szabó T. Attila: Dés helynevei (2 térképvázlattal)	250.—
18. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1927. év	250.—	102. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája, 1937. év	300.—
20. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület XVI—XIX. századi kéziratok énekeskönyvei	150.—	104. Szabó T. Attila: Bábonny története és települése (68 képpel)	300.—
21. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1928. év, pótlásokkal az 1919—1928. évről	250.—	105. György Lajos: Az „Erdélyi Múzeum” története (1874—1937)	300.—
22. György Lajos: A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben	200.—	106. Fábrián Béla: Nagykend helynevei	130.—
23. Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület problémái	150.—	107. Herepei János és Szabó T. Attila: Levéltári adatok faépítészünk történetéhez I. Fatemplomok és haranglábak	300.—
26. Papp Ferenc: Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében	150.—	108. Szabó T. Attila: Levéltári adatok faépítészünk történetéhez. II. Székelykapuk és fazárak	250.—
28. Biró Vencel: Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmegyében	200.—	112. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája, 1938. év	350.—
31. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1929. év	250.—	114. Szabó T. Attila: A kalotaszegi nagybirtokok jobbágságának szolgáltatása és adózása (1640—1690)	350.—
33. Rajka László: Jókai „Törökvilág Magyarországon” c. regénye	150.—	115. Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján	120.—
36. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kódexe	150.—	116. Kántor Lajos: Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében	160.—
37. Kántor Lajos: Hidvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében	150.—	118. Imre Lajos: A közművelődés mint társadalmi feladat	130.—
38. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1930. év	250.—	119. Balogh Artúr: A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege	120.—
42. Kristóf György: Báró Eötvös József utazásai Erdélyben	250.—	120. György Lajos: A magyar nábob	150.—
32. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1931. év	250.—	121. K. Sebestyén József: A Cenk-hegyi Brassóvár vár temploma (11 képpel)	150.—
54. György Lajos: Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai	250.—	122. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája, 1939. év	300.—
55. Veress Endre: Gróf Kemény József (1795—1855) (12 képpel)	400.—	123. Szabó T. Attila: Újabb adatok és pótlások kéziratok énekeskönyveink és verses kézirataink könyveléséhez	150.—
57. Tavasz Sándor: A lét és valóság	200.—	124. Ady László: Magyarkapus helynevei (1 térképvázlattal)	250.—
58. Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez (1 térképvázlattal)	200.—	125. Nyárády E. Gyula: Kolozsvár környékének mocsárvilága (12 képpel és térképpel)	300.—
60. Veress Endre: A történelméről Báthory István király (3 képpel)	250.—	126. K. Sebestyén József: Régi székely népi eredetű műemlékeink (20 képpel)	180.—
63. Biró József: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann (7 képpel)	600.—	127. Biró Vencel: Gr. Bathányi Ignác (1741—1798) (1 képpel)	100.—
64. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1932. év	250.—	129. Ferenczi István: Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán (12 képpel)	400.—
65. Jancsó Elemér: Az irodalomtörténet-írás legújabb irányai	100.—	130. Herepei János: A dési református iskola XVII. és XVIII. századbéli igazgatói és tanítói	250.—
70. Ferenczi Miklós-Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1933. év	300.—	132. Tóth Zoltán: Iorga Miklós és a székelyek román származásának tana	200.—
76. Juhász Kálmán: Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban	120.—	133. Jakó Zsigmond: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának multja és feladatai	200.—
79. Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1934. év	300.—	136. Balogh Odón: Néprajzi jegyzetek a csángói magyarokról	300.—
81. György Lajos: Anyanyelvünk védelme	120.—	138. Imreh Barna: Mezőbánd helynevei	350.—
82. Grandpierre Edit: A kolozsvári Szent Mihály-templom története (34 képpel)	800.—	139. Mikó Imre: A törvényhozási összefüggéstartalás	200.—
85. Révész Imre: Méliusz és Kálmán	250.—	141. Entz Géza: A dési református templom (20 képpel)	200.—
88. Rass Károly: A mi regényirodalmunk	150.—	142. Tolnai Gábor: Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító	100.—
89. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája, 1935. év	150.—	144. Nagy Géza: Társadalmi ellentétek a régi erdélyi református egyházban	150.—
90. Monoki István: Romániában az 1935. évben megjelent román-magyar és magyar időszakai sajtótermékek címjegyzéke	300.—	146. Kelemen Lajos: Radnótfája története	100.—
92. Jancsó Elemér: Nyelv és társadalom	120.—	147. Szabó T. Attila: Dés települése és lakossága	250.—
95. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája, 1936. év	300.—		

	Lej
149. Németh Gyula: Körösi Csoma Sándor lelki alkata és fejlődése (1 képpel)	250.—
150. Entz Géza: Szolnok-Doboka középkori műemlékei (9 képpel)	400.—
152. Györfly István: Erdély viágatlanjai	300.—
153. Balogh Artúr: Erdély nemzetiségi kérdései	180.—
154. Vita Zsigmond: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1940-ben és 1941-ben	150.—
155. György Lajos: A Benigni-könyvtár	100.—
156. Gazda Ferenc: Gr. Kemény József és Mike Sándor levelezése	350.—
157. Makkai László: Az erdélyi románok a középkori magyar oklevelekben	350.—
158. Vita Zsigmond: A Bethlen kollégiumi színjátszás a XVII. és XVIII. században	150.—
159. Palotay Gertrud—Szabó T. Attila: Mezőségi magyar himnuszok (137 képpel)	1500.—
160. Mikó Imre: A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt	250.—
161. Borbély Andor: Erdélyi városok képeskönyve (22 képpel)	800.—
162. Entz Géza: A középkori székely művészet kérdései (16 képpel)	600.—
163. Cs. Bogáts Dénes: Háromszéki oklevél-szójegyzék	1200.—
165. Ferenczi István: Csikkarcfalvi régiségek	150.—
166. Herepei János: Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövelele előtt (4 képpel)	250.—
167. László Gyula: Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig (4 színes térképvázlattal)	450.—
168. Nagy Jenő: Lakodalom a kalotaszegi Magyarvalkón	400.—
169. Mozsolics Amália: A magyarországi bronzkor kronológiájáról	400.—
170. Vita Zsigmond: A nagyenyedi Bethlen-kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reform-korszak kezdetén	250.—
171. Mikecs László: A moldvai katolikusok 1646—47. évi összeírása (6 térképvázlattal)	1200.—
172. Jakab Antal: Az erdélyi római katolikus püspöki szék belöltésének vitája a XVII. században	250.—
173. Kristóf György: Reményik Sándor	200.—
174. Makkai Ernő: Sipos Pál és Kazinczy Ferenc	300.—

	Lej
175. Méri István: Középkori temetőink feltárásmodjáról (8 képpel)	400.—
176. Nagy Jenő: Család-, gúny- és ragadványnevek a kalotaszegi Magyarvalkón	300.—
177. Zsakó Gyula: Egy XVIII. századi torockói napló (2 képpel)	250.—
178. Vita Zsigmond: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1942-ben	200.—
179. Palotay Gertrud: A szolnokdombokai Szék magyar himzesei (68 képpel)	1200.—
180. Márton Gyula: Ördöngösfüzes helynevei (1 térképvázlattal)	250.—
181. Szabó T. Attila—Gálffy Mózes—Márton Gyula: Huszonöt lap Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképéből (26 térképlappal)	600.—
182. M. Nagy Ottó: Gyarmathi Sámuel élete és munkássága (2 képpel)	300.—
183. Bónis György: Hagyomány és haladás az erdélyi jog fejlődésében	400.—
184. Venczel József: A volt határőrezredek vagyonának sorsa	200.—
185. Balogh Artúr: Hittenségi per országgyűlési heszód miatt	250.—
186. Balogh Jolán: Pékei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről (31 képpel)	600.—
187. Gnóth Kalmán: Esmény és világosság Árpádkori királylegendánkban	400.—
188. Kovács Ágnes: A kalotaszegi Kelesd mesekincse	250.—
189. Tárkány-Szűcs Ernő: A juhtartás népi jogszabályai Bálványosváralján	250.—
190. Mikecs László: Új erdélyi tudomány	350.—
191. Buza László: A Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniója mint összetett állam	240.—
192. Biró Vencel: A kolozsvári jezsuita egyetem szervezete és építkezései a XVIII. században	300.—
193. Ź Gergely Béla—Szabó T. Attila: A szolnokdombokai Töki völgy helynevei	1500.—
194. Jakó Zsigmond: Az élipusztult települések kutatása	350.—
195. Faragó József: A «Remény» harmadik kötetének kéziratja	220.—
196. László Gyula: A korszerű régészeti múzeum (Tanulások a kievii Történelmi Múzeum kiállításáról. 2 képpel)	380.—
197. Márton Gyula: A szolnokdombokai Árpásta helynevei	1200.—

A felsorolásból kihagyott számok elfogytak.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET JOG-, KÖZGAZDASÁG- ÉS TARSADALOMTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLYÁNAK ÉRTEKEZÉSEI

1. Csekei István: Tehet-e a közigazgatási intézkedéssel kivételt a ministersaját rendefete alól?	100.—
2. Buza László: A közjog és a magánjog fogalmi elhatárolásának kérdése. — Vitéz Moór Gyula: Az állam joga és a magánosok joga	30.—
3. Schneller Károly: Szórványok és szigetek sorsa Kolozs vármegyében	400.—
4. Csizmadia Andor: Szociálpolitika a reformkori Kolozsváron	250.—
5. Kiss Mór: A római jogi gyakorlatok jelentősége a jogi oktatásban. — Személyi Kalmán: Vétékességi fokozatok értékelése a római jogban	200.—
6. Magyary Zoltán: A hivatasos közszolgálat megoldatlan kérdései	150.—
7. Buza László: A büntetés kérdése a nemzetközi jogban	300.—

AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM LEVÉLTÁRÁNAK KIADVÁNYAI

Mikó Imre gr.—Szabó Károly: Erdélyi Történelmi Adatok. I—IV. köt. (1859—1879)	7000.—
A II—IV. kötet külön egyenként	1200.—
Jakó Zsigmond: Erdélyi Történelmi Adatok. V. 1. Adatok a torockói jobbágygazdaságok történetéhez	600.—
Jakó Zsigmond: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának múltja és feladatai	200.—
Jakó Zsigmond: Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1942. évi működéséről	150.—
Jakó Zsigmond: Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1943. évi működéséről	200.—
Jakó Zsigmond—Valentiny Antal: A torockószentgyörgyi Thoroltzky-család levéltára (Két oklevél-hasonmással és egy térképpel)	400.—

Megrendelhetők az Erdélyi Múzeum kiadóhivatalában
Kolozsvár, Király-utca 14.